

А.О.Білецький

Р

ЕМОВУ

І МОВОЗНАВСТВО

3

А.О.Білецький

ПРО МОВУ І МОВОЗНАВСТВО

*Допущено
Міністерством освіти України
як навчальний посібник
для студентів філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Слов'язковий примірник

Київ
«АртЕк»
1997

НБ ПНУС

605053

605053

Слов'язковий примірник

А.О. Білоркін

ПРО МОВУ І МОВОЗНАВСТВО

Допілено
Міністерством освіти України
як навчальний посібник
для спеціальності филологічна спеціальність

Київ
«Арт-
2001

1991

81.0

ББК 81-73
Б61

Б61 Білецький А.О. Про мову і мовознавство:

Навч. посібник для студентів філол. спец. вищ.
навч. закладів. — К.: "АртЕк", 1997. — 224 с.

У пропонованому посібнику в доступній для широкого читача, жвавій і цікавій формі викладено основне коло проблем загального мовознавства: мова як знакова система і її відмінність від інших знакових систем, походження людської мови, її будова й особливості функціонування, взаємозв'язок мови й мислення, мови й суспільства, мови й культури, класифікація мов, систем письма тощо. Виклад теоретичного матеріалу супроводжено багатим і різноманітним ілюстративним матеріалом з багатьох індоєвропейських мов, а також східних (японська, китайська, турецька) мов, фактами з історії культури (літератури, мистецтва) та необхідними для кращого розуміння матеріалу відомостями з інших наук (філософії, фізики, біології тощо). Чільне місце в ілюстраціях та обговоренні теоретичних проблем посідає українська мова, адже вперше працю такого роду адресовано безпосередньо україномовному читачеві.

Книжка, без сумніву, зацікавить студентів гуманітарних факультетів університетів та педінститутів, фахівців філологів, викладачів, а також усіх, хто серйозно цікавиться мовними проблемами.

Науковий редактор доктор філологічних наук Ніна Клименко

ISBN 966-505-030-3

ББК 81я 73

Б 4602000000-7 — без оголошення
96

ISBN 966-505-030-3

© Білецький А.О., 1997

© Чусь С.І., м. А.І., 1997

© "АртЕк" м. А.І., художнє оформлення, 1997

Філологічний факультет
ім. Василя Стефаника

МЕЛІОТЕКА

ІНБ. № 605053

ПЕРЕДМОВА ДЛЯ ВСІХ МОЖЛИВИХ ЧИТАЧІВ

Наша українська мова — це одна з п'яти з половиною або навіть із шести тисяч мов сучасного світу. Люди, що розмовляють цими мовами, можуть мати однакові думки та почуття, але виражають їх по-різному своїми мовами, як схожими одна на одну, так і зовсім не схожими. Здавалося б: усі люди незалежно від кольору шкіри — білого, жовтуватого чи брунатного або майже чорного — однакові за будовою свого тіла, але чомусь вони розмовляють різними мовами і без навчання не можуть розуміти один одного. На це питання в історії людства були різні незадовільні відповіді. Вам, звичайно, відоме біблейське оповідання про те, що бог покарав людей, які нібито будували височенну башту, щоб зійти на небо, урізноманітнивши мови так, аби різні люди не могли розуміти один одного. Це найвна легенда, характерна для далекого минулого людства. Однак навіть сучасна наука не може з'ясувати, чи була в прадавніх предків теперішніх людей одна спільна мова (ще тоді, коли предки тільки ставали людьми), чи в різних краях світу, де проживали предки, склалися різні мови. Зрозуміло, що від усіх наук не можна вимагати, щоб вони дали прості й задовільні відповіді на всі можливі запитання, але вони (тобто їхні представники) можуть точно сказати — на що вони можуть відповідати і на що не можуть відповідати так, як нам хотілося б.

Кожен із нас здатний вивчити яку завгодно мову, розмовляти нею, читати й писати, але для цього потрібен час і цілеспрямовані зусилля. Практичне знання мови буває дуже корисним, але це знання ще не є наукою. Наша наука — мовознавство — це по суті підсумки вивчення якомога більшої кількості людських мов, оскільки вони існують у часі й у просторі. Ця наука ще досить молода порівняно з іншими науками. Про мовознавство як окрему науку (як це буде далі з'ясовано) можна говорити від того часу, коли в Німеччині було видано перші праці з порівняльної граматики та лексикології так званих індоєвропейських мов (це праці Я.Грімма, Ф.Боппа, А.Ф.Потта) — це було на початку ХІХ сторіччя. Цілком зрозуміло, що елементи майбутньої науки про мову вже були в давніх народів — у греків та римлян у Європі, в індусів у давній Індії. Наявність цих елементів стала основою для подальших досліджень. Сучасна граMATика нашої мови, яку вивчають у школі, значною мірою ґрунтується на цих елементах, але вони були обмежені вивченням однієї мови без огляду її історії. Для становлення мовознавства потрібне було вивчення не однієї окремої мови, а багатьох мов світу, зважаючи на їхні зміни в часі й у просторі. Таке вивчення стало можливим внаслідок зіставлення вже

відомих дослідникам мов та ознайомлення з раніше невідомими мовами. До другої половини XIX сторіччя теоретичне мовознавство було відомим під назвою "порівняльної граматики". У 1861 році було видано англійською мовою "Лекції щодо науки про мову" англо-німецького мовознавця Макса Мюллера (1823-1900). Німці називали тоді цю науку *die Sprachwissenschaft*, а французи — *la linguistique* (від латинського *lingua* "язик" і "мова"). Від цих назв походять наші — "мовознавство" і "лінгвістика". Перша назва набула в нас більшого поширення, ніж друга.

Отже, коли в нас ідеться про мовознавство, то це не означає практичного знання мов. Мовознавство — це одна з наук про людське суспільство, які всі разом називаються на відміну від наук про природу "гуманітарними науками" (латинський прикметник *humanus* означає "належний людині" чи "властивий людині" або коротко — "людський").

Теоретичне мовознавство має насамперед дати настанови щодо вивчення і дослідження мов. Треба знати, як спершу описати ще невідому мову, її граматичну будову, її лексику. Потім спробувати визначити її місце серед інших уже відомих мов, її зв'язки з іншими мовами. Завершенням кожного дослідження має бути відновлення історії мови, її змін протягом її існування. Це буває можливим лише тоді, коли мова має свою писемність, свої тексти різних послідовних епох чи періодів свого існування. Таке вивчення історії окремої мови буває можливим, коли йдеться про такі мови, як грецька, що нам відома від глибокої давнини і в різних своїх варіантах та діалектах. Почуття мовознавця, який приступає до вивчення раніше не відомої вченим мови, можна порівняти з почуттями мандрівника, що, подорожуючи в океані, відкриває ще нікому не відомий острів і починає вивчати його флору і фауну, а також побут його можливих мешканців.

Ця книга під назвою "Про мову і мовознавство" не є підручником: її можна було б назвати "книгою для читання з мовознавства".

На думку її автора, мовознавство має стати однією з наук загальноосвітнього циклу, тобто вивчатися в навчальних закладах поряд із граматику рідної мови, з історією, географією, біологією, фізикою, хімією, математикою. Для цього, звичайно, потрібні підручники, в яких викладалися б основні засади цієї науки в доступній для учнів формі. Бажано, звичайно, щоб читач цієї книги послідовно переходив від попереднього розділу до наступного, хоч окремі її розділи можна читати і незалежно один від одного.

Треба визнати, що сучасне мовознавство через його різноманітні зв'язки з іншими науками є досить складною наукою і для засвоєння її потрібні певні розумові зусилля і напруження пам'яті.

Як і кожна наука, мовознавство має свою термінологію. Багато його термінів уже мають бути знайомими учням середніх шкіл, які вивча-

ли граматику рідної мови, але серед мовознавчих термінів виявиться і чимало нових, що їх треба засвоїти.

Серед цих нових термінів більшість було створено на основі лексики латинської та грецької мов, і ці терміни стали вже міжнародними — термінологічними інтернаціоналізмами. Слід звернути увагу і на те, що автор дозволив собі створити кілька нових термінів за зразком уже поширених у науці. Так, наприклад, за зразком терміна "конотація" — уточнення значення якогось слова в тексті за допомогою інших слів, що стоять перед ним чи після нього — автор використовує створені ним терміни — консигнація і контермінація та їхні можливі синоніми, створені на основі української лексики — "співзначення" і "співпозначення". Проте, використані тут у тексті книги терміни іншомовного походження "денотація, десигнація, детермінація" замінити якимись українськими синонімами виявилось зовсім неможливим. Зважаючи на прискорений розвиток наук у сучасному світі, виникнення нових наукових термінів слід розглядати як збагачення нашої лексики.

У тексті цієї книги майже немає посилань на популярну і тим більше на суто наукову літературу з питань мовознавства, щоб не утрудняти читання книги.

Як і в усіх інших науках, і зокрема гуманітарних, у сучасному мовознавстві існують різні погляди вчених на факти і явища мови, є різні напрями досліджень.

Ця обставина не знайшла свого відображення в цій книзі через обмеженість її обсягу та її призначення.

Був намір додати до тексту книги ілюстрації — схеми, малюнки, таблиці, але з технічних причин це виявилось неможливим. Звичайно, автор історії греко-перських воєн Геродот (V ст. до Н.Х.) мав рацію, сказавши, що "Вуха для людей менш надійні, ніж очі" (кн. I, розд. 8). Будучи за своєю освітою філологом-класиком, автор виразно підкреслює важливість знання давніх мов і класичної філології як для порівняльно-історичного мовознавства, так і для загального мовознавства.

Дуже важко було у викладі основ загального мовознавства вирішити: про що треба сказати більш-менш докладно, а про що лише побіжно. Чи правильними були прийняті тут рішення, чи ні, про це нехай скажуть шановні фахівці.

ПЕРЕДМОВА ДЛЯ МОВОЗНАВЦІВ

Коли я закінчив писати цю книгу, я ще не знав, як краще назвати її. Спершу її було написано російською мовою і вона призначалася для тих, хто розмовляє цієї мовою. Я назвав її "Речь о языке", а згодом "Беседы о языке". Після того я досить ґрунтовно переробив російський варіант тексту і за порадою моїх учнів — випускників Київського університету, де я впродовж багатьох років викладав "загальне мовознавство", на основі першого варіанту склав другий варіант уже українською мовою і для тих, хто розмовляє цієї мовою. Його було названо "Про мову і мовознавство". Не можу сказати, що ця назва мені подобається, але, врешті-решт, треба, щоб книга мала певну назву. Сказати правду, я хотів би назвати цю книгу "Промова про мову", але певен того, що жоден видавець чи редактор не міг би прийняти такої назви. Загально визнане протиставлення мови як комунікативної системи та окремих актів мови в російському мовознавстві одержало назву протиставлення "языка" і "речи". Наше слово "мова", власне кажучи, означає і те, що російське "язык", і те, що російське "речь". Відповідником російського "речь" є також наше слово "промова", і я гадаю, що це наше слово може бути науковим терміном. Проте, коли в нас була прийнята Сосюрівська схема протиставлення: *la parole + la langue = le langage*, то в російському мовознавстві її перекладали як: *речь + язык = речевая деятельность*. У нас було прийнято: *мовлення + мова = мовна діяльність*. Ясно, що мова — *la langue* є системою мовних знаків і правил їхнього сполучення для передачі інформації в мовному спілкуванні (комунікації) людей. Натомість "промова" (фр. *la parole*, рос. *речь*) є часткова реалізація мовної системи в мовному спілкуванні людей. Я не бачу великої потреби в терміні "мовна діяльність" (фр. *le langage*, рос. *речевая или языковая деятельность*). Нам вистачило б мати два терміни: "мова", тобто мовна система і "промова", тобто мовний акт. На жаль, у нас для означення мовного акту почали вживати, на мій погляд, незграбний термін "мовлення" замість властивого нашій мові слова "промова". Щоб перекласти російський прикметник "речевой", хтось вигадав зовсім непотрібний термін "мовленевий". Я вживатиму замість нього "мовний" (наприклад, "мовний акт"). Що ж до слова "мовлення", я гадаю, що його можна вживати рівнобіжно зі словом "промова". Це застереження, мабуть, не завадить зробити тут у передмові для мовознавців. Взагалі я уникаю вживати нові терміни замість тих, які вже набули в нас загального визнання. Проте я часто наводжу синоніми старих термінів,

зокрема такі, які трапляються в новій науковій літературі. Остаточно уникнути використання термінологічних новотворів було неможливо, але я намагався якнайпростіше пояснити їх.

Я не маю ніяких претензій щодо новаторства в галузі загального або теоретичного мовознавства. Викладаючи його основи, я хотів показати всі його різноманітні зв'язки з іншими науками про людину, про людські суспільства, про природне оточення людства. Мабуть, саме в цьому моя книга де в чому відрізняється від інших підручників та посібників, у яких викладаються основи сучасного мовознавства. Моїм наміром було зробити цікавим для інших те, що цікавить мене самого. Наскільки мені пощастило це зробити, нехай судять мої компетентні критики.

Крім цілком зрозумілих труднощів із нашою термінологією, я часто перебував у нерішучості в передачі іномовних власних імен і назв. У цій галузі наші російські колеги мають перевагу перед нами, оскільки в них є давня традиція транскрипції давньогрецьких і латинських імен, хоч і дуже строката традиція з її непослідовністю. Як нам писати і вимовляти тепер такі назви: Афіни, Фіви, Корінф, згідно з російською традицією, чи Атени, Теби, Коринт, згідно з західноєвропейською традицією? Коли я перекладав "Історії" Геродота, мені було дано настанову писати всі такі назви та імена так, як вони передаються в підручниках для середніх загальноосвітніх шкіл. Однак ті назви та ймення, які там не зустрічаються, я передавав за власним розумінням, тобто якнайближче до науково встановленої вимови античних мов.

Традиція дореволюційних класичних гімназій наказує нам писати і вимовляти: Г.Юлій Цезар, М.Туллій Цицерон, П.Овідій Назон тощо, але я був би не від того, щоб ми писали й вимовляли: Г.Юлій Кайсар, П.Овідій Насон, М.Тулій Кікерон. Прошу пробачення в прихильників гімназичної традиції! Можу запевнити їх у тому, що в цій книзі я був із поваги до них непослідовним у передачі таких імен.

Варто, мабуть, тут згадати про одну правописну деталь (адже для мовознавців усі деталі є важливими): для передачі нашою мовою іноземних слів, що в них протиставляються звуки [g] і [h], у нас найчастіше використовується літера Г г. Запропонована передача G g літерою Г г із семіотичного погляду є не дуже виразною. Краще, на мій погляд, було б використовувати в цьому разі якийсь надрядковий значок, наприклад, Г̇ г̇: Горд̇ій, Гор̇гона, Герон, Галлія, Германія, Гай (=Gaius) на відміну від Гера, Геракл, Гермес, Гефест, Гіпократ тощо.

Коли доводилося транскрибувати іномовні слова (а саме тих мов, що мають свою писемність — санскрит, давньогрецька, арабська, фарсійська, єврейська, китайська, японська та інші), що в нас передаються за допомогою наших або латинських літер, ми відокремлювали їх у тексті квадратними дужками, наприклад, санскр. [asmi], гр. [esmi], гот. [it] тощо.

До особливості цієї книги можна віднести те, що в ній багато прикладів із сучасної російської мови та літератури. Це пояснюється тим, що перший її варіант було написано російською мовою і він призначався для російськомовних читачів, але також і тим, що з усіх слов'янських мов саме російська мова є найближчою до української мови і найбільш зрозумілою для українських читачів. Наша майже в усіх краях України поширена російсько-українська двомовність, як відомо, історично зумовлена. Ця двомовність не є негативним фактом нашої мовної дійсності. Російська мова для нас є ключем від скарбниці багатющої російської культури і можливістю мовного спілкування з усіма народами колишньої російської імперії, які так само двомовні, як і ми. Зіставлення цих двох мов — російської та української як у сфері лексики, так і в сфері граматики, є дуже корисним для мовознавчих досліджень.

Посилання на те, що знання російської мови і двомовність є шкідливим явищем для "чистоти" української літературної мови є з наукового погляду невинуватими, бо побутова мішанина мов (так званій суржик) характерна лише для людей, байдужих до своєї щоденної мови, або для людей недостатньо освічених. Чітке протиставлення близькоспоріднених мов є ознакою людей із вищою освітою.

Отже, на властиву для більшості з нас історично зумовлену російсько-українську двомовність не треба дивитися як на негативне явище. Можна навіть сказати, що вона певною мірою корисна для мовознавців і потребує спеціальних досліджень.

На завершення я маю приємність скласти подяку моїм колишнім студентам, які преліментарно редагували український текст цієї книги: Н.Ф.Клименко, О.Д.Пономареву, А.М.Чердаклі, а також моїм колегам, які допомогли оформити текст: В.В.Іванову і В.Б.Кочаровій, і ще всім тим, хто взяв на себе труд публікації цієї книги.

А. БІЛЕЦЬКИЙ

РОЗДІЛ I

МОВОЗНАВСТВО — НАУКА ПРО МОВИ

Люди, які не одержали гуманітарної освіти, часто не знають, що вже майже 200 років існує наука про мову людини, мови різних народів, народностей і племен, про усне і писемне мовлення. Передовсім пояснимо, як слід розуміти те, що мовознавство або лінгвістика — це одна з гуманітарних наук.

Усі науки, що зараз існують, можна поділити на ті, предметом вивчення яких є природа — фізика, хімія, географія, геологія, біологія, астрономія і т.ін. — й ті, предметом вивчення яких є людина, люди, суспільство людей, людська культура в усіх її багатоманітних проявах.

Ці науки про людину і людей прийнято називати гуманітарними, тобто прикметником, в основі якого в кінцевому підсумку лежить латинське *humanus, humana, humanum* — людський, властивий людям.

До цих наук належать: історія, або точніше, історична наука, філологія (про неї далі), мовознавство, літературознавство, або наука про літературу, мистецтвознавство та ще інші різні, так звані проміжні, науки. Мовознавство, літературознавство, мистецтвознавство можна розглядати як гаулузі про культуру — культурологію.

Мовознавство та літературознавство часто, і не без підстав, об'єднують під однією назвою — філологія. Філологія — це давньогрецький термін, що складається зі слів "філос", тобто той, хто любить, і "логос" — тут у розумінні "наука". Отже, філологію можна розуміти як науку про різні прояви людської мови, як усної, так і писемної.

Потрібно сказати, що поділ усіх наук на дві частини дуже умовний і не відбиває справжнього стану предметів дослідження, тому що всі науки так чи інакше пов'язані між собою і взаємозумовлені одна одною.

На це звернув увагу Марк Туллій Цицерон (106-43 рр. до Н.Х.) у своїй промові на захист поета Авла Ліцинія Архія: "Адже всі науки, що виховують освічену людину, ніби зв'язані між собою спільними ланцюгами і до певної міри споріднені одна з одною". Зрозуміло, що в його час наук було незрівнянно менше, ніж у наші дні, коли майже щороку народжується яка-небудь нова наука і одночасно розвиток наук іде в бік їхньої дедалі вужчої спеціалізації і ще більшого зближення одна з одною.

Отже, можемо сказати, що мовознавство як одна з гуманітарних наук є частиною культурології і так чи інакше пов'язана з багатьма іншими науками, особливо в наш час, коли спостерігається прагнення до взаємозближення наук (інтеграції наук).

Оскільки людська мова — це складна система знаків, вивчення її входить також у компетенцію науки про знаки і знакові системи, — в компетенцію семіотики, але про це докладніше буде сказано далі.

Людину можна вивчати як частину природи, і це предмет таких наук, як анатомія, фізіологія, психологія, антропологія, а також як члена певного суспільства з його культурою і мовою. Це предмет таких наук, як соціологія, етнологія, етнографія і, звичайно, культурологія і мовознавство, тому що мова — це суспільне явище і головний засіб спілкування людей, вираження їхніх думок і почуттів. За допомогою мови ми здобуємо знання, зберігаємо їх у нашій пам'яті, передаємо їх іншим людям і використовуємо в міру потреби в нашому житті.

Про недосконалість поділу наук на два класи: науки про природу і науки про людину і людей — свідчить також і те, що існують науки, в компетенцію яких увіходить вивчення мисленневих здібностей людей, однак їх не називають гуманітарними. Це такі науки, як математика — наука про закономірності в галузі чисел і абстрактних величин, логіка — наука про закони правильного мислення, теорія пізнання (гносеологія) та деякі інші. Крім того, філософію, що повинна бути узагальненням наших знань про довкілля і про нас самих, не можна віднести тільки до наук про природу або до наук про людей: вона виходить за межі цього поділу.

З того часу, як люди навчилися розмовляти, у них розвинулося два види мислення: специфічно людське — мовне і властиве також тваринам — образне мислення, засноване на сприйнятті світу органами чуття (аналізаторами). Це зумовлює діалектичну єдність людської мови і мовного мислення: мова є головним засобом вираження думок. На цьому ґрунтується зв'язок науки про мову з науками про закономірності людського мислення.

Зі сказаного вже можна дійти висновку, що знайомство з сучасним мовознавством важливе для освіченої людини не менше, ніж з тими науками, які вивчаються в середній школі.

Зараз кожна освічена людина крім своєї рідної мови до певної міри володіє ще однією або навіть кількома іноземними мовами. Звичайно, це володіння буває різного роду. Є люди, що читають і, певна річ, розуміють текст іноземною мовою, але не розмовляють нею. Є і такі, що не тільки вільно розмовляють іноземною мовою, а й правильно пишуть нею. При всьому цьому не всі знавці мов можуть бути мовознавцями. Вони можуть бути практиками, практично володіти мовою, однак не знають її історії, стосунків мов одна з одною; і не бути теоретиками. Слід сказати, що мовознавство — це теоретичне, а не практичне знання мов.

У мовознавстві відмінність між мовознавцем-теоретиком і мовознавцем-практиком полягає в тому, що мовознавцеві-практику не обов'язково

знати теорію, тобто мовознавство. До певної міри мав рацію засновник сучасного мовознавства Фердинанд де Соссюр (1857-1913), сказавши напівжартома-напівсерйозно: мовознавець — це людина, яка знає децю про всі мови, але практично не знає жодної мови (певна річ, за винятком своєї рідної!). Його учень Антуан Мейє (1866-1936) — спеціаліст у галузі порівняльно-історичного мовознавства, залишився незадоволеним таким зауваженням учителя і практично опанував кілька індоевропейських мов, серед них і таку, як вірменська. Практичне знання багатьох мов — багатомовність чи поліглотія ("глотта" по-грецькому означає "язик" і "мова", а "полі" — "багато") не є обов'язковою прикметою мовознавця як ученого.

Понтійському цареві Митридату VI Євпатору (132-63 рр. до Н.Х.) приписували знання 22 мов його підданих у Малій Азії. Побіжно відзначимо, що пам'ять про нього зберігається в Криму — гора Митридат у Керчі й місто Євпаторія.

Відомим поліглотом і одночасно мовознавцем був італієць Альфредо Тромбетті (1866-1922), прихильник єдності походження (моногенезу) всіх мов, які, на його думку, поширилися по всьому світові з Індії. Серед російських сходознавців видатним знавцем багатьох східних мов був Євген Дмитрович Поліванов (1891-1938).

Звичайно, кожна, навіть не дуже освічена, людина практично добре знає свою рідну мову, але в якомусь одному вимірі, скажімо, в одній її площині, якою може бути побутова (щоденна) розмовна мова. Однак, будь-яка "жива" (та, що існує тепер) мова перебуває в трьох вимірах: у минулому (її історія), у теперішньому (як кажуть спеціалісти, її актуальний узус (вживання) і в майбутньому, тобто в її можливостях, незалежно від того, чи реалізовані вони в мовленні, чи тільки можуть бути реалізовані.

Кожна людина, що розмовляє по-українському, відчуває різницю між щоденною розмовною мовою і письмовою літературною мовою, мовою наукової і художньої літератури, офіційних документів, мовою газет і журналів, хоча всі ці різновиди тієї самої мови співіснують і не ізольовані один від одного. Можна сказати, що минуле і майбутнє живуть у теперішньому кожної мови.

У наступних розділах буде подано виклад тих питань, які представники широкого загалу ставлять мовознавцям, і тих відповідей, які мовознавці дають на них. У першу чергу, це питання про те, як різні мови ставляться одна до одної, чи можна яку-небудь думку абсолютно точно передати засобами різних мов. Це — проблема перекладу, така важлива для правильного взаєморозуміння різномовних народів.

Коли йдеться про мови сучасних народів зі схожими культурами, то завдання перекладу з однієї мови на іншу при доброму знанні обох мов,

тієї, з якої перекладають, і тієї, якою перекладають, у принципі розв'язується досить просто. Однак це тоді, коли йдеться не про переклад творів художньої літератури. У цьому випадку важливим виявляється не тільки зміст, але й особливості форми твору. Тут уже не можна поклати надії на буквальный чи дослівний переклад (див. розд. XII). Перекладачі художньої літератури, особливо поетичних творів, багато разів замислюються над тим, "що перекладається і що не перекладається".

Багато хвилює питання про багатство і бідність мов. Неважко зрозуміти, що літературна мова народів з традиційною писемністю щодо своїх виражальних засобів безумовно виявляється багатшою за усне мовлення тих, хто спілкується цією мовою (див. розд. XXVI).

Повинно бути зрозумілим, що "багатство" чи "бідність" мов залежать від тієї культури, яку виражає мова (див. розд. XIX). Ясно, що не існує об'єктивних критеріїв для оцінки цих якостей різних мов. Можна говорити про бідність чи багатство (з нашого погляду!) культури того чи того народу, але не про бідність чи багатство їхніх мов.

Чи існують на світі гарні й негарні мови? Мовознавець може почути так: "Італійська мова красива, а грузинська мова некрасива!" Зрозуміло, це справа смаку, і навряд чи знайдеться людина, яка скаже, що її рідна мова некрасива. При естетичній оцінці мов, звичайно, звертають увагу на їхнє звучання, але звучать вони для різних людей неоднаково. Багато залежить ще і від того, як говорять цією мовою.

Ті, хто вивчає іноземні мови, часто скаржаться на те, що мова, яку вони опановують, важка. Мовознавець відповість цим людям, що немає мов, легких для вивчення, і при засвоєнні іноземних мов у кожній з них можуть бути труднощі різного роду. Важким може бути звуковий лад (фонетика) чужої мови, її морфологія (відмінювання, дієвідмінювання, якщо вони є в іноземній мові), її синтаксис — правила сполучуваності слів у реченнях. При зіткненні з труднощами не треба відступати: труднощі краще запам'ятовуються. Мабуть, тому, хто розмовляє по-українському, легше вивчити російську мову, ніж китайську або ж японську.

Не слід з упевдженням ставитися до штучних міжнародних мов. Необхідно пам'ятати, що їхнє призначення в тому, щоб зробити зручним спілкування різномовних народів. Вони сконструйовані не для того, щоб замінити національні мови, а для того, щоб поруч із ними стати допоміжним засобом спілкування. У граматиках штучних мов немає винятків з правил. У цьому плані штучні мови справді легкі для вивчення. Їхній лексикон складається зі слів, найбільш відомих (що вивчаються в школах) європейських мов (див. розд. XI).

Поряд із народними (національними, етнічними) мовами в сучасному

світі поширені мови, якими користуються для різного роду міжнародних стосунків, як, наприклад, англійська, французька, російська. Така їхня роль зумовлена історично. Це не означає, що ці мови, які самі по собі стали певною мірою міжнародними, мають якісь переваги перед іншими, вони зовсім не кращі за інші мови. Їхня роль пов'язана з політичним та економічним впливом тих націй, які ними розмовляють (див. розд. XI).

Величезним винаходом в історії людства був винахід письма десь на межі четвертого і третього тисячоліття до Н.Х. Це було в Африці й на Близькому Сході й дещо пізніше також в Індії та Китаї.

Писемні знаки поступово утворилися з малюнків, зі схематичних зображень предметів довкілля. Спочатку це було так зване ієрогліфічне письмо (Єгипет, Месопотамія), з нього розвинулося буквене письмо (Фінікія, Греція). Зараз більшість народів для своїх мов використовує буквене письмо (алфавіт, див. розд. V).

Різні типи писемних знаків розвивалися в напрямку від знаків, які виражали ідеї (поняття), до знаків, що передавали слова певної мови, потім поєднання звуків (склади певної мови) і, нарешті, окремі звуки певної мови, це вже були букви (буквене або алфавітне письмо). Від греків буквене письмо перейшло в Італію до етрусків і римлян. Це найбільш поширене тепер латинське письмо з деякими його видозмінами. Слов'янські азбуки (алфавіти) — кирилиця і глаголиця — сформувалися на основі грецького письма. Видозміною кирилиці з часів Петра I є російська абетка, а також українська та білоруська.

Ієрогліфічне письмо з перевагою знаків, що виражають ідеї (ідеографія), використовується зараз тільки для китайської та японської мов. Цей різновид письма є зручним для названих мов, і воно не витісняється буквеним письмом. В Індії, в Кореї та в Єфіопії вживаються знаки, що виражають склади поширених там мов (силабографія). Про різновиди письма, дешифрування текстів мов, що вимерли, розповідається в розділі VI. Можна сказати, що мови, які зараз існують, рівноцінні, незалежно від того, скільки людей розмовляють ними. Для мовознавців однаково важливими є не тільки мови, а й такі їхні різновиди, як діалекти (наріччя) і говірки. Ці різновиди мов існують або тільки в усній формі (як розмовне мовлення), або мають також і писемну форму (див. розд. XXI і XXII).

Уявімо собі гурт людей, що розмовляють, бесіднують тією самою мовою. У ньому є діти, дорослі, чоловіки, жінки, молоді, старі люди, люди з різних країв, областей, місцевостей однієї великої країни, люди різних фахів, люди з різними освітою й вихованням, мешканці міст і сіл. У кожного своє мовлення, але та сама мова. Скільки людей, стільки й зразків мовлення, проте вони добре розуміють один одного. Особливості мовлен-

ня кожного не настільки значні, щоб вони заважали взаєморозумінню. Усі їхні зразки мовлення, узяті сукупно, це і є їхня мова в різних її проявах і реалізаціях. Мова — це сукупність правил, за якими будується мовлення, будується мовне повідомлення, за допомогою яких спілкуються люди. Мова — це норма, її використання в усіх можливих випадках — це узус.

Норма диктується вихованням і освітою, родиною, школою, інститутом, університетом, літературою, театром, кіно, радіо- та телепередачами й усіма засобами "масової комунікації". Нерідко буває так, що норма порушується мовцями в їхньому мовленні, найчастіше несвідомо. "Згідно з нормою" — означає "правильно". Коли "порушується норма" — це означає "неправильно". Однак норма не лишається незмінною. Кожна мова, якою користуються в цьому суспільстві, поступово змінюється в часі й просторі. На ґрунті старої норми утворюється нова, але стара до певної міри ще продовжує існувати.

Отже, з усталених нових правил нагромаджуються винятки. У мовах, що склалися історично, на відміну від придуманих штучно, з правил завжди є винятки. Це означає, що мова живе, розвивається за своїми законами. Вивчення цих законів (точніше висловлюючись, закономірностей або тенденцій розвитку) становить предмет дослідження науки про мови, тобто мовознавства. Розгляд особливостей прояву мови, її писемної та усної форми — компетенція тієї науки, яку називають стилістикою, тобто наукою про стилі, мовленнєві особливості.

Прийнято розрізняти літературну стилістику (вивчення мовленнєвих особливостей літературних творів) і лінгвістичну стилістику, що, власне, вивчає те саме, тільки з лінгвістичного (мовознавчого) погляду. Відмінність між першою і другою стилістикою не має принципового значення. Літературну (точніше — літературознавчу) стилістику визначають як науку про авторські стилі (див. розд. XXI).

Мову як головний засіб спілкування людей можна вивчати в її статичній (коли ми відволікаємося від її розвитку, від тих змін, що в ній відбуваються, від її історії) та в її динамічній, враховуючи її розвиток. Слідом за Фердинандом де Соссюром (якого ми вже згадували) ми розрізняємо синхронічне мовознавство (описове, або дескриптивне) і діахронічне, або власне історичне мовознавство.

Вивчаючи мову в її статичній, її можна представити як дуже складну знакову (семіотичну) систему, як велику систему, що охоплює кілька малих систем (див. розд. XVIII). Розглядаючи мову в її динамічній, можна спостерігати становлення її систем, тенденцію до систематизації, що виявляється в мові, усунення винятків з даної норми, до уніфікації парадигм (малих знакових систем), нормалізації елементів системи, її складників.

Усі мовні знаки, за допомогою яких ми спілкуємося, мають своє призначення і своє значення. Вони наділені формою (звуковою формою в усному мовленні) і пов'язаним зі звуковою формою змістом, тобто значенням (семантикою).

Структуру мови, її внутрішні системи, розглядавані в їхній статичній, можна передати за допомогою такої схеми:

Системи мови	Частина її будови	Розділи мовознавства
1. Звуковий лад	Окремі змісторозрізнавальні звуки цієї мови та їхні можливі поєднання (монофтонги, дифтонги, поліфтонги, склади)	1. Фонетика — опис звукового складу і фонологія — використання звукового складу
2. Форми зміни слів: флексія — відмінювання і дієвідмінювання (у мовах флексивної будови), форми творення слів (у мовах з формальним словотворенням, з лексичною деривацією)		2. Граматика Морфологія
3. Правила сполучуваності слів, творення висловлювань і речень, правила поєднання висловлювань у складі речень і правила поєднання речень		3. Синтаксис
4. Словниковий склад мови, окремі слова і стійкі словосполучення. Розшарування (стратифікація) лексики. Змістові (семантичні) зв'язки слів		4. Лексикологія Описова (дескриптивна). Історична (етимологічна) — встановлення походження слів, їхньої етимології. Фразеологія — наука про словосполучення. Семасіологія — наука про значення слів. Лексикографія — теоретичні засади укладання словників

Словниковий склад мови — її лексика — систематизується (стає "відкритою", тобто системою, що перебуває у русі) на основі словотвірних (формальних, морфологічних), а також значеннєвих зв'язків (семантичних зв'язків) окремих слів і словосполучень. Враховуючи зміни лексичного складу мови і багатоманітність цього складу щодо мовних різновидів (літературна мова, побутове мовлення, наукова і технічна термінологія, діалекти, говірки, професійні жаргони, арго, сленги тощо), неможливо встановити загальну кількість слів якої-небудь мови. Ця неможливість пов'язана також з визначенням того, які саме відрізки змісту (семантичні сегменти) мовного тексту слід розглядати як слова. З огляду на неможливість такого чіткого

Львівський університет
ім. Василя Стефаника
БІБЛІОТЕКА
ІВБ М. 605053

розмежування мов та їхніх різновидів (територіальних, регіональних, локальних — діалектів) не можна напевно відповісти на питання, скільки мов існує тепер у світі. Можна лише твердити, що їх не менше кількох тисяч, не беручи до уваги тих мов, які нам відомі тільки в писемній формі, або тих, які нам відомі лише за назвами, не беручи до уваги штучних мов.

До таких визначень мов, як "живі" чи "мертві", слід підходити дуже обережно. Якщо, наприклад, латинська мова визначається як "мертва", то при цьому береться до уваги, що зараз у неї відсутня "соціальна база" (постійна кількість мовців), як, приміром, в українській, російській, англійській чи китайській мов.

... (faint, mostly illegible text from the reverse side of the page)

ФОНЕТИКА, ГРАМАТИКА, ЛЕКСИКА *

Вище вже було сказано про основні розділи науки про мови. Потрібно лише пам'ятати, що ці розділи пов'язані з вивченням тих основних частин мови, які також пов'язані між собою і є окремими складниками того цілого, яким є людська мова. Хоча в заголовку тут подається така послідовність: **фонетика, граматики, лексика**, але більш обґрунтованою повинна бути послідовність: **фонетика, лексика**, а потім уже **граматика**. Тут необхідно з'ясувати причину такої послідовності. Передусім пояснімо значення вже відомих з шкільного вжитку термінів.

ФОНЕТИКА

Фонетикою прийнято називати як звуковий склад мови, так і науку, що його вивчає. Лексикою називають словниковий склад мови, а науку, що його вивчає, називають лексикологією. Граматика у нас має кілька значень: 1) це будова мови (її морфологія — у флективних мовах — і її синтаксис); 2) це наука, у завдання якої входить вивчення будови мови і 3) так зветься книжка, у якій описується будова мови.

Як фонетика, так і лексикологія та граматики, коли це назви наук, бувають описовими (deskриптивними, синхронічними, статичними) та історичними (діахронічними, динамічними, тобто спрямованими на вивчення змін мови в часі й просторі).

Зараз ми дуже далекі від того часу, коли найдавніші пращури сучасного людства навчилися користуватися звуковими сигналами для передачі повідомлень, тобто від самого початку людського мовлення. Однак, для розуміння еволюції людської мови скористаємося двома аналогіями: звуковою сигналізацією тварин (переважно птахів і тварин) і розвитком мовлення дітей, починаючи від перших років їхнього життя (див. розд. III, XIV, XX, XXVII).

Тварини, що користуються звуковою сигналізацією, передають окремі сигнали, не комбінуючи їх для передачі складніших повідомлень. Ці окремі сигнали можна дорівняти до окремих слів людської мови. Однак у мові людей мають значення не лише слова, а й сполучення слів і речень (мова — це багатокласна або багатосистемна структура, див. розд. XVIII).

Отже, звукову сигналізацію тварин тільки із застереженням можна

* Назву *фонетика* утворено від гр. [phone] "голос", *граматика* походить від гр. [grammata] "те, що написано", а *лексика* — від гр. [lexis] "слово". Ці назви у нас також широко використовуються.

порівняти з мовою людей (див. розд. XXVII). І все-таки людська мова на початку своєї еволюції повинна була розвиватися за зразком звукової сигналізації тварин, перш ніж дійти до поєднання сигналів у висловлюваннях і реченнях.

Дитяче мовлення у своєму розвитку починається від беззмістовного продукування звуків (глоссолалії — лопотіння), потім доходить до усвідомлення звучання і завершується ще в досить ранньому віці засвоєнням дитиною правил сполучуваності слів, а також їхніх змін при поєднанні. Ці три ступені засвоєння мови відповідають трьом складовим частинам великої мовної системи: фонетиці, лексиці, граматиці.

Отже, ведучи бесіду про мову, розпочнімо з фонетики. Тут не йтиметься, подібно до підручників з мовознавства (точніше, до тих, які називаються "Вступами до мовознавства"), про мовленнєвий апарат людини. Це вивчає анатомія людини. Будемо вважати це добре відомим. Перейдемо безпосередньо до наслідків дії цього апарату. Продукування членоподібних звуків людської мови називається їхньою артикуляцією. З усієї сукупності можливих звуків у людському мовленні використовується лише обмежена кількість. Це саме ті, що називаються членоподібними, тобто використовуваними для розрізнення змістових елементів "потoku мовлення", іншими словами, мовного тексту. Цими елементами є не лише слова, але в такій мові, як українська, також і частини слів. Так, наприклад, у слові *багатоманіття* для нас має значення не лише все слово в цілому, але і його частини: *багато-манітт-я*. Закінчення *-я* вказує на те, що це слово — іменник середнього роду в однині. Це важливо для відокремлення його від інших слів і для можливого поєднання його з іншими словами, наприклад: *багатоманіття барв, у доборі засобів вираження творець демонструє багатоманіття* тощо.

Фонетика, як розділ науки про мову, звичайно, пов'язана з розділом фізики, що називається акустикою — наукою про звуки. Фізик скаже, що звук — це коливання пружного середовища, яким у нашій земній атмосфері є повітря. Де немає повітря, там не чути звуків. Так у космічному просторі. Як у кожній науці, у фонетиці є свої терміни, і вони відомі ще учням, однак у школі їх застосовують не до звуків людської мови, а до літер нашого письма.

Слід сказати, що наші літери не завжди точно відповідають звукам нашого мовлення: одна буква може позначати різні звуки. Ось, наприклад, у написаному слові *ясен* буква *я* вимовляється як два звуки [й] — [а]. Залишаючи осторонь історичну фонетику, зупинимось на описовій (дескриптивній, статичній) фонетиці. Не будемо говорити про способи (артикуляції) вимови звуків людського мовлення, однак скажемо про їхню

класифікацію в українській літературній мові, не звертаючи уваги на діалекти та говірки української, а також інших мов.

1. Передусім поділимо звуки на два класи: голосні ("звуки голосу") й приголосні, що їх супроводжують. Голосні можуть вимовлятися без приголосних, однак приголосні без голосних вимовляються важко. Кожний склад у нас може бути з одного голосного або з голосного разом із приголосним. У нашій мові шість голосних [а, е, і, у, о, и], що трапляються у словах під наголосом.

Для голосних запропонуємо таку схему:

Підйом	Передній ряд негубні	Задній ряд губні
Верхній	[i] [и]	[y]
Середній	[e]	[o]
Нижній	[a]	

Тут, як і в інших місцях, у дужках позначені знаки для звуків.

Сукупність голосних звуків окремої мови називається її вокалізмом. Вокалізм російської мови бідніший від вокалізму, наприклад, таких мов, як англійська, французька, німецька. Російський вокалізм не має таких поєднань двох голосних, які утворювали б один склад, як, наприклад, у німецькій мові: *blau, grau, Frau, Kraut, Strauß*. Немає в українській та російській мовах і таких голосних, як німецькі огублені голосні: *ö* та *ü*, наприклад: *Flöte, Gönner, Höhle, schön, Stör, früh, fünf, kühl, dünn*. Двоголосні, які утворюють один склад, називаються дифтонгами. У російській мові, наприклад, немає справжніх дифтонгів, але є схожі на них поєднання голосних з напівголосними, як, наприклад: *чай, чей, слой, злой, змей*. Цей й єдиний у російській, як і в українській, мовах напівголосний (власне середньоязиковий або палатальний, піднебінний). Його поєднання з голосними утворюють не дифтонги, а дифтонгоїди.

2. Сукупність приголосних звуків нашої мови називається консонантизмом. В українській мові дуже багатий консонантизм. У ній розрізняються: шумні й сонорні, зімкнені й щільні, глухі й дзвінкі, губні й носові, передньоязикові, середньоязикові й задньоязикові, бокові й дрижачі (латеральні й вібранти), прості звуки й африкати, палаталізовані ("м'які") й непалаталізовані ("тверді").

Шумні — це всі приголосні за винятком сонорних ("звучних") — [л], [р], [й]. Шумні поділяються на зімкнені (інакше, вибухові) та щільні (фрикативні). Зімкненими є [п, б, т, д, к, г, ц, ч], а щільними [ф, в, с, з, ш, ж, х], а також [г].

Носові [м], [н] у нашій мові тільки дзвінки. Дзвінки [б, д, ж, з, г] протиставляються глухим [п, т, с, ш, к, х]. Приклади ви легко знайдете самі.

Усі "тверді" (непалаталізовані) мають свої відповідники серед "м'яких" (палаталізованих). Як знак палаталізації ("пом'якшення") візьмемо з латинського алфавіта літеру "j". Так, наприклад, у словах [брат] і [лікоть], [мед] і [ведмідь], [стан] і [день] кінцеві приголосні відрізняються за м'якістю — твердістю. Таким чином, кількість "твердих" подвоюється за рахунок кількості "м'яких": [б, в, г, д, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х] та [б, в, г, д, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х]. Звуки [ш] та [ж] в українській мові на відміну від російської можуть бути як твердими [шити], [жити], так і м'якими [шість], [жінка]. Буква щ є знаком довгого палаталізованого ("пом'якшеного") [шj], наприклад [шji] "щи" у російській мові на відміну від української мови, де буква щ позначає поєднання [шч] [щастя].

Форми *дождь, дождя, дожди* під впливом орфографії тепер часто вимовляються в російській мові як [доштj], [дождja], а не [дошj], [дажja], на які неспеціалісти не звертають уваги.

За особливостями артикуляції серед щілинних розрізняють: однофокусні [с, з] і двофокусні [ш, ж] і так само серед африкатів: однофокусна [ц] і двофокусна [ч]. Це на відміну від української, де є дзвінки [дз] і [дж]: *дзеркало, джерело.*

Усне мовлення можна фіксувати засобами сучасної техніки, а потім у лабораторних умовах аналізувати записи. Для навчання мов виявляється корисним запис текстів знаками спеціального алфавіту, який підходить для усіх мов, незалежно від тих різновидів письма, що для них використовуються. Цей алфавіт (набір знаків) називається транскрипцією. Існує два види транскрипції: вузька, або фонетична, й широка, або фонологічна.

Для наочності наведемо приклади, зробивши необхідні застереження. Є різні системи транскрипції на основі латинського алфавіту з додатковими знаками і на основі російського алфавіту також з додатковими знаками. Фонетична транскрипція дуже зручна для запису індивідуального мовлення і в цій транскрипції використовується багато додаткових знаків. Тут ми подаємо один із зразків транскрипції з використанням знаків латинського алфавіту з доповненням таких знаків: \lfloor = голосний *ы*, Ń = редукований голосний після твердих приголосних, э = редукований голосний після м'яких приголосних, знак χ передає російське [х], знак j після приголосного передає пом'якшену (палаталізовану) вимову, вертикальна риска = коротка пауза, дві вертикальних риски = довга пауза. Тепер спробуйте прочитати добре знайомий вам текст у фонетичній транскрипції: [mɔjɗjad]ə/sam \lfloor χ česn \lfloor χ /prəvjə/kə(γ) də/njəfsutku/zɔnjəmók/ɔnuvəzətj sjəbjə/zastāvj əl/iluččəv \lfloor dumɔtj/pjəmók//].

Транслітерацією називається заміна знаків одного алфавіту на знаки іншого алфавіту, наприклад, українського — латинськими літерами або грецького — латинськими. Мабуть, ви без особливих труднощів прочитаєте вітальну телеграму від вашої подруги з Парижа: Rozdravliaju dnem rozhdenija zhelaju vsego samogo khoroshego Do vstrechi Esther.

Звичайно, при відсутності в латинській абетці літер, що відповідали б російським *ш, ж, х, ц, ч, ы*, доводиться замінювати їх буквосполуками: sh, zh, kh, ts (або c), ch. Дуже важко відшукати в латинській абетці відповідника російського *ы*.

Вивченню всієї сукупності звуків людського мовлення в сучасному мовознавстві протиставляється вивчення тільки тих звуків, за допомогою яких розрізняються елементи людської мови, передовсім слова та їхні форми.

Формами слів ми називаємо їхні видозміни при відмінюванні та дієвідмінюванні, наприклад: *будинок, будинку, будинку, будинком, (у) будинку, будинки, будинків, будинкам, будинками, (у) будинках*. Це все форми того самого слова *будинок* (для позначення усіх форм у словниках використовується називний відмінок однини).

Живу, живеш, живе і т. ін., *жив, жила, жили* і т.ін. — це форми того самого дієслова *жити* (для позначення всіх форм у цьому випадку використовується інфінітив). Сукупність усіх форм змінюваних у цій мові слів називається їхньою парадигмою.

Якщо у фонетичі вивчаються звуки людського мовлення, то у фонології — фонемі, тобто тільки ті звуки, за допомогою яких розрізняються елементи мови — слова та їхні форми. Існують різні визначення того, що таке фонема на відміну від звука людського мовлення. Засновник фонології М.С.Трубецької (1890-1938), головна праця якого перекладена з німецької мови російською — "Основы фонологии", визначав фонему як сукупність фонологічно важливих рис (ознак) звука людського мовлення.

Фонологічно важливі ознаки — це такі, що розпізнаються тими, хто розмовляє цією мовою в процесі мовного спілкування, і відокремлюються від тих, що не мають значення для взаєморозуміння. Так, наприклад, для тих, хто розмовляє по-українськи, не має значення, чи буде голосний [a] в словах *там* і *дам* коротким чи довгим: зміст слів від цього для них не зміниться. Натомість для тих, хто говорить по-німецьки, довге [a] і коротке [ʌ] — різні фонемі, наприклад, у словах *kahn* "човен" та *kann* "я можу", чи довге і коротке [e] — [ɛ] розрізняють слова *beet* "клумба" та *bett* "ліжка", а для українців все одно, як буде вимовлятися: *ера* з довгим чи коротким [e]. Довгота або короткість голосних, наприклад, у російському мовленні, мають не фонологічне значення, а виражають ставлення мовців до їхнього повідомлення (це називається експресивним значенням).

В українській мові голосні під наголосом є фонемами і мають фонологічне значення. Порівняймо, наприклад, форми слів *так, тик, тік, тук, тюк*. Ми розрізняємо їх за допомогою голосних фонем. В усному мовленні нам байдуже, чуємо ми відкрите чи закрите [e] в іменниках *епос, ему*, але для італійця протиставлення відкритих і закритих голосних має фонологічне значення, це в них різні фонemi. Наприклад, *venti* (відкрите [e] — "вітри"), а *venti* (закрите [e] — "двадцять"), *corso* (закрите [o] — "курс"), а *Corso* (відкрите [o] — "корсиканець").

У мові давніх римлян усі голосні були короткими або довгими, і ця їхня властивість була фонологічною. Слово *malum* з довгим [a] означало "яблуко", а слово *malum* з коротким [a] означало "погане". Отже, коли римлянин казав *e malis elige minimum* (з коротким [a]), це означало "з поганого вибирай найменше погане", а це саме, однак з довгим [a], означало: "з яблук вибирай найменше". Якщо римлянин говорив *vēnit* (з коротким [e]), це було "він приходить", а це саме з довгим [e] — "він прийшов".

На відміну від латинської та багатьох інших мов, в українській, наприклад, не існує фонологічного протиставлення довгих і коротких голосних. У нашій мові довга й коротка голосна — одна фонема. З фонетичного погляду в реченнях *він крикнув* і *він кричав* [к] і [ч] — різні звуки, але з фонологічного погляду (у фонологічному аспекті) — це два алофони (два варіанти) тієї самої фонemi. Сказане стосується також звуків [г] і [ж] у реченнях *він — добрий друг* і *друже, мені не забути ті дні*.

Фонологічними протиставленнями, або опозиціями, називаються протиставлення звуків, що дають змогу розрізняти слова і форми слів у певній мові. Так, наприклад, в українській мові протиставлення шумних щілинних двофокусних [ш] і [ж] утворює так звану "привативну опозицію", тобто ці приголосні відрізняються один від одного лише однією ознакою: [ш] — глухий звук, а [ж] — дзвінкий. Порівняймо: *шаль* і *жаль*, *шар* і *жар*.

Можна сказати, що фонemi, на відміну від звуків, є абстрактними величинами, звідси їхнє поширене визначення: фонemi — це класи звуків зі спільною основою, тобто основними ознаками; кожен такий клас протиставляється усім іншим класам цієї мови, а всі вони разом утворюють систему фонем, або фонологічну систему, що відрізняє цю мову від інших мов. Фонологія — наука, завданням якої є вивчення звуків людської мови, які наділені функцією розрізнення (дистинктивною функцією) і розмежування (делімітативною функцією), а також визначення системи (набору, інвентаря) фонем певної мови та їх взаємозв'язків і стосунків у фонологічній системі. Зрозуміло, що звуки людської мови не виступають ізольовано, окремо один від одного, а утворюють звукосполуки, що в потоці мовлення, у зв'язному мовленні називаються складами (силами або силабематами).

Загальна й універсальна модель складу враховує три моменти, що називаються приступом, вершиною і відступом. В українській мові вершиною складу завжди є голосний, і склад може бути реалізованим одним голосним, але все одно в нього розрізняються ці три моменти, що відокремлюють даний склад від інших складів.

В українській мові трапляються склади різних типів: голосний, приголосний — голосний, голосний — приголосний, наприклад, [i], [ta], [ex]. Перед вершиною складу, в приступі, може бути група приголосних, наприклад [струм], після вершини, у відступі, — також група приголосних [монстр]. Склади, що закінчуються голосними, наприклад [сто], називаються відкритими, а склади, що закінчуються приголосними чи групою приголосних, — закритими, наприклад: [сіль], [стіл], [міст].

На відміну від української мови, в якій трапляються відкриті й закриті склади, в японській мові зустрічаються лише відкриті склади: [хана] "квітка", [хіто] "людина", [ханасі] "оповідання, казка", за винятком одного типу складів, що закінчуються приголосним [н], наприклад: [хон] "книжка", [ніхон] "Японія", [кадзан] "вулкан".

Поділ потоку мовлення на склади (сегментація на склади) пов'язаний з особливістю людського мовлення. Дихання людини, що говорить (фонаційне дихання), відрізняється від дихання людини, що мовчить. Склад містить у собі певну порцію видихуваного людиною повітря під час мовного спілкування. При поділі слів (і словоформ) на склади в мовленні, як і на письмі, перевага віддається відкритим складам, як-ось: *ви-сту-па-ти, ви-би-ра-ти*.

Коли склади закінчуються одним із сонорних [м, н, р, л], то вони відокремлюються від інших так само, як і відкриті: *кир-па, ком-пот, кон-то-ра, сум-нів*. У написаному чи друкованому тексті поділ на склади виявляється наочним, але в усному мовленні і при його механічному записі важко визначити, де закінчується один склад і починається інший, поділ на склади тут буває так само менш визначеним, ніж у писаній формі.

Складоподіл вивчається у тому розділі фонетики, що називається силабікою [syllabe] — по-грецькому "склад". Існують мови, в яких кожен склад є самостійним у фонетичному і семантичному відношеннях, тобто за своєю формою і за своїм значенням. Такою є, наприклад, китайська мова з усіма її територіальними діалектами. Її склади певною мірою відповідають нашим словам або відрізням (сегментам) тексту, який має зміст і звучить. Так, у китайській: *бей* "північ", *дун* "схід", *нань* "південь", *сі* "захід". Однак словам нашої мови найчастіше у цій мові відповідають не окремі склади за змістом ("слова-склади"), а поєднання складів зі змістом, наприклад: *кесюе* або *сюешу* "наука", *юйяньсюе* "мозознавство". Зрозуміло, що в нашій мові не кожен склад сам по собі має значення, наприклад: *го-ло-ва*, має значення лише поєднання складів.

Неважко зрозуміти, наскільки важливий у нашій мові наголос. Наголосом в усному мовленні називається виділення серед інших складів якогось складу за його силою (дзвінкістю), довжиною або висотою.

Давайте переконаємося в значенні наголосу на таких прикладах: *обід* і *обі́д*, *деревина́* і *дереви́на*, *му́зика* і *музи́ка*, *пташи́ня* і *пташні́я*, *замо́к* і *замо́к*.

У мовах світу розрізняють три види наголосів: силовий, або динамічний, кількісний, або квантитативний, музичний, пов'язаний зі зміною висоти звуків. Тут необхідні відомості з акустики. Сила або дзвінкість звуків залежить від розмірів звукової хвилі, від амплітуди коливань. Тривалість або довгота звуків залежить від тривалості звучання. Висота звуків залежить від кількості коливань у межах якоїсь одиниці часу, наприклад, секунди; чим більше коливань, тим вищий звук. Усе це пов'язано з акустикою та з музикою.

У мовах світу спостерігаються всі ці три види наголосів, але вони мають різні функції. Так, для української й російської мови характерне поєднання силового й кількісного наголосів.

Наголошений склад (склад під наголосом) вирізняється своєю дзвінкістю і відносною тривалістю. Для чеської мови характерний кількісний наголос, тому що в ній існує протиставлення коротких і довгих голосних, наприклад: *biti* "бити" — *bití* "биття", *byti* "бути" — *bytí* "буття", *pití* "пити" — *pitvo* "нарядковий знак відмічає довготу голосного). У китайській мові існує музичний (висотний) наголос, що має семантичну функцію. Це означає, що кожний склад китайської мови крім вершинного голосного має ще певну висоту (відносно інших складів), тобто певний тон. У пекінському (точніше — північнокитайському) діалекті розрізняють чотири тони: рівний, висхідний, складний — спадно-висхідний і спадний. Вони розрізняють словесне (лексичне) значення складів. Так, наприклад: [сю] — рівний тон — "вуса (у тварин)", [сьюе] — висхідний тон — "вчитися", [сьюе] — комбінований — спадно-висхідний тон — "сніг" і [сьюе] — спадний тон — "кров". У пекінському діалекті всього 421 склад різної структури, але якщо рахувати з чотирма тонами, то їх виявиться 1324.

У різних мовах наголос буває рухомим (не фіксованим), і нерухомим. Так, в українській мові він може бути на будь-якому складі, якщо лічити від кінця слова, — на останньому, на передостанньому, на післяпередостанньому (третьому від кінця), на четвертому і т.д., наприклад: *вималюватися* — на шостому складі від кінця.

На відміну від української в польській мові наголос нерухомий (фіксований) на другому складі від кінця слів (за небагатьма винятками), у турецькій мові нерухомий наголос припадає на останній склад слова (також за небагатьма винятками). Це означає, що в польській і турецькій мовах

місце наголосу не змінює значення слів та словоформ. Можна згадати ще й про те, що наголоси бувають словесними, тобто в межах окремих слів, і фразовими, тобто в межах висловлювань та речень. Фразовий наголос буває логічним, тобто він виділяє змістовий центр висловлювання або речення. Так, наприклад, те саме речення залежно від місця логічного наголосу може мати різні значення.

Ось спробуйте прочитати таку коротку фразу — речення з п'ятьма різними логічними наголосами (сегменти тексту пронумеровані, й у цій фразі може бути 5 логічних наголосів, від яких залежить додатковий зміст фрази): він не хотів надовго залишатися у Києві: логічний наголос кожного номера виділено його інтонацією (у даному випадку запитальною).

В українській мові (відповідно — в усному мовленні) трапляються такі інтонації:

1) нейтральна інтонація — від початку до кінця немає змін рівня висоти: *я сьогодні не виходив з дому*;

2) інтонація перелічування — кожний відрізок тексту підкреслюється незначним зниженням висоти: *вона встигла побувати в Англії, у Франції, в Німеччині, в Іспанії*;

3) інтонація незавершеного висловлювання — у кінці тексту незначне підвищення висоти перед паузою: *він хотів щось сказати, але раптом...*;

4) запитальна інтонація — різке підвищення голосу у кінці речення: *вона була сьогодні в поліклініці?*;

5) оклична інтонація — різке зниження голосу в кінці речення: *припини нагадувати мені про це!*

Розділ фонетики, у якому йдеться про наголоси та інтонації, називається ритмомелодикою, або тонікою. У нашому усному мовленні ритмом називається чергування наголошених і ненаголошених складів. Метричні схеми в поезії (див. розд. ХХІХ) здійснюються у вигляді ритмічних схем. Метричні схеми називаються також віршованими розмірами.

У мовах флективної будови (в індоєвропейських, семітських та деяких інших) спостерігається явище, яке можна було б назвати "внутрішньою флексією" основ або переміщенням та чергуванням звуків у основах слів. Це явище ще називають альтерацією і воно вивчається в розділі мовознавства, що перебуває ніби на межі між фонетикою та граматикою. Цей розділ мовознавства називають морфологією. Його назву складено з термінів — мор(фологія) та фонологія.

Переміщення та чергування звуків у основах слів бувають історичними, тобто такими, що відбулися в минулому цієї мови, та діючими нині (актуальними). Ось, приміром, зміни в основі (або точніше — корені) дієслова *брати*: *беру, брав, вибираю* і в утворених від нього іменниках — *вибір*,

відбір, підбір, належать до минулого, вони історичні. Такі ж зміни, наприклад, спостерігаються і в інших індоєвропейських мовах: у грецькій *legō* "говорю" і *logos* "мовлення", у латинській *tego* "покриваю" і *toga* "плащ".

У російській мові перехід [э] під наголосом в [о] з пом'якшенням (палаталізацією) попереднього приголосного — це явище сучасної мови (актуальне, а не історичне), так, наприклад, *бреду* — *брёл*, *веду* — *вёл*, *везу* — *вёз*, *лежу* — *лёг*, *мету* — *мёл*, *несу* — *нёс*, *пеку* — *пёк* тощо. Однак у таких випадках, як *бреду* — *брод*, *веду* — [за]вод, *везу* — *воз*, *лежу* — *положу*, *несу* — *носит* — чергування [э] — [о] — історичне. У випадку *сизу* — *сел* чергування історичне, а у випадку *село* — *сёл* — актуальне.

Як ви, можливо, помітили, не будь-яке [э] під наголосом у російській мові може переходити в [о]. Наприклад, *мёд*, але *медь*, *знамёна*, але *мена*, *ёлка*, але *ель*, *щёлка*, але *щель*. Це пояснюється кількома причинами. У таких випадках, як *ель*, *мель*, *цвель* і т.ін., переходу заважає наступний після [э] м'який (палаталізований) приголосний. У таких випадках, як *дело*, *тело*, *мена*, *сено*, *пена* тощо, те, що [э] не переходить в [о], пояснюється походженням [э] в цих словах з давнього голосного ѣ (ять): *дѣло*, *тѣло*, *мѣна*, *сѣно*, *пѣна*. Нарешті, у таких випадках, як *атлет*, *котлета*, *монета*, *тарелка*, *туалет*, — немає цього переходу тому, що це в російській мові слова іншомовного походження, вони ще не асимілювалися настільки, щоб підпорядкуватися актуальному чергуванню.

У слові *медь* [э] не перейшло в [о], як ви, напевно, зрозуміли, з двох причин (*медь* > *мѣдь*). Хоча в таких випадках (а їх у російській мові безліч), як *рука* — *ручка*, *река* — *речка*, *птица* — *птичка*, *лицо* — *личико*, *полка* — *полочка* й т.ін. чергування приголосних історичне, але воно виявляється таким, яке ще не втратило сили й нині, як, наприклад: *казак* — *казачка*, *чудак* — *чудачка*, *строка* — *строчка*, *страница* — *страничка* тощо.

Якщо вас зацікавлять чергування голосних та приголосних у рідній мові, спробуйте врахувати всі випадки чергувань звуків у основах слів.

Чергуються не лише окремі звуки, але й звукосполуки, як, наприклад: *пустити* — *пушу*, *піст* — *поцуся*, *тесть* — *теща*, *хвіст* — *хвоц*.

Навіть при повній тотожності граматичної будови і лексичного складу тієї самої мови у мешканців різних областей і місцевостей спостерігаються особливості у вимові — фонетичні особливості. Фонетисти — фахівці з фонетики — можуть точно визначити ці місцеві фонетичні особливості не тільки сільських, але й міських мешканців. Їхні визначення бувають потрібними навіть карному розшуку. Так, наприклад, затриманий за підозрою у скоєнні злочину говорить на допиті, що він з Харкова, але фонетист доходить висновку, що підозрюваний насправді з Ужгорода.

Усі мови світу відрізняються одна від одної передусім за своїм звуко-

вим складом. Так, наприклад, англійською мовою розмовляють не лише в Англії, але і в Ірландії, у Канаді, в США, в Південній Африці, в Австралії, в Новій Зеландії. Однак навіть при тотожності граматичної будови у фонетиці всіх цих країн спостерігаються помітні розбіжності.

Ви маєте можливість прислухатися до мовлення ваших друзів, знайомих і перших стрічних. Зверніть увагу на особливості вимови кожного з них. Чи не правда, як легко ми пізнаємо іноземця, що розмовляє по-українському, навіть якщо він добре знає мову?

Вміти спостерігати і робити висновки зі спостережень — це початок наукового дослідження. Чи не ставили ви собі питання: скільки може бути членоподільних звуків (відповідно — фонем) у різних мовах сучасного світу? Фонетисти на це питання дадуть вам точну відповідь. Є на світі мови з дуже обмеженою кількістю фонем, як, наприклад, гавайська мова в Полінезії, що при розрізненні довгих і коротких фонем має усього 13 голосних і приголосних, і на відміну від неї, наприклад, деякі мови Кавказу (так звані іберо-кавказькі), у яких кількість приголосних перевищує сім десятків, а кількість голосних обмежується двома-трьома (з варіантами).

ГРАМАТИКА

Грамматичну будову мови, яку вивчає граматики, можна порівняти зі скелетом уявного мовного тіла. Цей скелет, набираючи "плоті й крові" лексичного складу мови з його звуковою будовою, оживає і починає діяти. Дійсно, мову можна порівняти з організмом, який піддається змінам у часі й у просторі, розвивається і діє, доки в нього є "соціальна база", тобто суспільство людей, що розмовляють цією мовою.

Грамматична будова — це таке начало в мовах, яке їх організує та систематизує. На його підставі створюються звукові й закріплювані на письмі тексти (мовленнєві акти), які дають можливість людям (носіям мови) спілкуватися одне з одним.

У розділі "Філософи розмірковують про мову" йдеться про відношення логіки — науки про закони правильного мислення та граматики — науки про граматичну будову мов. Не будемо забігати наперед, але скажемо, що між логікою та граматикою немає тотожності. Саме тому не може бути загальної (універсальної) граматики для всіх мов, але існує загальна логіка, звичайно, з усіма її різновидами (див.: Філософський енциклопедический словарь. — М., 1983, "Логика". — С. 316-321).

Якщо хтось скаже вам: *щука піймала рибалку*, то ви зрозумієте, що це несерйозно, що це, можливо, жарт. У будь-якому випадку, це суперечить елементарній логіці, хоча з погляду граматики української мови це цілком правильно, так само, як *рибалка піймав щуку*. Тут підмет — іменник у на-

живному відмінку однини, присудок — дієслово в минулому часі доконаного виду, прями́й додаток — у формі іменника в знахідному відмінку однини. Коротше кажучи, з грамати́кою тут усе гаразд.

Якщо ми говоримо про іменники та дієслова, про відмінки та числа (однину та множину) — це стосується морфології (по-грецькому [morphē] "форма"), а коли йдеться про підмети, присудки, прями́ та непрями́ додатки — це стосується синтаксису (також грецьке слово — [syntaxis] "взаємопорядок, взаєморозташування частин якогось цілого").

Не в усіх мовах світу є форми слів або словоформи, як в українській мові, але в усіх мовах існує синтаксис, тобто правила розташування слів у мовленнєвих текстах. Коли йдеться про іменники, прикметники, займенники, прислівники, дієприкметники, дієприслівники, дієслова, прийменники, сполучники, числівники (чи не правда, знайомі шкільні терміни?), то всі вони називаються частинами мови, тобто різними "класами слів". Коли ж йдеться про підмети, присудки, додатки, означення й означувані, обставини часу, місця й способу дії, то вони називаються синтаксичними категоріями (по-грецькому [kategoria] "розряд, сукупність чогось"). Частини мови залежно від будови мови бувають різні, а синтаксичні категорії в основному ті самі.

Опис граматичної будови мов охоплює морфологію та синтаксис.

Тут ми будемо розмірковувати про граматику в межах традиційної або шкільної граматики, засади якої в античному світі були розроблені спершу греками, а згодом їхніми продовжувачами римлянами.

Однак, зробимо застереження про те, що існує кілька підходів до вивчення граматичної будови мов. По-перше, розрізняються описова (дескриптивна, синхронічна) грамати́ка (її вивчають у школах) та історична грамати́ка, тобто вивчення граматичної будови в історичній перспективі з урахуванням її поступових змін (це вже для того, хто хоче стати мовознавцем).

Слід сказати, що для пояснення будь-якого факту в мові, будь-якого явища, треба звернутися до історії, дізнатися, як утворилися певний факт або певне явище. Чому, наприклад, у російській мові ми говоримо *я ем, ты ешь, он ест*, але *мы едим, вы едите, они едят* тощо. Для пояснення цього "різнобою" між одниною й множиною у теперішньому часі цього дієслова слід буде пояснити, що в однині зруйнувалися межі між коренем *ed та особовими закінченнями: *-mī, -sī, -tī, що можна побачити, наприклад, при порівнянні дієвідмінювання цього дієслова в російській та латинській мовах: *ego, es (<edis), est (<edit), edimus, edimis, edunt*.

Тільки звернувшись до історії форм дієслова "хотеть", ми зможемо

* Зірочка позначає те, що існування цього кореня або слова припускається, що ця форма умовна.

зрозуміти, чому в російській мові існує різниця між формами однини й множини в теперішньому часі цього дієслова: *хочу, хочешь, хочет*, але *хотим, хотите, хотят*. Пояснення дає історична фонетика.

Різницю у відмінюванні слів, наприклад, таких, як *день, дня і путь, пути* тощо, пояснює історична морфологія. Різницю між літописним: *Князю Ярославу бывшу [в] Кневе* і сучасним *Когда князь Ярослав был в Киве* або *Когда князь Ярослав был в Киеве* пояснює історичний синтаксис.

Крім описової та історичної граматики сьогодні існують (але це не для шкіл) іще структуралістична грамати́ка, тобто грамати́ка, побудована на засадах структуралізму, того напрямку в мовознавстві, який успішно почав розвиватися в ХХ сторіччі у Західній Європі, а згодом в Америці та Росії. У США виникла трансформаційна грамати́ка або "породжувальна" (генеративна) грамати́ка з ініціативи З.С.Харріса (1909-) та Н.Хомського (1928-). Тут немає можливості викласти основи цих грамати́к і тому повернімося до традиційної граматики з її морфологією та синтаксисом.

МОРФОЛОГІЯ

Завданням морфології у флективних мовах (або мовах флективної будови) є вивчення словозміни і словотворення, тобто вивчення парадигм флексії та деривації. Парадигми (грецьке [paradeigma] означає "зразок") — це малі системи форм, що складають у цілому велику морфологічну систему мови.

Морфологічна система організовує (або систематизує) словниковий склад мови, її лексику. Словозміну таких частин мови, як іменники, прикметники, займенники, дієприкметники, числівники ми називаємо їхнім відмінюванням за відмінками та числами. Морфологічна система мови визначає існування у ній певної кількості відмінків та чисел (крім множини та однини колись в українській мові, як і в інших індоєвропейських і семітських мовах, існувала ще й двоїна).

В українській мові розрізняють шість або, якщо вважати кличну форму слів окремим відмінком, сім відмінків в однині та множині. Такою є загальна система, проте вона має в нашій мові різні втілення, різні форми.

Відмінювання слів залежно від їхніх основ та граматичного роду, від належності до різних частин мови, здійснюється в різних формах. Порівняйте, приміром, відмінювання слова *чоловік* з відмінюванням слова *кінь*, відмінювання іменників і прикметників, наприклад, *мудрий чоловік, мудрого чоловіка, добрий кінь, доброго коня*. Зверніть увагу на відмінювання в нашій мові особових займенників: у них відмінки ті ж, що і в іменників та прикметників, але при їхньому відмінюванні докорінно змінюються основи: *я, мене, мені, мною, про мене; ти, тебе, тобі, тобою, про тебе; ми, нас, нам, нами, про нас* тощо. Добре, що ми встигли засвоїти ці дивні форми

майже змалечку, інакше довелося би ґрунтовно напружити пам'ять. Такі варіації особових займенників властиві всім індоєвропейським мовам. Якщо ми назвали їх флективними мовами, або мовами з флексією, то при цьому мали на увазі зміни форм слів при відмінюванні або дієвідмінюванні.

Треба зауважити, що ця флексія (латинське *flexio* "згинання, вигин") здійснюється за допомогою додавання до основ слів афіксів — особливих часток або елементів, що мають ґраматичні та лексичні значення. Слід розрізнявати префікси, тобто частки, які стоять попереду основ слів, і суфікси, частки, які завершують основи.

В українській мові префікси служать в основному для словотворення, наприклад: мова — розмова, промова, вимова, відмова, умова, змова, а суфікси використовуються як для словотворення, наприклад: *учень, учениця, учитель, учителька*, так і для словозміни — відмінювання та дієвідмінювання, наприклад: *учень, учня, учню, учнем, про учня* тощо й *учу, вчиш, учишь, учимо, вчите, вчать* і т.ін.

Дуже цікавою особливістю індоєвропейських мов (також семітських і деяких інших) є наявність у них так званих ґраматичних родів: чоловічого, жіночого і середнього (тобто ані того, ані того). Ці форми тільки в деяких випадках пов'язані з біологічним розрізненням статей, наприклад: *чоловік, жінка, хлопчик, дівчинка, кіт, кішка, півень, курка*, але у більшості випадків цей поділ слів на ґраматичні роди поширюється не на істоти, а на речі та явища природи. Так, приміром, у нас *стіл* — чоловічого роду, *книжка* — жіночого, *вікно* — середнього, хоча логічно це видається безглуздим.

Історію творення трьох ґраматичних родів можна уявити в такій послідовності. Спочатку всі факти та явища об'єктивної дійсності й, відповідно, їхні назви розподілялися за двома класами: активний та пасивний, клас діяльних істот і клас бездіяльних речей. З виникненням розподілу праці в первісному суспільстві між чоловіками-мисливцями та жінками — збирачками й "хранительками вогнища" клас активних істот було поділено на чоловічий і жіночий підкласи. Цей поділ людського суспільства був перенесений і на тваринний світ. Так утворилося протиставлення родів на біологічному ґрунті. Назви суб'єктів і об'єктів кожного роду набули своїх ґраматичних ознак, як-от, у нашій мові: *чоловік* (відсутність показника жіночого роду) — чоловічий рід, *жінка* (показник -а) — жіночий рід, *зерно* (показник -о) — середній рід.

Після цього відбулася розбіжність між назвами біологічних і ґраматичних родів, і виявилось, що *стіл* чоловічого роду, *книжка* — жіночого, *вікно* — середнього, і це стало природним для тих, хто розмовляв даною європейською мовою.

Звичайно, в деяких мовах з часом середній рід було втрачено (напри-

клад, у романських мовах), а в інших розрізнення родів зникло навіть у займенниках (наприклад, у вірменській та фарсійській). В англійській мові, як ви, напевно, знаєте, розрізнення родів збереглося лише в особових займенниках однини: *he, she, it*. Коли ми говоримо тепер *цікава книжка*, ми зовсім не думаємо про її жіночий рід, але узгоджуємо з позначуванням *книжка* її означення *цікава*.

Багато своєрідного є в нас у флексії імен і дієслів, у їхньому відмінюванні та дієвідмінюванні. Чи звертали ви увагу на назви відмінків? У російську мову, наприклад, назву "падеж" перенесено з грецького [*ptōsis*] та латинського *casus*, які мають значення "падіння". В давньогрецькій мові прямий відмінок, тобто називний, протиставлявся непрямим відмінком. Коли скульптор починав обробляти мармурову брилу, в руках у нього був різець. Спочатку скульптор тільки спрямовував свій різець на мрамур, а потім він рухав його в різних напрямках. Так з майстерні скульптора зміни положення різця (його "падіння") перенесено до ґраматички, вони послужили приводом для творення ґраматичних термінів. Українське "відмінок" також вказує на зміну форми слів залежно від значення, яке вони виражають.

Римляни переклали своєю мовою грецькі назви відмінків, до того ж не в усіх випадках вдало. Родовий — це був справді родовий відмінок, наприклад: такий-то (називний) син такого-то (родовий). Давальний — це відмінок непрямого додатка, як, наприклад: *Єва дала яблуко Адамові*. Зі знахідним відмінком вийшло непорозуміння. У греків він був відмінком причини, тобто мети якоїсь дії, наприклад: *рубая дерево*, але римляни "причиновий" перетворили на "звинувачувальний" відмінок — *accusativus*. Функції орудного відмінка у греків виконував давальний, часто керований прийменниками. Отже, в українській, як і в російській, мові це новий, свій власний порівняно з давньогрецькою відмінок. Назва "місцевий" не потребує пояснень, бо такі форми слів вказують на місце, в якому відбувається дія: *в школі, на дорозі* й т.ін.

Вам, напевно, і без пояснень зрозуміло, що всі непрямі відмінки більш або менш багатозначні. Особливістю української мови, як і російської, є вживання родового відмінка при запереченні: *вони не чекали ані хвилини, я не маю добрих підручників*. Той самий прийменник може вимагати після себе різних відмінків: *він живе в селі, вона поїхала в село* (місцезнаходження і напрямок).

На відміну від російської мови, в якій збереглися лічені кличні форми слів (*Бог і Боже! Господь і Господи!*), в українській мові вони утворюються регулярно і широко вживаються (*батько — батьку!, сестра — сестро!, земля — земле!*).

Нагадаємо, що у відмінюваних частин мови є такі категорії: відмінки,

числа, граматичні роди. У більшості мов світу ці категорії відсутні, крім протиставлення однини і множини. Відзначимо оригінальний спосіб утворення множини в індонезійській мові за допомогою повторення слів: orang "людина" — orang orang "люди". Це індонезійське слово, напевно, вам знайоме з назви великої людиноподібної мавпи "орангутанг", тобто oranghutan "людина лісу, лісова людина" (означення після означуваного).

Чи не було у вас коли-небудь бажання дізнатися, як часто те чи інше слово трапляється в нашому мовленні? Можна також зацікавитися тим, які слова ми вживаємо найчастіше, наприклад, слів яких частин мови є найбільше в певному тексті: імен (іменників, прикметників) чи дієслів.

Звичайно, використання слів залежить від змісту тексту, проте заздалегідь можна сказати, що найважливішими у будь-якому оповідному тексті бувають так звані "службові" слова — сполучники та прийменники, а вже після них опиняться "повнозначні" слова — іменники, дієслова, відносні займенники та інші.

Питаннями мовної статистики на основі математичної статистики займаються тепер наші мовознавці. Ця галузь мовознавства стала необхідною для укладання частотних словників, а вони можуть прислужитися для практичного опанування іноземних мов. З їхньою допомогою можна швидко засвоїти слова, які найчастіше трапляються в цій мові, і після їхнього засвоєння вивчати мову далі.

Хоча дієслова в частотному відношенні поступаються іншим частинам мови, без них не обходиться жодне більш-менш поширене речення. Найкоротші речення можуть складатися з однієї особової форми дієслова: *вчуся, працюю, спостерігаю, гуляю, мрію* і т.ін. Спробуйте написати своєму другові листа без особових дієслів, наприклад, так: *я писати тобі багато разів, ти не відповідати мені жодного разу, що ж статися з тобою, можливо, ти захворіти*. Мабуть, він зрозуміє, хоча це буде не по-українському. Зовсім обійтися без дієслів у нашому мовленні неможливо. Проте в художній літературі, в прозі і в поезії трапляються іменні, тобто бездієслівні речення на зразок: *Безмісячна ніч. Мерехтіння зірок у високості. На небі Чумацький Шлях. Тиша. Спокій. Самота. Чекання когось. Думки про вічність і безкінечність...* І так далі в цьому ж дусі.

Назва "дієслово" цілком прозора і позначає слова, що виражають якісь дії. Російське слово "глагол" нині залишилося тільки в граматиці, а колись було і в літературі: "Глагол времен, металла звон, твой страшный глас меня смущает, зовет и к гробу приближает" (Г.Р.Державін). Церковнослов'янське слово "глагол" означало "мовлення, слово". Воно за змістом відповідало грецькому [rhēma] і латинському verbum. Незважаючи на те, що порівняно зі старослов'янською і давньою українською сис-

тема відмінювання дієслів у сучасній українській мові значно спростилася, за наявності багатьох категорій вона залишилася досить складною. Ці категорії такі: особи, числа, часи, способи, стани, види й у минулому часі (обох видів) розрізнення граматичних родів.

З особами все виглядає дуже просто, як в особових займенниках (1. Той, хто говорить. 2. Той, кому говорять. 3. Той, про кого говорять).

Після усунення двоїни (було так: *однина око, двоїна очі, множина очеса*) і заміни її множиною залишилося протиставлення однини множині. Кількість часів в українській дієслівній системі зменшилася: крім просто минулого у давній мові були ще так звані аорист, перфект і плюсквамперфект (давноминулий). У сучасній мові ми обмежуємося п'ятьма часами. У дійсному способі: теперішній (*читаю*), минулий недокожаного виду (*читав*), минулий докожаного виду (*прочитав*), майбутній недокожаного виду (*буду читати*) та майбутній докожаного виду (*прочитаю*). Англійцям цього мало: у них 12 часів, коли брати до уваги ще і їхні подовжені форми (continuous).

Способи (рос. наклонения), власне — відхилення від основних форм дієслова, у сучасній нашій мові такі: дійсний (можна було б сказати констатуючий, стверджувальний), умовний і наказовий.

Усі дієслівні часи існують у нас лише в дійсному способі. В умовному способі немає часів: *я хотів би* — це все одно — вчора, сьогодні або завтра. У наказовому способі є лише другі особи однини та множини: *роби!* і *робіть!* та перша множини: *робімо!* Зауважте: хоча в умовному і наказовому способах немає розрізнення часів, у них розрізняються види: *я робив би* і *зробив би, роби!* і *зроби!* У розмовному мовленні є ще один час в дієсловах, за значенням близький до плюсквамперфекта західноєвропейських мов: *я робив був, я зробив був*.

У деяких індоєвропейських мовах крім умовного і наказового способів є ще й інші способи: кон'юнктив або суб'юнктив (власне — сполучувальне або спарене), назву якого було перекладено українською мовою як "умовний, бажаний спосіб", а російською мовою — як "сослагательное", бажане "наклонение" (наприклад, у давньогрецькій), спосіб можливості (без своїх особливих форм): навіть "благословительное" (бенедиктив у санскриті). У процесі історичного розвитку мов кількість формально різних способів у індоєвропейських мовах скоротилася, як це видно на прикладі української мови.

У давніх мовах дієслова мали свої формально виражені стани. Український термін "стан" утворено на основі грецького [diathesis], що дослівно означає "розташування" (у римлян modus — у значенні "спосіб", а також vox — "голос"). У латинській мові протиставляються такі вирази: ancilla dominam vestit "служниця господиню вдягає", domina vestitur "господиня вдягається", domina ab ancilla vestitur "господиня служницею вдя-

гається" (дослівно в російській мові, наприклад, можливим було б щось на зразок "госпожа одевается служанкой").

В українській мові у функції пасивного стану (пасиву) виступає зворотний стан (рефлексив), у якому дієслівні форми закінчуються часткою *-ся* (< себе) в усіх особах. Однак звороти в значенні пасиву з нашим рефлексивом незвичні для нас, приміром, ми навряд чи скажемо: *дім будується робітниками*, але скоріш за все так: *робітники будують дім*. Натомість в українській мові є дієприкметники пасивного стану в минулому часі: *зроблений, -а, -е*. Пасивний дієприкметник у теперішньому часі практично (за незначною кількістю винятків, які вже стали по суті прикметниками, порівняйте: *любимий, вловимий, відомий, рухомий*) не вживається, проте дієприкметник минулого часу є для нас звичним: *лист, написаний тобою*. У ролі присудка (предиката) в українській мові широко вживаються колишні короткі форми пасивного дієприкметника минулого часу середнього роду: *лист написано, пальто пошито, дзбан розбито, вхід заборонено*.

Зворотний стан, або рефлексив, має у нас ще значення (в перехідних дієсловах) повторюваної дії, наприклад, *цей собака кусається*, тобто буває так, що він кусається, *цей хлопчик б'ється*, тобто буває так, що він з кимось б'ється.

Своєрідністю української мови є наявність у дієслів видів (вони трапляються і в інших слов'янських мовах). Їх називають також аспектами дієслів. У наших дієсловах протиставляються недоконаний і доконаний види. Видові форми дієслів відзначають момент, не залежний від моменту мовлення, проте пов'язаний з моментом завершення дії або припинення стану, виражених цим дієсловом. Недоконаний вид відзначає момент до завершення дії або до набуття стану, котрі розглядаються як щось, що відбувається чи розвивається: *вона грала на роялі, коли він увійшов*. За допомогою форм доконаного виду відзначається момент після завершення дії або припинення стану: *я щойно закінчив читати твій твір*.

Протиставлення тривалості й миттєвості, багатократності й однократності дій досягається в українській мові за допомогою засобів словотворення, а не словозміни, порівняйте такі пари дієслівних форм, як *кидав — кинув, смикав — смикнув, стукав — стукнув, ударяв — ударив*. Це ж можна сказати щодо утворення доконаного й недоконаного видів у минулому і в майбутньому часі: *гнав — прогнав, прожену, знав — узнав, узнаю, лив — пролив, проллю, пиляв — розпиляв, розпиляю, креслив — накреслив, накреслю*. Тут ніби стирається межа між словозміною і словотворенням.

Якщо говорити про різні класи дієслів, то назвемо тут іще поділ дієслів на перехідні (транзитивні) й неперехідні (інтранзитивні). Не можна сказати, що всі перехідні дієслова позначають дії, а неперехідні — ста-

ни. Ось, приміром, дієслова *бачу, чую, розумію* навряд чи можна вважати дієсловами, що позначають дії, проте вони так само, як і дієслова *ріжу, рубаю, шліфую* керують знахідним відмінком, а дієслова *біжу, ходжу, гуляю* виявляються неперехідними так само, як і *лежу, сиджу, стою*, що позначають стани. Різниця між тими і цими дієсловами зводиться до того, що одні можуть мати прямий додаток у знахідному відмінку, а інші не можуть. Не всі дієслова мають повний набір форм — повні парадигми, що зумовлено передусім їхніми значеннями. У нас, як і в інших мовах, є безособові дієслова на зразок *світає, вечоріє, сутеніє*.

Дієслово *бути* в теперішньому часі зберегло в нас лише третю особу однини *є*. Ми кажемо: *він студент*, але *він був студентом*, *він буде студентом*, і в цьому полягає своєрідність "предикативного", тобто такого, що становить частину присудка, орудного відмінка.

Є ще дієслова, в парадигмі яких відсутність форм доконаного виду минулого і майбутнього часів "доповнюється" іншими дієсловами: *брав — взяв, візьму, шукав — знайшов, знайду, ловив — піймав, піймаю*. Їх наукова назва — суплетивні дієслова (латинське *suppleo* означає "доповнюю").

Брак форм наказового способу доповнюється вживанням свого роду допоміжних дієслів, які в сполученні з повнозначними дієсловами утворюють щось на зразок бажаного способу: *давай візьмемо, давайте скажемо, хай іде* або *нехай іде*.

Якщо іноземець питає вас, чому в минулих часах українських дієслів немає особових закінчень, як у теперішньому часі, але є розрізнення граматичних родів, вам доведеться заглянути в історію. Ви скажете йому, що форми минулих часів були раніше дієприкметниками, які сполучалися з допоміжним дієсловом *бути*. Дієслово зникло, а дієприкметники залишилися. Можна послатися при цьому на складні форми дієслів, в яких дієприкметники сполучаються з допоміжними *бути* та *мати* в західноєвропейських мовах (наприклад, англ. I have written, he was gone).

Дійсно, коли ми захочемо, як уже було сказано, пояснити щось незрозуміле в сучасному стані нашої мови, слід зануритися в історію. Чому, приміром, усі дієслова у нас у першій особі однини закінчуються на *-у* або *-ю* і лише два дієслова *їм* і *дам* становлять виняток? Пояснити це можна тим, що колись у індоевропейських мовах існували два класи дієслів: тематичні й атематичні. В атематичних дієсловах особові закінчення приєднувалися прямо до кореня (або до кореня, ускладненого словотворчим суфіксом), як, наприклад, у давньогрецькому рhēmi "кажу", [rhamen] "кажемо", а у тематичних дієслів (їх була більшість) між коренем і особовим закінченням перебував іще так званий тематичний голосний з чергуванням *е/о*, наприклад, у тій же мові [legō] і [legomen] з тим самим зна-

ченням "кажу" і "кажемо". У нашій мові зберігся тільки останній залишок ("релікт") атематичних дієслів з "нерівною" парадигмою:

1. їм	1. дам
2. їсти	2. даси
3. їсть	3. дасть

1. їмо	1. дамо
2. їсте	2. дасте
3. їдять	3. дадуть

У російській мові форми цих дієслів менш архаїчні, а форми в другій особі однини *ешь* і *дашь* — взагалі новотвори за зразком тематичних дієслів *жуешь*, *даешь* і т.ін. Порівняйте:

1. ем	1. дам
2. ешь	2. дашь
3. ест	3. даст

1. едим	1. дадим
2. едите	2. дадите
3. едят	3. дадут

В українській мові прикметники (переклад термінів гр. [epitheton], лат. *adiectivum*) позначають частини явищ, їхні ознаки і, видозмінюючись за всіма трьома родами, відмінюються інакше, не так, як іменники. Прикметники якісні (*білий*, *молодий*, *хижий*) і відносні (*домашній*, *юнацький*, *ведмежий*) узгоджуються в роді, числі й відмінку з іменниками, котрі вони позначають.

Так звані дієприкметники (рос. причастие), порівняйте гр. [metokhe], лат. *participium*, теперішнього і минулого часів активного й пасивного станів доконаного і недоконаного видів, як, наприклад, *керуючий*, *керований*, *скерований*, — це прикметники, утворені від дієслівних основ.

У якісних прикметників є так звані ступені порівняння: *глибокий* — звичайний (нульовий) ступінь, *глибший* — вищий ступінь, *найглибший*, *найбільш* *глибокий* — найвищий ступінь. Зверніть увагу на те, що в російській мові у вищому ступені замість прикметників вживаються прислівники: *близкий* — *ближе*, *дальний* — *дальше*, *высокий* — *выше*, *низкий* — *ниже*, *белый* — *белее*, *черный* — *чернее*, *хороший* — *лучше*, *плохой* — *хуже*. Характерним і для української, і для російської мови є те, що в деяких прикметників основи вищого ступеня відрізняються від основ звичайного ступеня (це явище суплетивізму, про яке йшлося вище у зв'язку з дієсловами). Так, наприклад, *добрий* (рос. *хороший*), але *кращий* (рос. *лучше*), *поганий* (рос. *плохой*), але *гірший* (рос. *хуже*), *ма-*

лий (рос. *маленький*), але *менший* (рос. *меньше*). У відносних прикметників звичайно не буває ступенів порівняння, якщо говорити серйозно, проте задля жарту, звичайно, можна сказати: *це англійський джентльмен, а цей ще більш англійський, а ось цей найбільш англійський*. У зв'язку з попереднім зазначимо, що ступені порівняння можуть бути як синтетичними, тобто такими, що складаються з одного слова, так і аналітичними, тобто такими, що становлять сполучення слів: *великий* (звичайний ступінь), *більший* (вищий ступінь), *найбільший* (найвищий ступінь), а також *більш великий* і *найбільш великий*; *зручний*, *менш зручний*, *найменш зручний*, а також *зручніший* і *найзручніший*. Свого роду ступені порівняння є і в словотворенні іменників, наприклад, *ведмідь*, *ведмедик*, *ведмежа*, *ведмедище*; *вовк*, *вовченя*, *вовчище*; *голос*, *голосок*, *голосище*. Ці ступені, звичайно, належать до словотворення, а не до словозміни. Словотвірний суфікс *-ище* має в нас ще й інше значення — "місце, де щось знаходилося або ще знаходиться", наприклад, *городище*, *замчище*, *монастирище*, *кладовище*, *картоплище*.

Зрозуміло, що займенники (гр. [antonymoi], лат. *pronamina*) — це частина мови, яка вживається "замість імен", замінює іменники. Дуже своєрідними в усіх індоевропейських мовах є особові займенники, у відмінюванні яких спостерігається явище "гетероклісії" ("різновідмінковості"), тобто їхні відмінки утворені від різних основ: *я*, *мене*, *мені*, *мною*; *ти*, *тебе*, *тобі*, *тобою*; *він*, *його*, *йому*, *ним*, *про нього*; *вона*, *її*, *їй*, *нею*, *про неї*. Множину не утворено від однини і вона має свої "гетероклітичні" відмінки: *ми*, *нас*, *нам*, *нами*; *ви*, *вас*, *вам*, *вами*, *вони*. Існувала ще в церковнослов'янській мові форма жіночого роду *оне* (*їх*, *їм*, *ними*, *про них*). Інші займенники відмінюються без гетероклісії: вказівні (*цей*, *той* та ін.), відносні (стверджувальні та питальні: *хто*, *що*, *який*, *котрий* та ін.), неозначені (*хтось*, *хто-небудь*, *будь-хто*, *щось*, *що-небудь*, *будь-що*, *хто завгодно*, *що завгодно* та ін.). До вказівних можна віднести й *обидва*, *обидві*. Присвійними називаються займенники-прикметники: *мій*, *моя*, *моє*; *твій*, *твоя*, *твоє*; *наш*, *наша*, *наше*; *ваш*, *ваша*, *ваше*, але в ролі присвійних для третіх осіб однини і множини вживаються непрямі відмінки особових займенників: *його*, *її*, *їх*.

Прислівники (гр. [epithemata], лат. *adverbia*), тобто слова, що перебувають при слові (точніше, при дієслові), уточнюють значення дієслів, прикметників і дієприкметників, наприклад: *уважно дивиться*, *голосно говорить*, *дуже дотепний*, *неймовірно дурний*, *гарно пошитий*, *швидко зроблений*.

Прислівники бувають як цілком самостійними словами, так і такими, що утворені від прикметників і дієприкметників. Ті з них, які утворені від дієприкметників, називаються дієприслівниками. Це оригінальний термін

як в українській, так і в російській мові, наприклад: *читаючи, він заснув над книжкою* (у цьому разі, *читаючи* рівнозначне *коли він читав*). Ми не будемо тут перелічувати всі добре відомі вам незалежні від прикметників та інших частин мови прислівники питальні та стверджувальні, прислівники місця, часу, способу дії на зразок: *як — так, коли — тоді, поки, потім, скільки — стільки, оскільки — остільки* та ін.

Звернімо вашу увагу на ту частину мови, яку було виділено не на підставі форми, а на підставі значення, а значення це — число. Серед числівників є іменники (кількісні числівники), прикметники (порядкові числівники) та прислівники (наприклад, *двічі, тричі*). Звичайно, слід пояснити, чому в нас: *одна особа, але дві особи, три особи, чотири особи, але п'ять осіб, шість осіб*. Ці форми — залишки давньої двоїни, як, наприклад, і в російській мові: *один человек, два человека, три человека, пять человек* (давня форма родового відмінка множини *человѣк*). Етимологічною загадкою українських, як і російських числівників залишається слово *сорок* (замість укр. **чотиридесят* або рос. **четыредесят*).

Прийменники (гр. [protheseis], лат. praepositiones) названі так за своїм розташуванням перед словами (іменами), якими вони керують. Єдиний виняток становлять прийменники *ради* і *заради*, що виступають інколи після керованого ними слова: *заради чого і чого заради, ради бога і бога ради* (ці прийменники є перекладом-калькою гр. [khaip]). Прийменники визначають напрямки, наближення [до], віддалення [з, від], перебування десь [в, у, біля, коло]. При цьому вони можуть вказувати на "повні" та "неповні" контакти з предметами (фактами, явищами), які позначають слова, що йдуть за ними.

Розташуємо прийменники в такій схемі:

Напрямок \ Контакт	Повний контакт	Неповний контакт
наближення	до	до
віддалення	з	від
знаходження перебування	у, в, на над, під	у біля, коло

Коли ви вивчали французьку або англійську мову, ви, звичайно, помітили, що в них прийменники відіграють ту саму роль, що в нашій мові відмінкові закінчення. Француз каже: *C'est la maison de mon ami* в значенні *це дім мого друга, J'ai donne la livre a mon ami я дав цю книжку моєму другові*, а англієць у тому самому значенні скаже так: *It is the house of my friend, I have given that book to my friend*. У нас прийменники ніби допов-

нюють відмінкові форми. Так, приміром, у нас форми місцевого відмінка утворюють сполуки іменників з прийменниками: *у Криму, на Кавказі*.

Сполучники (гр. [syndesmoi], лат. coniunctiones) теж становлять одну з частин мови. Серед них є протиставні (*але, однак, проте*), "вибіркові" (альтернативні: *чи — чи, або — або*), причинові (*оскільки, тому що*), умовні (*якщо*), "допустові" (*хоч, хоча*). Вони відіграють важливу роль у синтаксисі.

Частки, подібні до *так і ні*, не потребують особливих пояснень. За їхньою допомогою ми можемо стверджувати або забезпечувати цілі речення. У давньогрецьких граматики було вісім частин мови: іменник (ім'я), дієслово, дієприкметник, займенник, прийменник, сполучник, прислівник і артикль (особливий вид займенників, який визначає граматичний рід слів). Римляни запозичили у греків граматичну термінологію, проте в латинській мові не було артиклів, а римлянам треба було зберегти загальну кількість частин мови — 8, і вони встановили ще одну частину мови замість артиклів — вигук (рос. междометие) для таких слів, як наші *ах, ох, ех, ух, ну, еге*. До вигуків належали і такі слова й вирази, як *боже мій!, лишенько!, крий боже!, щур тобі* і багато чого іншого в такому ж роді.

Часто у мовах спостерігається перехід слів з однієї частини мови в іншу без зміни їхньої форми. Це називається конверсією. Так, у нас прикметники *хворий, черговий, майбутнє*, дієприкметники *вчений, трудящий* вживаються як іменники. Те саме в російській мові відбулося з прикметниками *русский, рабочий, дежурный, больной, нарочный* та дієприкметниками *служащий, управляющий, заведующий*. Перетворення слів різних частин мови на іменники називається їх субстантивацією (від лат. substantivum "іменник"). Трапляються випадки, коли одна з форм слова набуває значення іншої. Так, в російській мові в усному мовленні форма минулого часу множини *пошли* набуває значення наказового способу (імператива) *пошли!*, тобто *давайте поїдем!* Це ж відбувається і з дієслівною формою *даешь*, коли вона вживається в значенні *давай!* Що таке *радий* (рос. *рад*) у реченнях *я (ти, він) радий?* Академік В.В.Виноградов (1895-1969) запропонував назвати такі форми категорією стану. Форму *радий* за значенням можна порівняти з предикативними формами прикметників, наприклад: *я радий — я задоволений* або у російській мові: *я рад — я доволен*.

СИНТАКСИС

Якщо морфологія — це наука про словоформи, тобто форми слів, про їхні зміни при відмінюванні чи дієвідмінюванні, про частини мови — відмінювані й невідмінювані, то синтаксис — це наука про види сполучення слів, про їхній порядок у мовленнєвих текстах (тих, які звучать або зафіксовані у письмовій формі). Найчастіше ми виражаємо свої думки і почуття не окремими слова-

ми, а сполученнями слів і речень. У синтаксисі визначаються правила сполучення й розташування слів для передачі повідомлень. Повідомлення можуть бути неповними, наприклад, *добра погода, велике місто*, і повними: *сьогодні добра погода, Київ — велике місто*. Неповні повідомлення ми називаємо висловлюваннями. Вони вимагають уточнення змісту через запровадження їх до тексту з присудком або в ситуації передачі повідомлення. Повні повідомлення — це речення з дієслівними або іменними присудками. Повну схему речення можна зобразити в такій формі: ОЗНАЧЕННЯ + ПІДМЕТ (ОЗНАЧУВАНЕ) + ПРИСУДОК (= дієслово і можливий при ньому прислівник) + ПРЯМИЙ ДОДАТОК + НЕПРЯМИЙ ДОДАТОК + ОБСТАВИНИ. Це схема поширеного речення, яке може ускладнюватися сполученнями з підрядними реченнями. Тепер спробуйте розібрати, називаючи всі згадані вище терміни, якесь речення на зразок: *Славний богатыр Ілля Муромець на заході сонця відрубав своїм мечем харалужним голову ідолищу поганому*. Якщо навіть у цьому реченні не все відповідає казковій дійсності, в граматичному відношенні тут все правильно. Цікава особливість нашої мови — це перетворення висловлювання на речення завдяки перестановці членів: *добра погода — висловлювання і погода добра — речення*. У французькій мові та інших західноєвропейських мовах для перетворення такого висловлювання на речення потрібне використання "дієслова буття": *le bon temps i le temps est bon*. Бувають випадки, коли один іменник може стати рівнозначним цілому реченню, а присудком стає ситуація повідомлення. Так, приміром, в англійському документальному фільмі "Війна в пустелі" про битви в Африці під час другої світової війни звучало лише одне слово *fire!* "вогонь", і було зрозумілим, що це команда — "відкрити вогонь". Так само, наприклад, на флоті окремі вигуки — "майна" ("скласти вітрила!"), "віра" ("підняти якор") рівноцінні цілим реченням.

Синтаксичну структуру мови можна поділити на три частини: 1. Синтаксис висловлювань. 2. Синтаксис речень (простих і складних, головних і підрядних). 3. Синтаксис так званих періодів, тобто сполучень кількох речень, що складають за змістом одне ціле. У письмовому мовленні періоди відокремлюються один від одного абзацами (нім. *Absatz* — "відокремлення"). У мовах з розвинутою морфологією, як, наприклад, в українській, може бути прямиий і зворотний порядок слів у висловлюваннях і в реченнях. Прямиий порядок — це звичайне розташування слів, зворотний порядок — це зміна звичайного порядку. Для нашої мови звичайним є такий порядок: означення перед означуваним, якщо означенням є прикметник (також присвійний займенник), а якщо ним є іменник, то воно йде за означуваним, наприклад: *сусідський будинок*, але *будинок сусідів*.

Найчастіше порушення звичайного порядку слів (інверсія) спостерігається в поезії. Звичайний порядок: *блакитне небо і на ньому хмари*,

але це висловлювання набуває нового змісту після перестановки слів: *небо блакитне і хмари на ньому*. У поезії зміна звичайного порядку слів часто продиктована розміром (метром) вірша і ритмом, наприклад: *думи мої, думи мої, лихо мені з вами*. А в прозі був би звичайний порядок: *мої думи, мої думи, мені лихо з вами*. Слід сказати, що синтаксис і лексика визначають стиль художніх творів, чого, звичайно, не можна сказати про фонетику і морфологію, в яких не виявляється індивідуальності автора. У мовах з розвинутою флексією, як наша, при звичайному порядку слів у висловлюваннях і реченнях можливі досить вільні перестановки слів без порушення загального змісту висловлювань і речень. Проте у мовах з менш розвинутою флексією, як, наприклад, в англійській, такі перестановки неможливі. Ми можемо сказати: *Віктор кохає Вікторію* або *Віктор Вікторію кохає* або *кохає Вікторію Віктор*. Римляни також вільно змінювали звичайний порядок слів: *Victor Victoriam amat* або *Amat Victoriam Victor* і т.ін. Однак у англійців такої можливості немає: одне значення в реченні *Victor loves Victory*, але інший при перестановці *Victory loves Victor*. Тут не потрібні додаткові пояснення. Є, однак, такі випадки, коли відсутність формального протиставлення відмінків ускладнює розуміння відношень між словами, як, наприклад, у російській мові фразу *мать любит дочь* можна зрозуміти і так, що *дочь любит мать*. У римлян в такому випадку не було сумніву щодо того, хто кого любить: *Mater filiam amat* або *Filia matrem amat*, так само сумнівів щодо цього не мають українці: *мати любить дочку* і *дочка любить матір*. У нас звичайно розрізняють три види зв'язків слів у висловлюваннях і реченнях, що знову ж таки зумовлено флексією нашої мови: 1) узгодження (у нас — у роді, числі й відмінку), наприклад, *червона троянда, червоні троянди, на клумбі багато червоних троянд* тощо; 2) керування: дієслова можуть керувати відмінками додатків, наприклад, *читаю книжку, йду вулицею, слухаю музику*; прийменники вимагають певних відмінків — і це теж називається їхнім керуванням, наприклад, *гуляю в саду, живу на горі, їду з міста, забуваю про нього* і т.ін.; 3) прилягання: у цьому випадку зв'язок слів визначається лише їхнім положенням у реченнях та висловлюваннях; прислівники "прилягають" до дієслів, біля яких вони перебувають, або до прикметників, як-от: *повільно йде, добре відомий*. Прилягання буває також при "співположенні" іменників, наприклад: *планета Земля, зірка Сіріус, місто Київ*. Академік Л.А.Булаховський (1888-1961) запропонував назвати тяжінням таке відношення слів, як, наприклад, зв'язок присудка з непрямим додатком або обставиною: *Юрко повернувся додому веселий*, хоча в цьому випадку прикметник можна вважати частиною присудка: *Юрко повернувся додому веселим*.

Про словниковий склад мов, про їхню лексику буде далі (див. розд. XVII). Вивчення лексики мов — це захоплююче заняття, пов'язане з дослідженнями значень слів і встановленням їхніх зв'язків та походження.

ЛЮДИ ПОЧАЛИ ГОВОРИТИ

Перш за все слід сказати, що ті істоти — найвіддаленіші предки людей, які ще не говорили, не були людьми. Отже, виникнення людських мов (глотогенез) нерозривно пов'язане з походженням людей (антропогенезом). Згідно з еволюційною теорією Чарльза Дарвіна (1809-1883) предки людей походили з тваринного світу. В цьому світі найбільш близькими до людей за їх анатомічною будовою є мавпи. Вони становлять підряд людиноподібних у ряду приматів — вищого класу ссавців. Їхній підряд поділяється на дві секції: широконосі та вузьконосі мавпи. Широконосі — це мавпи Нового Світу (Америци), а вузьконосі — це мавпи Старого Світу (Африки, Азії). В Європі безхвості макаки живуть на волі тільки на Гібралтарській скелі в Іспанії: живуть або ще недавно жили. Секція вузьконосих поділяється на дві надродини: хвостатих мавп і гоміноїдів (Hominoidea), а до родини гоміноїдів входять родини: гібоноїдів, понгідів-орангутангів і гомінідів (Hominidae), до котрих належать три роди: шимпанзе (Pan), горили і люди (Homines). Внаслідок палеонтологічних пошуків у південній і східній Африці були відкриті залишки найдавніших прапращурів сучасних людей — австралопітеків ("південних мавп"), які вже виробляли найпримітивніші знаряддя праці. Найбільш високорозвиненим з австралопітеків був той, котрого назвали "людиною-умільцем" (Homo habilis). Як це не дивно, але еволюція може йти по двох лініях: прогресивній і регресивній. На думку сучасних антропологів розвиток людиноподібних істот, починаючи від цього африканського "умільця", пішов в обох напрямках: прогресивному — в бік все більш схожих на сучасних людей істот і в регресивному, який завершився появою гомінідів — шимпанзе і горил. На прогресивному шляху, що веде до сучасних людей, опинилися так звані архантропи: пітекантроп, мавританський атлантроп, гейдельберзька людина, синантроп ("китайська людина"), а потім так звані палеоантропи: неандертальці (їхні залишки знайдені в Німеччині) та кроманьйонці — викопні розумні люди (Homines sapientes fossiles), їхні залишки виявлено у Франції. Ці останні були безпосередніми предками сучасних "двічі розумних людей" (Homines sapientes sapientes). Чи вмели говорити неандертальці — це питання спірне. Не виключено, що вони користувалися для передачі повідомлень якоюсь примітивною звуковою сигналізацією, яка ще не була мовою у нашому розумінні. Безсумнівно є те, що кроманьйонці вже розмовляли і їхня мова якоюсь мірою була схожою на сучасні мови. Це було дуже давно —

в ту добу історії людства, яку археологи називають кам'яним віком, тому що тоді люди виготовляли свої знаряддя праці з каменю. Найдавнішу добу існування людей на землі палеонтологи й археологи розділили за типом кам'яних знарядь на давньокам'яний вік (палеоліт), середньокам'яний (мезоліт) і новокам'яний вік (неоліт). Новокам'яний вік тривав приблизно від 5000 до 2500 років до Н.Х. Саме про цю добу ми можемо сказати, що тоді жили люди, які були схожі на нас і розмовляли різними мовами, про існування яких ми можемо лише здогадуватися.

Ці віки були передісторією людства, тому що власне історія почалася разом з винайденням письма в країнах Старого Світу близько 3000 років до Н.Х. Наскільки незначна за своєю тривалістю історична доба, можна зрозуміти з такого порівняння. Існування планети Земля оцінюється приблизно в 5 або 4,5 мільярда років. Якщо уявити цей час у вигляді однієї доби з 24 годин, то тоді одна година буде дорівнювати 180 мільйонам років, одна хвилина — 3 мільйонам, одна секунда — 50000 років. Якщо палеоліт з його ще досить твариноподібними неандертальцями закінчився приблизно за 120000 років до Н.Х., то в цей час люди вже повинні були навчитися говорити "по-людськи", і це усього лише за якихось дві з чимось секунди в історії нашої планети! Якщо Африка (або точніше — східна Африка) була колискою людства, яке поступово розселилося на всіх континентах і островах, не говоримо про Антарктиду, тому що навіть не знаємо, континент вона чи архіпелаг, не виключено, що саме Африка була місцем виникнення першої людської мови. Питання про один центр або про кілька центрів виникнення людського мовлення залишається без точної відповіді.

Триває обговорення проблеми моногенеза чи полігенеза людства, і ця проблема, звичайно, пов'язана з моногенезом або полігенезом мов. Хоча всі люди належать до того самого біологічного виду, проте він розподіляється на підвиди або раси (див. розд. X). Навряд чи можна відповісти на питання, чи була у кожної раси своя мова — мова білої раси, мова чорної раси, мова жовтої раси. В еволюції звукової сигналізації між світом тварин і світом людей з їхньою мовою незмірно величезний інтервал у часі (див. розд. XXVII). Найтриваліша доба у розвитку людських мов — це дописемна доба до винайдення письма. У цю добу відбулася так звана неолітична революція, тобто перехід від збирання й мисливства до землеробства та скотарства. За цією революцією сталися металургійна революція (обробка металів) і, нарешті, графічна революція — винайдення письма. Ця революція збіглася з виникненням класових суспільств і містобудівництвом (див. розд. IV, V, VI). У дописемну добу вже існувала усна народна творчість, пов'язана з магією та релігією. Це були заклинання, гімни богам, родоводи (генеалогії) знатних родів, пісні про подвиги героїв, епічні

поєми — епоси. Усна словесність безпосередньо передувала виникненню писемної словесності — літератури (див. розд. XXIX). Нині існують мови різних типів (див. розд. IX), проте визначити тип найдавнішої дописемної мови через відсутність текстів, звичайно, неможливо. Неможливо також визначити, який з мовних типів є найдавнішим. Безперечно, що протягом багатоміліонного існування мов їхні типи підлягали змінам. Так, в історії індоєвропейських мов спостерігався перехід від давнього синтетичного типу з розвинутою флексією до нового аналітичного типу з обмеженням (редукцією) імен, порівняйте, наприклад, латинську мову з французькою. Прибічники прямолінійної еволюції (від простої форми до складних форм, як у тваринному світі від однієї клітини до багатоклітинних організмів) хотіли б і в мовах бачити такий розвиток. Однак на прикладах відомих нам мов спостерігаємо дещо протилежне прямолінійній еволюції від простого до складного. Досить порівняти давньогрецькі діалекти і сучасну грецьку мову, латинську і романські мови, англосаксонську й англійську, давньоперську й сучасну фарсі, санскрит і хіндустані. Ми не знаємо, чим доісторичний розвиток мов відрізнявся від їхнього історичного розвитку. Не можна сказати, що безписемна мова папуаського племені аранта в Австралії вважається зразком примітивної мови, як це показав норвезький мовознавець Альф Соммерфельт.

Ми вже згадували про аналогію між розвитком дитячого мовлення і припустимим розвитком найдавніших дописемних людських мов (див. розд. II), де це було зроблено на підставі біогенетичного правила Ернста Гекеля (1834-1919) та даних сучасної психолінгвістики. На основі спостережень над розвитком відомих нам мов ми можемо говорити про еволюцію значень слів (їхньої семантики) від багатозначності (полісемії) до однозначності (моносемії), тобто про перетворення побутових слів на наукові терміни, котрі повинні бути однозначними (моносемічними). Це можна бачити на прикладі наших граматичних термінів. Перетворення слів з конкретними значеннями на слова з більш або менш абстрактними значеннями прекрасно ілюструють такі приклади, як-от: *конус* (гр. *kōnos* "шишка"), *куб* (гр. *kybos* "гральна кісточка"), *зона* (гр. *zōnē* "пояс"), *стиль* (лат. *stilos* "знаряддя для письма"), *сфера* (гр. *sphaīra* "м'яч, куля"), *циліндр* (гр. *kylindros* "качалка"), *стопа* (у віршуванні й нижня частина ноги), *джерело* (криниця, ключ і те, з чого одержують відомості), лат. *materia* "деревина, будівельний ліс" і в нас *матерія* — філософський термін, лат. *textum* "тканина" і в нашій мові — *письмовий текст*. Ви можете доповнити цей невеликий список своїми прикладами. Значно рідше трапляються приклади перетворення слів, які виражають абстрактні поняття, на слова, що передають конкретні поняття, наприклад, у російській мові *часы* (міра часу) і *часы* (механізм,

що реєструє час), *добро* (усе позитивне) і *добро* (майно) або в українській мові *дума* (думка) і *дума* (епічний твір). Можливо, ви знайдете ще якісь приклади переходу від абстрактного до конкретного в словах нашої мови. На завершення слід лише визначити, що в різних мовах ті самі поняття можуть бути вираженими як лексичними, так і граматичними засобами. Так, приміром, поняття часу виражене у нас як у дієвідмінюванні дієслів, так і в лексиці: *раніше*, *колись*, *зараз*, *тепер*, *потім*, *після* і *малює*, *малював*, *намалював*, *малюватиме*, *буде малювати*, *намалює*. Про це докладніше буде далі (див. розд. XVII).

ЗРОБИМО ДЕЯКІ ВИСНОВКИ

Як ми уявляємо собі тепер виникнення мови і мовлення в первісних олюднених істот на землі? Як і багато тварин, вони могли використовувати свої голоси для передачі звукових сигналів. Цього їх навчила сама природа. У цих звукових сигналах, що передавали нескладні повідомлення, не було ще членоподільних звуків. У них мали значення варіації висоти, сили та тривалості звуків. Коли звукові сигнали передавалися на близькій відстані й при наявності достатнього освітлення (сонячне світло, світло від багаття), то вони супроводжувалися жестами, рухами тіла, змінами виразів обличчя — мімікою. У межах видимості жести могли заступати звукові сигнали. Чи були ці звукові сигнали первісних людиноподібних істот або вже просто людей односкладовими в нашому розумінні цього терміна? Відповідаючи на це запитання, спершу питаємо вас: які слова, наприклад, у телефонній розмові, краще сприймаються: односкладові чи багатоскладові? Напевне, нема сумніву в тому, що краще сприймаються багатоскладові. Це констатується в теорії комунікації, яку було розроблено під час другої світової війни XX сторіччя. Оскільки первісна звукова сигналізація не була ще членоподільною в нашому розумінні, то в ній ще не було складів, як у звуковій сигналізації тварин, як у завиванні вовка, як у співі солов'я. Очевидно, минуло багато часу від того періоду, коли звукові сигнали первісних людей стали більш-менш членоподільними, коли в них намітилося протиставлення голосних та приголосних і вони стали розрізняватися щодо їхньої якості.

Аналогія між розвитком дитячого мовлення і мовленням (ми сказали б — "найпервісніших") найдавніших предків сучасного людства обмежується лише тим, що в обох випадках спершу встановлюється зв'язок між звуковими комплексами та їхніми значеннями, а потім визначаються правила сполучення звукоосмислених звукосполучень. Взагалі розвиток мовлення дитини і розвиток мовлення найдавнішої людини, очевидно, відбувалися в зовсім різних умовах. Діти починають засвоювати людську мову, перебуваючи серед дорослих, які розмовляють своєю мовою. Діти

поступово, наслідуючи розмови дорослих, починають белькотіти (стадія так званої глосолалії), а згодом пов'язують звукосполучення з їхнім смисловим значенням, з їхнім змістом. Найдавніші людиноподібні істоти і первісні люди народжувалися і жили в оточенні природи і звукової сигналізації, могли навчатися від звірів і птахів. Коли якась людська дитина була позбавлена оточення людей, зростаючи, вона не могла засвоїти людської мови. Це добре ілюструє переказаний Геродотом "експеримент" єгипетського фараона. В цьому "експерименті" діти виховувалися серед овець і не чули людської мови.

Побіжно слід сказати, що спроби реконструювати "єдину мову первісного людства" на основі вивчення сучасних мов виявляються дуже наївними і позбавленими розуміння еволюції людських мов, яка відбувалася протягом багатьох тисячоліть. Ми не знаємо, чи розселення найдавніших предків сучасного людства, навіть якщо воно відбувалося з якогось одного центру на поверхні нашої планети, почалося тоді, коли ці предки вже навчилися так-сяк розмовляти, чи ще до того. Факт, що в мовах змінюються як форми їхніх складників, так і їхній зміст, є незаперечним, а масштаби цих змін виходять далеко за межі наших можливих досліджень. Не можна забувати і про те, що набір членоподібних звуків у людських мовах обмежений, що в різних мовах бувають приблизно однакові звукосполучення і навіть схожі значення цих сполучень.

Способи реконструкцій у порівняльно-історичному мовознавстві на основі зіставлення фактів споріднених мов зовсім відмінні від безнадійних спроб реконструкції "першої" і "єдиної" мови всього людства.

Антропогенез — виникнення людства — може бути зовсім не пов'язаний з глотогенезом — виникненням людської мови або людських мов.

РОЗДІЛ IV

ВИНАЙДЕННЯ ПИСЬМА

Чи можна весь тривимірний об'ємний світ зобразити на площині в двох вимірах? Важко, але можливо. Тут ми підходимо до початку живописного мистецтва, власне живопису й живописної графіки. Це мистецтво було властивим уже людям доби докам'яного віку (див. розд. III), навіть тим, які ще не дуже були схожими на нас з вами. У світі навколо нас усе змінюється, але зображення на площині його предметів та явищ ніби зупиняє час: вони залишаються такими, якими їх було створено, і переходять від покоління до покоління. На відміну від мовленнєвих повідомлень площинні зображення передають своїми засобами повідомлення про природу і людей. Ця особливість закріплювати повідомлення у формі зображень на площині, лінійних — різьблених* і кольорових, — властива людям і відрізняє їх від тварин. Можна бути певними, що ті, хто зображав предмети та явища навколишньої дійсності, ким би вони не були — ці первісні художники — зазнавали такого ж задоволення від своєї творчості, якого зазнають сучасні митці. Крім задоволення від творчої праці у них, звичайно, були і певні цілі: передати повідомлення (інформацію) іншим людям і закріпити повідомлення, зробити їх більш-менш довговічними. Площинами для зображень, які збереглися до наших днів, були прямовисні стіни скель або печер. У печерах художники мусили працювати без денного світла при штучному освітленні: при світлі вогнищ або смолоскипів. Їхні зображення, як можна припустити, мали магічне значення, наприклад, зображення тварин, яких вони полювали. Такі зображення повинні були забезпечити добре розмноження тварин, які колись водилися в краях, що нині стали пустелею.

Різьблені (графіті) і кольорові (дипінті) зображення збереглися на півдні Франції, на сході Іспанії, на півдні та півночі Африки, в Сахарі, в Австралії. В Африці виявлено 15000 кольорових і 30000 різьблених зображень тварин і людей, зроблених на скелях. У наших краях теж є наскельні зображення. Вони трапляються на півдні України (Кам'яна Могила). Є вони на берегах Білого моря, у східному Сибіру і в Середній Азії. Про що вони розповідають? Сучасним людям важко збагнути весь "обсяг їхньої інформації". У цих наскельних зображеннях нас дивує те, що тварини на них подані дуже переконливо, цілком реалістично, а люди — часто цілком умовно, схематично.

* Мистецтвознавці, використовуючи італійські терміни, розрізняють *графіті* — різьблені зображення, вирізані гострим інструментом на порівняно м'якому матеріалі, й *дипінті* — зображення з використанням фарб.

Деякі занадто палкі тлумачі африканських наскельних зображень хотіли побачити на них одягнених у скафандри пришельців із космосу. Як би там не було, для нас зрозуміло, що в цих графіті і дигіті вже можна бачити перші кроки людства на шляху до винайдення письма, найбільш надійного засобу зберігання й передачі на далекі відстані мовленнєвих повідомлень. Зображальні живопис і графіка підготували винайдення письма, в якому встановився зв'язок між зображеннями й елементами мови — ідеями, словами, звуко-сполуками і, нарешті, звуками. Тут слід зробити застереження про істотну різницю між передаванням повідомлень за допомогою предметів та їхнім передаванням з допомогою графічних зображень та умовних знаків.

Грецький історик V ст. до Н.Х. Геродот зі слів своїх інформаторів повідомляє про предметне послання скіфських володарів до перського царя Дарія, який вирушив у похід проти них (кн. IV, розд. 131). Це послання складалося з птаха, миші, жаби й п'ятох стріл. Зміст цього послання було витлумачено так: "Якщо ви, перси, як птахи не злетите в небо, або як миші не зарієтеся в землю, або як жаби не поскачете у болото, то не вернетеся назад, влучені цими стрілами" (розд. 132). Не менш важкого тлумачення вимагали від непосвячених "вампуми" північноамериканських індіанців і "кіпу" південноамериканських інків. На півдорозі до справжнього письма перебувало так зване "мнемонічне письмо" — малюнки для пам'яті. Фігури цього письма повинні були нагадувати виконавцю якоїсь пісні про порядок виконання її куплетів. Тримавши в руках ці графічні зображення, він з певністю виступав перед слухачами. Цілком можливо, що такими ж були й письмена з дерев'яних табличок з острова Пасхи — кохау-ронго-ронго. Коли грабіжницький загін Ернана (Фердинанда) Кортеса в 1519 році висадився на узбережжі Мексики, придворні малювальники правителя Теночтитлана Монтесуми негайно доставили йому точні зарисовки підозрілих пришельців і всього, що мало до них стосунок. Це був той вид графічного повідомлення, який одержав назву піктографія, тобто "малюнкове письмо" (pictum по-латинськи "намальоване").

Графічні зображення об'єктивної дійсності можна розподілити за видами в такій послідовності:

- 1) копія фактів дійсності (при сучасній техніці це може бути фотографія);
- 2) ідеалізоване, тобто прикрашене зображення (як, наприклад, античні статуї богів і героїв);
- 3) розчленована натура (як, наприклад, бюсти — скульптурні портрети, зображені частини замість цілого);
- 4) навмисне викривлене зображення для досягнення емоційної реакції (карикатура);
- 5) фантастичні сполучення (комбінації) окремих частин природних тіл (в античних міфах і в мистецтві: кентавр, пегас, химера, горгона і т.ін.);

6) навмисне спрощене, або схематичне, зображення, яке зберігає видимий зв'язок з натурою (наприклад, схематичні зображення людей у наскельному живописі Тассілі на півночі Африки);

7) натяк на схематичне зображення, як-от: у китайських ієрогліфічних знаках: 人 "людина", 日 "сонце", 口 "рот", 木 "дерево", 山 "гора".

Ці натяки на схематичне зображення збереглися в клинописному письмі давнього Близького Сходу і в сучасному китайському ієрогліфічному письмі, а в давньому Єгипті — у так званих ієратичній і демотичній формах письма. Тут, мабуть, слід пояснити походження термінів. Давні греки назвали образне єгипетське письмо "письмом, вирізьбленим жерцями" (дієслово [glyphō] означає "різу різцем, різьблю", а іменник [hierous] означає "жрець"). Воно стало відомим у нас як [hieroglyphika grammata] "ієрогліфічне письмо". Звідси і наше "ієрогліфи". Коли давньоєгипетські писці (скриби) писали на листках папірису, ієрогліфічне письмо в них перетворювалося на скоропис, і він був названий греками "ієратичним" ("священним") письмом. В останні сторіччя самостійного існування Єгипту на основі ієратичного письма утворилося "демотичне", тобто "простонародне" письмо, в якому форми знаків давнього образного письма змінилися до невпізнанності. Клинописним (від слова "клин") було названо давнє письмо Месопотамії (письмо шумерів, вавилонян, ассирійців, а згодом хеттів, персів та інших народів Близького Сходу), тому що його знаки креслилися різцями на м'якій глині і їхні риси були схожими на цвяхи або клинці.

Розвиток різних форм письма можна уявити в такій послідовності:

1. Зображальна графіка (малюнки поступово перетворилися на ідеографію, тобто письмо, в якому кожна фігура, кожен знак асоціювався з ідеєю, з поняттям, а не з окремим словом даної мови). Зразки послідовної ідеографії до нас не дійшли. Ієрогліфічне письмо давнього Єгипту вже не було послідовною ідеографією з її принципами: знак (ідеограма) — поняття. Один німецький місіонер у Китаї (доктор Еккардт) розробив проект послідовної ідеографії або пасиграфії (письма для всіх мов, тому що ідеограми його письма можна було читати різними мовами).

Нині деякі ідеограми вживаються і в нашому письмовому спілкуванні. Це наші цифри: 1, 2, 3, 4, 5 тощо, ідеограми, які читаються різними мовами, замінюючись словами всіх мов.

Свого роду ідеограмами є такі знаки, як у арифметиці: —, +, x, =, хімічні позначення, дорожні знаки.

2. У змішаній ідеографії разом з ідеограмами використовуються й інші знаки: 2 А) — знаки для слів даної мови — логограми, 2 Б) — знаки для звукосполук даної мови — десмограми (гр. [desmē] "пучок"), 2 В) — знаки для складів даної мови — силабограми (гр. [syllabē] "склад") та

2 Г) — знаки для окремих звуків даної мови (спершу лише для приголосних) — фонограми. Тут ми забігаємо наперед, тому що про все це слід сказати ще в розд. VI. Нагадаємо, що образне письмо в Єгипті і на Близькому Сході перетворилося на ідеографічне письмо, а на основі ідеографічного виникло ієрогліфічне письмо, тобто непослідовна ідеографія з використанням ідеограм як фонетичних знаків — десмограм і силабограм.

Ідеограми в давніх ієрогліфічних системах письма могли бути одночасно й силабограмами. Так, наприклад, у шумерському клинопису [an] "бог", по-асирійському [lu], [ha] "риба", по-асирійському [nunu], [é] "дім", по-асирійському [bitu].

У давньоєгипетському ієрогліфічному письмі разом з ідеограмами-визначниками (детермінативами) вживалися логограми, десмограми, консонантні фонограми (24 знаки для приголосних). Сполучення всіх цих знаків уможливило передачу не лише слів з конкретними значеннями, але й слів з абстрактними значеннями. Так, приміром, "знати" [г-ґ], "лічити" [j-р], "любити" [m-р]. Хоча зараз єгиптологи навчилися читати й розуміти єгипетські ієрогліфічні тексти, але вони "не звучать", тому що неможливо встановити, як їх вимовляли давні єгиптяни. Приблизно відома вимова приголосних, проте голосні, що їх з'єднують, залишаються невідомими, хоча для їхнього визначення можна скористатися даними віддаленого нащадка давньоєгипетської мови — коптської мови, тим більше, що для неї використовується грецьке письмо з деякими доповненнями. Так, наприклад, ієрогліф або поєднання знаків [n-f-г] відповідають коптському слову ΝΟΥΦΕ [nufe] "прекрасний". До речі, ієрогліф, що зображає гамадрила, також читався як [n-f-г] з тим самим значенням, що і в коптській мові. Таке абстрактне поняття, як "час", позначалося ієрогліфами [h'-w]. З них перших три — це знаки для приголосних [h], ['], [w], а останніх два — це визначник (детермінатив), який указує на те, що поєднання приголосних виражає абстрактне поняття "час". За знаками приголосних іде детермінатив у формі сувою папірусу, перев'язаного шнурком. Такий самий детермінатив є і при приголосних [г-ґ] "знати", тільки не в горизонтальному, а у вертикальному положенні. Три вертикальних риски під сувою папірусу заповнюють пустий простір. Єгиптяни не любили пустого простору в своєму письмі. Ієрогліфи у них ішли у ряд один за одним звичайно справа наліво, але інколи і зліва направо і часто згори вниз.

Ось вам приклад короткого речення, написаного єгипетськими ієрогліфами: [ma-k uy her shedet mezat] "я читаю книгу".

Тільки в давньому Єгипті ієрогліфічне письмо зберегло до кінця першого тисячоліття до Н.Х. свій образний характер, тоді як у сучасних китайських ієрогліфах первісні образи змінилися до невпізнанності. Між

іншим, можна відзначити, що два єгипетських ієрогліфи збереглися в європейських алфавітах: лист якоїсь водяної рослини набрав форми грецької букви Ι [iota] і латинської ("і з крапкою"), а єгипетський ієрогліф [s-z] — стебла водяної рослини на водоймах, проглядає в нашій букві Ш (ша).

У єдиному використовуваному в наш час ієрогліфічному письмі — в китайській ієрогліфіці (в самому Китаї і в Японії) розрізняються такі класи знаків:

- 1) образні (наприклад, ієрогліфи — рот, поле, сонце, місяць, дерево, людина, гора, верх, низ);
- 2) вказівні (наприклад, ієрогліф, що означає місяць, використовується для слова "вечір");
- 3) складені (наприклад, ієрогліф "сонце", включений до ієрогліфа "дерево", означає "схід");
- 4) видозмінені (наприклад, ієрогліф "сонце" зі скісною рисою над ним означає "білий");
- 5) фонетичні (наприклад, поєднання знаків зі значеннями "рот" і "цвях" відповідає дієслову "кусати", оскільки слово "цвях" за своїм звуковим складом співзвучне з цим дієсловом);
- 6) запозичені (наприклад, ієрогліф зі значенням "скорпіон" позначає також 10000).

У китайському словнику, виданому в 1700 році, містяться 44449 ієрогліфів, але, ясна річ, не всі вони використовуються в щоденному житті китайців. Для того, щоб читати сучасну газету, треба знати приблизно 3000 ієрогліфів. У давньоєгипетському письмі було приблизно 600 ієрогліфів, у вавилонському клинопису — 642 знаки, в еламському (Елам — давня держава, сусідня з Ассирією й Персією), а також персидському клинопису — тільки 36 складових знаків. Зрозуміло, що найбільшу кількість знаків мусило мати непослідовно-ієрогліфічне письмо, складові системи письма (в Індії, Кореї, Ефіопії, японські "катакана" і "хірагана" — від 50 до 100 знаків, а в системах буквеного письма — менше, всього від 13 до 50).

Так звані єгипетські "алфавітні" знаки (про це буде йтися у розд. V) послужили зразком для створення буквеного письма. Ці 24 знаки передавали початкові приголосні односкладових слів єгипетської мови, як-от [r] "рот" (між іншим, у цій мові було відсутнє протиставлення сонорних l і r). Колись букви нашого давнього кириличного письма для запам'ятовування порядку їх слідування називалися словами: азъ "я", буки, вѣди, глаголь, добро, есть тощо.

У нашій мові не дуже багато слів на зразок так, я, ти, він, ми, ви, ні, кіт, дім, дим, піч і т. ін., тобто односкладових. В єгипетській мові їх

було більше, і початковий приголосний кожного односкладового слова дав привід для того принципу, який було використано для створення складових і буквених систем письма. Цей принцип у науці про письмо дістав назву акрофонія (у грецькій мові акрон "край" і [phōnē] "голос, звук голосу"). Акрофонія призвела до винайдення на Близькому Сході буквеного письма, інакше ще — алфавітного письма. Вам може видатися дивним таке питання: ось площина — як на ній розташувати знаки письма? Тепер для народів, що користуються буквеним або складовим письмом, звичайним є розташування знаків у прямих рядках, у яких знаки спрямовані зліва направо. Однак в історії письма не все було так просто. Давні єгиптяни розташовували свої ієрогліфи найчастіше так, що вони йшли справа наліво, у лівобіжному порядку. Цей порядок прийнято для арабського письма, яким користуються не лише араби, але й інші народи, що сповідують іслам (перси, афганці, пакистанці, до 1928 року ним користувалися й турки), крім того, так пишуть євреї мовою іврит і деякі інші народи, яких називають семітами. Проте єгиптяни розташовували ієрогліфи не лише в лівобіжному порядку, але і вертикальними рядами справа наліво і в звичному для нас порядку. В таких самих паралельних вертикальних рядах розташовувалися китайські ієрогліфи, хоча тепер китайці воліють писати по-європейському зліва направо і в горизонтальному напрямку. Коли давні греки тільки-но пристосовували до своєї мови фінікійське письмо, вони теж писали, як їхні вчителі-фінікійці — справа наліво, але частіше ще й так, що верхній рядок, переходячи на нижній, змінював свій напрямок і йшов у правобіжному порядку. Виходила своєрідна спіраль з рядків. Такий вид письма греки називали бустрофедон за аналогією до оранки поля: плуг проходив спершу в одному напрямку, а потім, дійшовши до кінця борозни, йшов у протилежному напрямку. В давніх написах у Північній Африці збереглися зразки "променистого" (радіального) письма, в якому рядки, починаючись від центру, розходились, як промені, в різні боки. Якщо ви подивитесь на тексти складового письма деванагарі, використовуюваного для санскриту та інших мов Індії, то побачите, що в них усі знаки ніби підвішено до однієї горизонтальної лінії.

До приходу в Індію аріїв, тобто племен з індоевропейськими мовами, там у дравідійських племен (точніше — у предків цих племен) існувало своє письмо, мізерні зразки якого збереглися на кам'яних печатках.

Розвиток форм письма йшов від ідеографії та ієрогліфічного письма до фонографії або буквеного письма. Буквене письмо завершило "графічну революцію" в історії людства.

АЛЬФА, БЕТА, ГАММА — БУКВЕНЕ ПИСЬМО

Наше слово алфавіт походить від назв перших двох букв грецького письма. У новогрецькій вимові їхні назви читаються, як альфа і віта. Своєрідною є історія нашого слова буква, пов'язаного з назвою дерева бук. У цій історії не все ясно. Починається вона з дощечок, на яких писалися давні книги. Дощечки ці були букові. У германських мовах назви дерева пов'язані зі словом "книжка": німецькі die Buche "бук" і das Buch "книжка", англійські the beech і the book з тими самими значеннями. Отже, в германських мовах назви книжок пов'язані з матеріалом, на якому писалися книжки. Наше слово буква також за своєю формою зберігає зв'язок з назвою бук. По-німецькому букви називаються die Buchstaben (щось на зразок "букові або книжкові палички").

Німецьке слово, що за значенням відповідає нашому буква, веде нас у давні дописемні часи. Якщо ви коли-небудь читали "Історії" Геродота, то, можливо, пам'ятаєте розповідь про скіфських віщунів, які для пророцтв використовували в'язки вербових лозин. Схоже на те, що ці лозини були якоюсь "передмовою" для винайдення письма (IV, 67). Однак навіть скіфам треба було винаходити письмо, якщо у греків того часу вони могли запозичити буквене письмо? Інші народи, що прийшли на зміну скіфам, саме так і вчинили.

Зразком для створення перших систем буквеного письма, як уже було сказано вище, стали 24 давньоєгипетські алфавітні знаки, що позначали початкові приголосні односкладових слів. Імовірно, що ці знаки було створено на основі акрофонії, але слова, які починалися приголосними, були вже не єгипетськими, а словами однієї з давніх семітських мов. Ці слова в зміненій формі збереглися в назвах букв грецького алфавіту.

Найдавніші системи буквеного письма, тобто алфавіти, склалися лише з приголосних, поруч з якими передбачалися голосні. Це — консонантні алфавіти (латинське consonants — "приголосний"). Цілком можливо, що давні греки ще наприкінці IX сторіччя або на початку VIII сторіччя до Н.Х. запозичили своє буквене письмо, свій алфавіт у мешканців міста Губла (по-грецькому [Byblos], згодом по-арабськи Джубайл) у Ливані, з яким вони торгували. Це гублітське письмо консонантного типу було відкрито у 1929 році під час розкопок на місці давньої Губли. У давніх писемних пам'ятках (написах) з Губли налічувалося від 38 до 75 знаків. Ці знаки мали форму єгипетських ієрогліфів, причому для передачі того самого приголосного використовувалися різні ієрогліфи. Уявляєте, як важко було прочитати ці написи, визначити їхню мову та зміст.

Це вдалося зробити в 1930 році. Їхня мова була семітською, а напрямок письма (воно ще дістало назву псевдоієрогліфічного), як і в арабському письмі — лівобіжний. За допомогою новітніх засобів датування вдалося визначити приблизний вік гублітських написів: від 3000 до 1800 років до Н.Х. Це була заслуга французьких учених.

На Сінайському півострові (між Єгиптом і Палестиною) було відкрито ще в 1910 році досить недбало виконані написи теж у формі єгипетських ієрогліфів. Англійський єгиптолог і мовознавець Алан Хендерсон Гардинер (1879-1963) у 1917 році встановив, що мова цих написів, так само, як і гублітських, — давньосемітська і в них використано на основі акрофонічного принципу 24 знаки ієрогліфічного письма. Ряду вчених з різних країн вдалося проникнути в зміст цих сінайських написів. Їх датують приблизно від 1800 до 1200 року до Н.Х.

Попередником фінікійського письма в Палестині було давньоханаанське письмо з 22 консонантних знаків, яке було в ужитку приблизно від 1800 до 800 року до Н.Х. На його підставі утворилося пізніше фінікійське письмо теж з 22 знаків, за своїм походженням таких самих, як єгипетські ієрогліфи, образних знаків.

У фінікійському письмі були знаки лише для приголосних. Серед цих приголосних були такі, що не мали відповідників у звуковому складі давньогрецьких діалектів. Греки використали ці знаки для передачі своїх приголосних: знак "алеф" [ʾ] у них став передавати голосний [a] — короткий і довгий, знак "he" [h] — голосний [e] короткий, знак "het" [h] — голосний [e] довгий, знак "йот" [j] було використано для [i] короткого і довгого, "айн" [ʿ] — для [o] короткого. В іонійському алфавіті, який з кінця IV сторіччя до Н.Х. став загальногрецьким, є ще знаки Ψ (пси) для сполучення приголосних [ps] і Ω (омега) для передачі довгого [o]. Знак Υ (іпсилон) — для передачі огубленого голосного [ū], знак χ (хі) позначав приголосний [kh]. Грецьке письмо (так само, як і латинське) не було послідовно фонографічним, тому що той самий знак передавав різні фонемі: Α — коротке і довге [a, a], також Ι — коротке і довге [i, i], сполучення знаків ΟΥ (омікрон — іпсилон) передавало голосний [u], букви Ξ (ksi) і Ψ (psi) використовувалися для передачі сполучення приголосних [ks] і [ps], буква Γ (гамма) позначала дзвінкий задньоязиковий зімкнений [g], але в положенні перед буквами г, к, х, Ξ позначала задньоязиковий сонорний з носовим резонансом [ŋ], який трапляється нині в німецькій та англійських мовах і позначається в них буквою N (наприклад, Finger), також у сполученні з G та K.

Відхилення від фонографії з її принципом — один знак відповідає одному звуку (або одній фонемі) — можна класифікувати у такий спосіб:

1) той самий звук передається кількома знаками, наприклад, в англійській мові: can "могти" і kill "вбивати" (полісемія); 2) той самий звук передає різні звуки, у тій же мові: can і cent "цент" (монета) (поліфонія); 3) кілька знаків передають один звук, наприклад, у німецькій мові Schrift "шрифт" (десмосемія); 4) один знак передає сполучення приголосних: грецькі Ξ, Ψ, латинське X (десмофонія); 5) дуже рідкісний випадок: відсутність знака для наявного в мові звуку, наприклад, у давньогрецькому лапідарному або монументальному письмі: HPA (hēra) (кеносемія); 6) у деяких буквених системах письма вживаються знаки, що не мають звукових відповідників. Так, приміром, у французькій або англійській системах: по-французьки пишеться doigt "палець", а вимовляється [dwa], по-англійськи пишеться know "знати", а читається [nō]. Це пояснюється тим, що вимова слів змінилася, а написання залишилося тим самим. У російському письмі до його реформи в 1917 році після твердих приголосних у кінці слів ставився "твердий знак" [er], проте він ніяк не вимовлявся: сонъ, сынъ, столъ, стулъ, супъ. Ця особливість деяких буквених систем письма (кенофонія — "пустоголосся") є досить поширеною.

Вживаний тепер нами знак Ъ [erʹ], а в російській мові також знак Ь [er] — це не пусті звуки. В українській мові знак Ь вказує лише на пом'якшення приголосних, за якими він іде (день, палець, біль), а в російській мові, крім пом'якшення приголосних (степь, боль, день, кровь), він передає звук [j] перед так званими йотованими голосними е, ю, я (дьяк, бью, пьешь). Знак Ь передає в російській мові також звук [j] після словотворчих префіксів: (въехать, предъявить) та в словах іншомовного походження: конъюнктура, объект, адъютант. Хоча в російському алфавіті є знак Й (і коротке), що відповідає звуку [j], у вищевказаних випадках замість нього вживаються Ъ та Ь. Історія російського знака Ъ [erʹ] така: вперше він був складений з двох букв Ь — І і не мав нічого спільного з твердим знаком.

Єдина послідовна фонографія — це фонетична та фонологічна транскрипція, про які вже йшлося вище (див. розд. II).

Ми звикли тепер до того, що наша мова існує не лише в її писемній формі. Нам важко оглянутися на ті тисячоліття, коли мови існували лише в своїх звукових формах і коли спілкування людей було можливим лише при безпосередніх контактах одне з одним.

У більшості випадків для кожної мови застосовується одна система письма, але як виняток використовуються кілька систем. Так, для японської мови: два випадки складового письма (катакана і хірагана) та китайські ієрогліфи (кандзі). Для більшості буквених систем характерні два різновиди форми знаків: рукописні форми та книжні (друковані) форми з розрізненням великих і малих знаків, що їх складають. Єдиним прикладом відсутності цих розрізень є грузинське письмо.

Якщо спитати когось, скільки літер, наприклад, у російському алфавіті, то опитуваний з певністю відповідь — 33, але буде здивований уточненням: насправді їх, враховуючи розрізнення форм, — 126, тобто 33 великі (вважаючи е з двома крапками окремим знаком), 30 малі (відсутні великі: ы, ъ, ъ) у книжках і стільки ж у рукописах, усього 126 знаків!

Мало знати загальну кількість (набір) писемних і друкованих знаків нашого письма, треба вміти ними користуватися. Ми маємо на увазі різницю між графікою — набором літер та орфографією (грецьке [orthos] "прямий, правильний" і γραφο "пишу"), яка у нас називається також правописом. У російській мові, наприклад, пишеться солнце, а вимовляється [sɔncə], чувство, а вимовляється [čustvə], страшного — [strašnevə]. Ця різниця між графікою та орфографією спричинює чимало клопотів учням та їхнім учителям, як ви самі добре знаєте.

Після широкого розповсюдження буквеного письма у формі грецького алфавіту, що складається зі знаків для голосних та приголосних, відповідно видозмінюючи, його пристосували для різних мов. На Кавказі Месропа Маштоца вважають винахідником вірменського письма (IV ст. до Н.Х.), а на думку деяких — також і грузинського та агванського (агванці колись жили в Азербайджані). Просвітитель слов'ян Кирило (він же Костянтин) створив так звану глаголицю в IX сторіччі Н.Х. У цьому випадку відбулося непорозуміння з назвами: та абетка, яку називають кирилицею, була пристосована грецького ("уставного", що складається з великих букв) письма для слов'янських мов, а глаголицю було створено Кирилом. У XIV сторіччі просвітитель зирян (комі) Стефан Пермський винайшов для них абетку на основі російського письма. У Північній Америці в XIX сторіччі вождь індіанського племені черокі на основі англійського письма розробив складову абетку для своєї мови. Його звали Секвойя, і його іменем стали називати найвищу сосну, яка росла в Америці — гігантську секвойю.

Принцип буквеного письма, вже закладений в єгипетському ієрогліфічному письмі, було перенесено з Єгипта до Палестини — Ханан, у фінікійський Біблос (Губла), звідти — до Греції та Малої Азії, а від греків він був запозичений етрусками та римлянами в Італії.

Разом з християнством це письмо перейшло на Схід, у Грузію та Вірменію і на північ, у слов'янські землі.

Обидві слов'янські абетки — кирилиця та глаголиця — стали застосовуватися одночасно, починаючи приблизно з X сторіччя. У кирилиці 41 буква, в глаголиці 40 букв. Відповідно до фонетики слов'янських мов довелося додати 12 знаків і 6 комбінованих знаків, так званих лігатур. Серед знаків для приголосних були додані Б, Ж, Ч, Ц, Ш, Щ (лігатура з Ш і Т у формі Ці = шт), для голосних — Ъ (ять), Ь, Ь (це спершу були ко-

роткі голосні) і так звані юси: великий Ж та малий А, що були носовими голосними, як польські а та е. Голосний [и], як і в грецькому письмі, передавався лігатурою ОУ [8]. Прості та носові голосні мали варіанти з дописаними до них і. Наприклад, у сучасному російському алфавіті з них залишилися Е [i-e], Ю [i-ou], Я [i-a], Ї [ъ-i]. У старослов'янських алфавітах були зайві букви, запозичені з грецького алфавіту: Ξ [ксі], Ψ [псі], Θ [фіта], Υ [їжиця], використовувані тільки для слів грецького походження.

Дещо видозмінену глаголицю використовували в богослужбових книгах південні слов'яни до XIX сторіччя, а кирилиця застосовувалася в таких книгах у нас до недавнього часу. Початок нашого нинішнього письма пов'язаний з реформами Петра I, який на відміну від церковного письма запровадив у вжиток "гражданське" письмо зі спрощеними формами букв кириличного письма. Для Петра I було видано "Изображение древних и новых писмен славянских печатных и рукописных" (1716) і він власноручно викреслив старі форми букв та затвердив нові. Це була перша реформа старого кириличного письма. Друга реформа російського письма відноситься вже до 1917 року, коли за розпорядженням Тимчасового уряду були скасовані букви Ѣ, І та твердий знак після приголосних у кінці слів.

Після революції 1917 року, крім слов'янських народів колишньої Російської імперії (росіян, українців, білорусів), російське письмо для своїх мов стали застосовувати народи тюркські (татари, башкири, чуваші, азербайджанці, туркмени, узбеки, казахи, киргизи та інші), фінно-угорські (комі-зиряни, марійці, удмурти, мордовці, ханти, мансі та інші), іранські (осетини, тати, таджики), монгольські (калмики, буряти), а також багато народів Кавказу та північно-східної Азії. Латинським письмом користувалися прибалтійські народи — литовці, латиші, естонці, у грузинів та вірмен вживалися свої давні алфавіти. Євреї використовували своє давнє письмо для мов ідиш, за походженням німецької (з деякими особливостями).

Слід сказати, що незважаючи на деяку непослідовність щодо звукопису й труднощі орфографії, нам звично й зручно користуватися нашим письмом так, як і більшості народів світу, які користуються для своїх мов різними видозмінами латинського письма. Свої оригінальні системи письма сьогодні застосовують: китайці, японці, бірманці, муонг-тайці (сіамці), багато народів Індії, корейці, ефіопи та інші народи їхньої країни, євреї (для мов іврит), араби та інші народи, що сповідують іслам. У євреїв та арабів свої буквені (консонантні, тобто з позначенням для приголосних) системи письма, а в інших згаданих народів існують різні системи складового (силабічного) письма, за винятком китайців з їх давнім ієрогліфічним письмом, яке в них запозичили японці.

ВДАЛОСЯ ПРОЧИТАТИ НАЙДАВНІШІ ПИСЬМЕНА

Що означає "дешифрувати"? У тлумачному словнику написано: дешифрувати — Те саме, що розшифрувати (Розбирати, читати написане, передане шифром), а шифр — це "Сукупність умовних знаків (цифр, літер і т.ін.), певні комбінації яких використовують у таємному листуванні й читають за допомогою ключа". Зашифрованими для філологів тривалий час залишалися тексти єгипетського ієрогліфічного письма, тексти клинописного письма давнього Близького Сходу та багато інших давніх текстів, система письма яких і мова були невідомі.

Зрозуміло, давні народи, які користувалися своїми системами письма, не мали наміру зашифрувати свої писемні повідомлення, проте для людей, не знайомих ані з їхніми мовами, ані з їхнім письмом, ці повідомлення були зашифрованими. Скільки треба було виявити кмітливості, щоб виробити прийом читання давніх текстів, написаних невідомими мовами невідомим письмом! Будемо пам'ятати про цих кмітливих людей, які прочитали давні тексти й відкрили нові сторінки в давній історії людства. Вони були геніальними "дешифрувальниками". Пам'ятаєте пляшку з запискою, яку капітан Грант кинув у море, залишившись один на безлюдному острові? Одну з записок було написано добре відомою в усьому цивілізованому світі англійською мовою, однак з записками в пляшках могло бути й по-іншому.

Уявімо собі такий випадок: далеко від Києва у місті Усть-Більшорєцьку на Камчатці хвилі Охотського моря викинули на берег пляшку, а в ній місцевий житель виявив записку з дуже дивним набором російських літер. Він вирішив, що там може бути якийсь важливе повідомлення, вклав записку до конверта і з поясненням обставин надіслав її до міста Петропавловська. У записці було таке:

ЭРЮБВАЮТХЯРАРЬГБША
 ЯЮФСЮЫМФХАХТПЭЭЛЬ
 АХБВЮЬЛЧРЛЫШЬЫРФ
 ЧЮФЮВЛЕЗХАТЮЭЖХТ.
 ЬВЮЯЮЗВХВНВГЧР
 ЯШБЬГВЮЬГЮЭФЮВБ
 РЭВБП. ЯХАТТЮТШЬАТГЬШЭ.

Судільна нісенітниця? А, можливо, це шифр, зашифроване повідомлення? Так і виявилось! Не дуже скоро, але з Петропавловська до Усть-

Більшорєцька надійшла відповідь. У записці було таке: "На острові Парамушир під великим дерев'яним хрестом ми зарили скарб золотих червінців. Хто прочитає записку, тому він дістанеться. Первов і Кривулін".

Однак, не поспішайте вирушати на острів Парамушир! Насамперед ми допоможемо вам зрозуміти секрети дешифрувальників. Слід сказати, що вгадані нами Первов і Кривулін використали один з найпростіших способів шифрування. У цьому випадку не важко було здогадатися про мову зашифрованого повідомлення і про прийом шифрування. Якщо не вважати Е з двома крапками над нею окремою буквою, то в сучасному російському алфавіті є 32 букви. Давайте напишемо цей алфавіт так, щоб відповідно до порядку букв у нашому алфавіті у верхньому рядку було б 16 букв, а під кожною з них у нижньому рядку у тому ж порядку решта 16 букв. Кожну букву верхнього рядка замінимо тією буквою, яка стоїть під нею у нижньому рядку. От і весь секрет цього простого шифра, а взагалі шифрів різного роду існує безліч. Неважко здогадатися, що досвідчені дешифрувальники легко можуть прочитати такий тайнопис (криптограму). Вони на підставі розподілу букв або якихось інших знаків у зашифрованому тексті можуть визначити мову тексту, встановити прийом шифрування, а потім проникнути в зміст тексту.

Ось вам ще один приклад шифрованого тексту, але вже зі складнішим шифром. У паперах старого вчителя в селі Петрівка десь біля Полтави після його смерті дочка знайшла такий дивовижний документ:

□	5	□	3	□	2	□	1	□	1	□	1	□	4
□	2	□	1	□	3	□	1	□	1	□	4	□	1
□	3	□	5	□	2	□	4	□	4	□	1		
□	1	□	1	□	2	□	1	□	3	□	5		
□	4	□	3	□	3	□	3	□	1	□	5		
□	3	□	2	□	1	□	1	□	3	□	1		
□	4	□	1	□	1	□	4	□	2	□	1		
□	4	□	1	□	1	□	1	□	1	□	5		
□	3	□	4	□	1	□	2	□	5	□	1		
□	4	□	2	□	5	□	1	□	1	□	1		
□	5	□	1	□	1	□	1	□	1	□	4		
□	5	□	4	□	2	□	4	□	5				
□	4	□	1	□	4	□	1	□	5	□	5		
□	2	□	5	□	4	□	4	□	2	□	...		

Що робити з цією грамотою? Дочка покійного вчителя передала її знайомому вчителю з Києва, а той відніс її до Інституту кібернетики (там, напевне, були дешифрувальники). І ось, що виявилось. Шифр не був надто складним. Букви української абетки було розміщено в такій схемі:

Потім перенумеровано в такий спосіб:

□	1 2 3 4 5
□	1 2 3 4
□	1 2 3 4
□	1 2 3 4 5
□	1 2 3 4
□	1 2
□	1 2
□	1
□	1 2 3 4 5

Після цього вирішено, що у фрагментах схеми букви розташовано в алфавітному порядку від "а" і до "ь".

а б в г д

е є ж з

і ї у й

к л м н о

п р с т у

ф х ц ч

ш щ

ю я

ь.

Нарешті було прочитано: "У селі Петрівка на вулиці Перемоги в садибі Івана Петренка під старою грушею закопано тридцять золотих". На жаль, ми не знаємо, чи справді існував такий скарб і чи його було виявлено та відкопано, але нас у цьому випадку більше, ніж скарб, має цікавити, як можна дешифрувати зашифрований текст.

Як було вже сказано, схожа на роботу дешифрувальників і робота тих мовознавців, які намагаються прочитати давні тексти, виявлені під час розкопок у різних країнах світу.

Ім доводиться часто розв'язувати задачу з кількома невідомими:

- 1) яке письмо (ідеографічне, ієрогліфічне, силабічне, алфавітне)?
- 2) яка мова (до якої мовної родини вона належить, чи є споріднені з нею інші мови, чи там відома, чи ще до того невідома мова)?
- 3) про що йдеться в тексті?

Однак, найчастіше дешифрувальникам доводиться мати справу зі значно складнішими випадками, ніж той, що ми навели. У їхній роботі їм допомагає знання мов та математична статистика. Філологів, які займаються читанням давніх текстів на невідомих досі мовах і з невідомими системами письма, можна порівняти з дешифрувальниками.

Перед філологами, істориками та мовознавцями часто стоять такі завдання: 1) мова та система письма давнього тексту не відомі; 2) мова відома, але не відома система письма; 3) мова не відома, але відома система

письма. Перший випадок — це, наприклад, клинописні тексти з країн Близького Сходу (Турції, Ірану, Іраку). Другий випадок, це, наприклад, тексти кіпрського складового письма, знаки якого не були відомими, а діалект відомий. Третій випадок — це етрусські тексти, алфавіт яких був відомим, а мова — не відомою. У давнину на Близькому Сході найпоширенішим видом письма для різних мов була винайдена шумерами на півдні Месопотамії (тобто межиріччя річок Євфрату та Тигру) клинописна система. Вона виникла на основі ще давнішого образного письма. Назва цього письма — клинопис або клинописне письмо пов'язана з тим, що його знаки вирізалися на м'якій глині різцями, які залишали слід у вигляді маленьких клинців, розташованих у різних напрямках (вертикальному, горизонтальному, поєднаних під кутом один до одного). Такий текст справляв враження візерунка з різних комбінацій клинків. Ці "візерунки" іноді копіювали європейські мандрівники, не знаючи їхнього справжнього призначення.

У 1802 році в одному з німецьких міст за келихами обов'язкового німецького пива зібралася невелика компанія, і в розмові друзів ішлося про те, чи можна зрозуміти текст, складений невідомою мовою та невідомим видом письма.

Один із присутніх там — Георг Фридрих Гротенфенд (1775-1853), тоді ще невідомий широкому загалу, а невдовзі загально визнаний сходознавець та мовознавець, уклав парі про те, що він це зможе зробити. А непрочитаних давніх текстів з Африки та Азії було чимало. У той час європейські вчені марно намагалися проникнути в зміст єгипетських текстів образного ієрогліфічного письма. Викликали здивування клинописні тексти. Відносно цих текстів навіть існував сумнів, чи були вони дійсно текстами, чи тільки візерунками, що прикрашали стіни палацу давньоперських царів у їхній столиці, яку греки називали Персеполем ("місто персів"), розташований на півдні сучасного Ірану поблизу озера Нириз. Зарисовки європейських мандрівників, які побували в давньому Персеполі, були у розпорядженні Гротенфенда. Він уважно вивчив їх. Про історію давніх персів (VI-IV ст.ст. до Н.Х.) у Європі були відомості з давньогрецьких джерел, таких, як "Історія" Геродота (V ст. до Н.Х.), який описав війну греків з персами. Відомі були імена перських царів в їх грецькій передачі, послідовність їхніх правлінь: Кир, Камбиз, Дарій, Ксеркс, Артаксеркс. Вивчаючи зарисовки клинописних текстів, Гротенфенд встановив, що всі вони починалися з тієї самої групи знаків, за якою йшла інша група знаків, різна в кожному написі.

На підставі відомостей грецьких авторів Гротенфенд вирішив, що в написах повинні бути імена давньоперських царів, а перед ними — їхні стандартні титули на зразок: "Великий цар, цар царів, цар країн — такий-то — син царя такого-то..." Оскільки одне з припустимих імен, яке складалося з 7 знаків,

було, на думку Гротефенда, занадто коротким для імені АРТАКСЕРКС і занадто довгим для імені КЮРОС, то він вирішив, що це повинно бути ім'я ДАРЕЙОС — ім'я царя Дарія. Для такого висновку була ще одна підстава: з наступників царя Кира лише Дарій, син Гістаспа, не був сином царя і якраз після передбачуваного імені ДАРЕЙОС не було "син царя такого-то".

Таким чином Гротефенду вдалося визначити приблизну вимову кількох клинописних знаків, що, як потім виявилось, були складовими знаками (силабограмами). Коли перси в 538 році до Н.Х. взяли місто Вавилон (так його називали греки, а в його мешканців він був БАБІЛУ "Ворота бога"), а потім захопили і всю вавилонську країну на півдні Месопотамії (там, де тепер Ірак), вони запозичили разом з іншими досягненнями вавилонської культури й клинописне письмо, але вибрали з нього для своєї мови 36 (точніше — 41) складових знаків. Саме ці знаки вдалося ототожнити зі звуками талановитому німецькому вченому, і він майже досяг своєї мети; його відкриття завершили інші вчені (Бюрнуф, Лассен, Опперт). Від встановлення в клинописному тексті імені Дарія Гротенфенд перейшов до встановлення імені іншого царя, яке складалося з 7 знаків, і він вирішив, що це повинно бути ім'я Ксеркса (КСЕРКСЕС), а третє знайдене ним ім'я мало в собі таку ж групу знаків, як ім'я Ксеркса, і він вирішив, що це мусить бути ім'я АРТАКСЕРКСЕС. У всіх трьох іменах був знак, ототожнений Гротефендом з буквою Р. Потім виявилось, що це склади, в яких був звук [r]. Ви, звичайно, здогадалися, що Гротефенд на подив своїх друзів виграв парі і поклав початок читанню текстів різних систем клинописного письма.

Перські царі, подібно до інших царів, хотіли увічнити в написах свої діяння і залишили повідомлення про них, вирізані на "кам'яних аркушах".

В іранському Курдистані є село з назвою Бехистан (щось на зразок "добре або здорове місце, а може "айвове місце"). Поблизу цього села знаходиться прямовисна скеля, на якій вирізані трьома мовами (перською, еламською та вавилонською) з використанням клинописного письма напис про славі діяння, про перемоги царя Дарія з зображенням самого Дарія і вождів упокорених народів. Відкриття цього епіграфічного пам'ятника на скелі у Бехистані було початком такої науки, яка дістала не зовсім точну назву ассириології. Відважний англійський дослідник Г.К.Ролінсон (1810-1895) у 1847 році не побоявся, будучи підвішеним над прірвою, скопіювати всі написи бехистанської скелі. До цього часу зусиллями ряду європейських учених, у тім числі й Ролінсона, було встановлено звуковий склад перського клинопису. Гротефенд намагався зайнятися вивченням вавилонського клинопису, але не визнавав того, що він використовувався для записів однієї з семітських мов. Незважаючи на неймовірну складність вавилонського клинопису, вченим

все-таки вдалося прочитати тексти вавилонської мови. У вавилонському (воно ж аккадійське та асиро-вавилонське) письмі були клинописні знаки для різного роду понять (ідеограм), які служили також визначниками (детермінативами) при словах, написаних складовими знаками. Наведімо один приклад, щоб краще зрозуміти, що таке ідеограма. У нас є три слова, що позначають ті самі солодкі плоди: *фіги, інжир, смокви*. Це синоніми — різні слова з тим самим значенням. Уявіть собі, що замість цих слів ми ставимо в тексті один клинописний знак — це ідеограма, що позначає предмет незалежно від його назви. Цю ж ідеограму незалежно від її значення можна читати, як фонетичний знак, тобто склад (або сполучення складів) даної мови. Крім того, та сама ідеограма часто позначала різні поняття, як, наприклад, ідеограма "рот" [ka] позначала також "слово", "говорити", "кричати", "зуб". Той самий клинописний знак [be] міг читатися, як bad, bit, mid, til, ziz, sun, а для складу du було 23 різних знаків. Як тут розібратися в клинописних текстах? І все ж таки фахівці розібралися!

Клинописне письмо, яке спершу складалося тільки з образних знаків, застосовуваних як ідеограми, винайшли шумери (що жили в межиріччі Євфрату та Тигру на півдні Месопотамії) в середині четвертого тисячоліття до Н.Х. Вони писали загостреними очеретинками на м'якій глині, а потім висушували глиняні таблички на сонці чи випалювали їх. Матеріал для письма зумовив форми знаків, які поступово втратили будь-яку схожість з конкретними образами і стали чисто умовними знаками. Дешифрування клинописних текстів децю полегшувала наявність текстів спільного змісту, але з варіантами написання, а особливо відкриття давніх словників, у яких зазначалося складове читання ідеограм.

Близькоспоріднені одна з одною мови асирійців та вавилонян належали до родини семітських мов так само, як арабська, гебрійська (іврит), арамейська, ефіопська (амхарська та давня геєз). Ця спорідненість також була корисна при вивченні клинописних текстів. Щоб перевірити правильність читання вавилонських клинописних текстів, британське Королівське азіатське товариство 1857 року вирішило провести цікавий експеримент: різним ученим (поміж них були Г.К.Ролінсон, Едвард Хінкс, Едвін Норріс, Юліус Опперт) запропонували зробити переклад того самого клинописного тексту. Наслідок експерименту виявився цілком утішним: зміст тексту всі вчені незалежно один від одного зрозуміли однаково. Для дивних особливостей вавилонського клинописного письма невдовзі знайшлося пояснення: це письмо було створене не для семітської мови, а для мови зовсім іншої будови. Німецький учений, що переїхав з Німеччини до Франції, Юліус (у Франції — Жуль) Опперт (1825-1905) лише на підставі уважного вивчення вавилонських текстів зробив визначне відкриття: до появи на півдні Месопотамії семітів — аккадійців, там

жили сумери, або шумери, в яких вавилоняни запозичили клинописне письмо і сяк-так пристосували його для відтворення в письмовій формі своєї мови. Це було відкриття, зроблене в кабінеті за письмовим столом 17 січня 1869 року. Далеко не відразу науковий світ повірив у існування стародавніх шумерів, але хронологія допомогла філології. Французький віце-консул у місті Басрі Етьєнн де Сарзек під час розкопок пагорба Телло (поблизу Шатт-Ель-Хаї) виявив багато статуй, несхожих за стилем на асирійські й вавилонські, та багато табличок, тексти яких також відрізнялися від асиро-вавилонських. Стало зрозумілим, чому семітські державці Месопотамії титулювали себе "царями Шумера й Аккада". Шумери жили в численних і незалежних одне від одного містах на півдні Месопотамії впродовж 4000-2000 років до Н.Х., а потім злилися з прихідцями з Аравії і, очевидно, засвоїли їхню мову та спосіб життя. Спорідненість шумерської мови з іншими мовами Азії лишається невідомою, і будова її істотно відрізнялася від мови асирійців та вавилонян. Вочевидь у мові шумерів було багато односкладових слів і серед них чимало однакових щодо звукового оформлення, але різних щодо тонів, як у китайській мові. Відкриття шумерів та їхньої мови було не менш важливим, ніж розшифрування вавилонського клинопису. Семіти: вавилоняни й асирійці запозичили систему клинописного письма в шумерів, а відтак це письмо поширилося по цілому Близькому Сходу. Його засвоїли мешканці розташованої на схід від Месопотамії країни Елам, мова яких істотно відрізнялася від семітських мов. Клинопис використовували також інші народи — сусіди асирійців: хуррити й мітанні, мешканці Урарту та хетти у своїй державі на північному сході Малої Азії.

Про хеттів треба розповісти у зв'язку з ще одним відкриттям — виявленням раніше невідомих стародавніх мов Малої Азії.

У 1906 році керівник австрійської археологічної експедиції асиріолог Гуго Вінклер відкрив у столиці стародавнього хеттського царства (Хаттусас) безліч глиняних табличок, серед яких були таблички з асирійськими клинописними текстами і потім ще інші також з клинописом, але якимись невідомими мовами. Ці тексти можна було читати "по складах", але не розуміти. Про існування хеттів, або хеттитів знали з Біблії, а також з написів Рамсеса II та асирійських літописів. При розкопках Вінклера було знайдено великий архів царів, їхні договори з сусідніми державами. Цей архів став відомий з Богаз-Кея (турецька назва ближнього села). Ці незрозумілі тексти почав вивчати учасник розкопок чеський асиріолог Бедржих Грозний (1879-1952). Оскільки в незрозумілих текстах було багато відомих клинописних ідеограм, можна було до певної міри здогадуватися про їхній зміст, не знаючи мови текстів. Грозний помітив, що після ідеограми зі значенням "хліб" стояли складові знаки ezzatteni. Тут Грозному

спало на думку порівняти склади -ez — za- з німецьким дієсловом essen "їсти". Справді — це так природно, що "хліб" можна "їсти". Після цього він помітив, що в ряді складів watarra akutteni склади wa-tar- нагадують німецьке слово Wasser "вода". Що коли ці "хліб — їсти" і "вода — пити" можна перекласти "хліб (ви будете) їсти; а воду (ви будете) пити"? Можливо, це аки пов'язане з латинським словом aqua "вода"? Геніальний здогад: незрозумілі тексти складені якоюсь прадавньою індоєвропейською мовою, що була мовою хеттського царства! Відкриття, яке можна порівняти з дешифруванням перських, еламських та вавилонських клинописних текстів! Так поступово Грозний почав читати й розуміти хеттський клинопис. На подив усього наукового світу виявилось, що крім хеттських текстів у богаз-кейському архіві містилися ще клинописні тексти іншими мовами (хатту, лувійською та палайською). Дивовижне те, що ми досі не знаємо, як самі себе називали хетти. У назві їхньої столиці Хаттусас зберігається найменування попередників їх — хаттів. У деяких текстах зазначається: pasili, тобто "по-нашому, нашою мовою". Це дало привід Грозному назвати хеттів неситами (звичайно, цілком умовна назва).

Унаслідок розкопок на півночі Сирії 1928 року на місі Рас-Шамра відкрито руїни стародавнього міста Угарит і в ньому знайдено клинописні таблички. Після їх розшифрування виявилось, що 30 використаних у них клинописних знаків — це алфавітні знаки для однієї з північосемітських мов.

Таблички з Угарита належать до періоду від 1400 до 1300 р. до Н.Х.

Незважаючи на великі труднощі дешифрування, вчені навчилися читати й розуміти клинописні тексти різними мовами. Вони збагатилися знанням східносемітських мов Месопотамії — асирійської та вавилонської, шумерської мови, еламської, хурритської, урартуйської, хеттської та інших мов у текстах богаз-кейського архіву.

Та що знали європейські вчені про мову давніх египтян, які були творцями культури не менше важливої в стародавньому світі, ніж культури Близького Сходу? Найзначнішим у культурі египтян було створене ними ієрогліфічне письмо з усіма його варіантами. Скільки дотепності було витрачено в прагненні осягнути таємниці цього образного письма!

Для ознайомлення з Єгиптом, з його географією, з його прадавніми пам'ятками виявилася, хоч як це дивно, дуже корисною військова експедиція до цієї країни Наполеона Бонапарта (червень 1798 — вересень 1802 року). Разом з французьким військом до Єгипту прибуло багато вчених різних спеціальностей, які, попри всі незручності воєнного походу, встигли самовіддано попрацювати й зібрати багато дуже цінних для науки матеріалів і склали докладні описи всього побаченого та обстеженого. На превеликий жаль, після капітуляції французької армії англійці, з якими тоді воював На-

полеон, відібрали всі матеріальні цінності, але все-таки залишили вченим усі їхні папери. Це незабаром дало можливість французьким науковцям видати багатолітстрований "Опис Єгипту" — першу наукову книжку про цю країну та її старожитності — наріжний камінь майбутньої науки про Єгипет — египтології. Серед відібраних у французів матеріалів була кам'яна плита з написаними на ній знаками трьох видів письма — це був славнозвісний в історії відкриттів ХІХ сторіччя Розеттський камінь. У горішній частині плити був ієрогліфічний текст, посередині, як згодом з'ясувалося, скорописний (курсивний) текст, а внизу — грецький текст, який було легко прочитати. З цього тексту виходило, що він містив постанову жерців міста Мемфіса на честь македонського державця Єгипту — Птолемея V Епіфана, опубліковану в 196 році до Н.Х. Зрозуміло, що всі три тексти були однакові за змістом. Саме збережена копія текстів Розеттського каменя стала вихідною точкою у вивченні єгипетських ієрогліфів. Це вивчення пов'язане передусім з ім'ям геніального вченого Жана Франсуа Шампольйона (1790-1832). Це він у результаті напруженої розумової праці змусив заговорити ієрогліфи. Йому було всього 10 років, коли двоюрідний брат, щасливо повернувшись із Єгипту, показав йому копію текстів Розеттського каменя. Відтоді юного Шампольйона не полишало невгасне прагнення розв'язати загадку єгипетських ієрогліфів. Для цієї мети він вивчає арабську, гебрайську, арамейську, перську мови, а потім з незмінною старанністю ефіопську та коптську. Стосовно коптської вже висловлено здогад, що вона була останньою за часом формою прадавньої мови фараонів. Ось приклад, як треба вивчати іноземні мови. Шампольйон писав про себе: "Я настільки став коптом, що для розваги перекладаю коптською мовою все, що мені спаде на думку. Я сам із собою розмовляю по-коптському, знаючи, що ніхто мене не зрозуміє". Пізніше він уклав коптський словник, який за його життя так і не побачив світу. Це інтенсивне вивчення коптської мови підготувало до читання єгипетського ієрогліфічного тексту. Знання коптської мови за наявності в цих ієрогліфах образних визначників дозволило Шампольйонові відгадати в окремих випадках при читанні деякі знаки, що супроводжували образні визначники. Ось один приклад: визначник (горщик) показує, що попереднє слово означає напій. У коптській [eḡar] означає "вино". Звідси висновок: три знаки (листок водяної рослини, рот і стілець) можуть відповідати звукам.

У дослідженнях попередників Шампольйона встановлено, що імена фараонів обводилися магічною петлею, яка оберігала їх від лихого ока. Французи назвали цю петлю картуш. З грецького тексту було зрозуміло, що царські особи, згадані в тексті, — це Птолемей та Клеопатра. В ієрогліфічному тексті в картушах мали бути ці самі імена. Однак: де ім'я

Птолемея і де ім'я Клеопатри? В обох картушах є ознакові знаки: лев, що лежить, мотузка з вузлом, хлібина, квадрат (стілець). У грецькому імені ПТОЛЕМАЙОС — десять літер, а в імені КЛЕОПАТРА — дев'ять літер, проте в одній петлі 16 знаків, а в другій — 6. Як згодом з'ясувалося, за ім'ям Птолемея йшли ієрогліфи, що означали "вічно живий улюбленець (бога) Птаха". Перша спроба ототожнення знаків зі звуками ще не досягла цілковитого успіху. Для дальшого дослідження потрібні були нові тексти. На малому обеліску з міста Філі на півдні Єгипту виявлено ці самі імена македонських державців. Нарешті, в руках Шампольйона виявилися ще два картуші. В одному з них на першому місці в ряду ієрогліфів був священний птах давніх єгиптян Ібіс — утілення бога Тота (його ім'я в грецькому відтворенні [Thoth]), а в другому — на першому місці знак сонця, тобто символ бога Ра (у коптів — Ре), а за цими знаками той самий ієрогліф. Отже, там були імена Тутмос (один із чотирьох у ХVІІІ династії) і Рамсес (один із одинадцяти в ХІХ і ХХ династіях)! В обох іменах — ієрогліф, що означає "народжений таким" або "син такого..." Для Шампольйона одразу стала зрозумілою система єгипетських ієрогліфів з їхніми ідеограмами та фонетичними знаками. Вражений своїм відкриттям Шампольйон знепритомнів і пролежав без свідомості 60 годин. Ледве прийшовши до пам'яті, він поквапився написати лист, що став епохальним, панові Дасье (секретареві Академії написів та творів красного письменства).

Після цього відкриття для продовження дешифрування Шампольйонові потрібні були тексти. Їх він знайшов в італійських колекціях єгипетських старожитностей. День у день він удосконалював свої знання. Нарешті, 1828 року трапилася нагода у складі франко-італійської експедиції відвідати країну фараонів. Він міг повідомити про наслідки своїх відвідин: "Я пишаюся тепер тим, що йдучи за течією Нілу від його гирла до другого водоспаду, маю право повідомити вам, що нічого не треба міняти в нашому Листі про алфавіт ієрогліфів". Наш алфавіт правильний: його з однаковим успіхом можна застосовувати спочатку до єгипетських пам'яток римлян та Лагідів, а потім до всіх написів у храмах, палацах і гробницях часів фараонів..." Повернувшись до Франції, Шампольйон мусив провести цілий місяць у карантині міста Тулузи на неопалюваному судні в зимову холоднечу. Його здоров'я, загалом не дуже міцне, було остаточно підірване. У 1831 році він ще прочитав кілька лекцій у "Колеж де Франс", але 4 березня 1832 року, виснажений хворобою, помер.

Своїми творами Шампольйон заклав основи науки, що дістала назву египтології. Його наступникам у європейських країнах слід було ще багато зробити для дальшого розвитку цієї науки. Ті з вас, хто був у Санкт-Петербурзі, бачили на набережній Неви монументальних сфінксів фараона

Аменхотепа III, батька знаменитого реформатора Аменхотепа IV, відомого в нас під ім'ям Ехнатон (правильна вимова цього імені Ехнейот). Можливо, прочитавши про відкриття XIX сторіччя, ви зацікавитесь історією Єгипту та Близького Сходу?

Важливі відкриття в галузі читання текстів зроблено і в XX сторіччі. Згадаємо ще про два відкриття XX сторіччя не менш дивовижні, ніж попередні. Погляньте на мапу! Між Грецією та Туреччиною ви побачите Егейське море з численними островами. З півдня його мовби обмежує великий острів Крит, що простягнувся з заходу на схід. Колись він відіграв видатну роль в історії європейської культури, його справді можна назвати колискою цієї культури. У грецькій міфології з ним пов'язані Мінос, Пасіфая, Аріадна, лабіринт, Мінотавр.

Хитромудрий Одисей, удаючи вбогого мандрівника, розповідає зажуреній Пенелопі:

Острів прекрасний лежить посеред винно-темного моря,

Крит плодоносний, навколо омиваний хвилями. Сила,

Безліч там всякого люду живе, а міст — дев'яносто.

Різні там мови змішалися: там проживають ахейці,

Етеокрити відважні, кідоняни, плем'я дорійців,

Що розділились на три, та ще богосвітлі пелазги.

Кносос — це місто у критян найбільше. У нім володарив

Дев'ятиліттями Мінос, великого Зевса бесідник...

(“Одіссея”, пісня XIX, вірші 172-179, переклад Бориса Тена)

На самому початку XX сторіччя англійський археолог — Артур Еванс (1851-1941) дістав дозвіл від місцевої влади (Крит тоді належав туркам) почати розкопки на місці давнього міста Кнос. Наслідки розкопок здивували весь цивілізований світ. Це було відкриття, що по-новому висвітлює історію стародавнього світу. Міфічний лабіринт виявився палацом прадавніх державців Криту. Усі його будівлі свідчили про високорозвинену культуру, яка існувала на острові приблизно від XXVI до XIV сторіччя до Н.Х. Нам досі точно не відомі обставини загибелі цієї визначної культури: стихійна катастрофа — виверження підводного вулкана біля острова Тира (Санторині) недалеко від Криту з усіма його руйнівними наслідками чи навала заморських варварів, також подібна до стихійного лиха. В історії Криту такими варварами могли бути ахейці — одне з грецьких племен, що засвоїло предковичну культуру, перш ніж останні представники її зійшли з історичної сцени. Культуру догрецького Криту за ім'ям міфічного Міноса звать мінойською, а культуру ахейської Греції за назвою одного з найвпливовіших центрів — міста Мікен на Пелопонесі іменують мікенською. Оскільки ахейська культура веде свій початок з Криту, вона зветься також крито-мікенською.

Під час розкопок на городищі Кносса Еванс знайшов багато глиняних табличок з текстами невідомого письма й мови. Деякі знаки цього письма так само, як єгипетські ієрогліфи, були образними. Звернувши увагу на малюнок кінської голови без гриви, Еванс здогадався, що супровідні два необразні знаки мали бути фонетичними і найпевніше складовими. Вони могли відповідати грецькому слову [pōlos] “лоша”. Це був перший крок у розшифруванні крито-мікенського письма, але до розшифрування сплило ще багато часу після першого здогаду англійського археолога. При уважному вивченні табличок з'ясувалося, що на них розрізняються три види письма: ієрогліфічне і так звані лінійні двох систем — класу А і класу Б. Дальші дослідження дозволили дійти висновку про те, що ієрогліфічне письмо використовували приблизно від 2000 до 1600 року до Н.Х., лінійні класу А від 1700 до 1500, а класу Б від 1450 до 1200 до Н.Х.

Після Еванса спроби прочитати тексти крито-мікенських табличок не давали задовільних наслідків. Наполеглива американка з філологічною й математичною освітою — Аліса Кюбер визначила, що мова табличок з лінійним письмом класу Б повинна бути індоевропейською.

Праці всіх своїх попередників блискуче завершив молодий англійський архітектор і політолог Майкл Вентрис (1922-1956) у співробітництві з англійським філологом Джоном Чедвіком. Йому пощастило визначити звукові відповідності складових знаків лінійного письма класу Б і — що виявилось найдивовижнішим для всього наукового світу — мова цих текстів була давньогрецькою — протоахейською, близькоспорідненою з аркадо-кіпрським діалектом. Схоже на складове письмо крито-мікенських табличок також складове письмо існувало на острові Кіпрі до III сторіччя до Н.Х.

Про те, як пощастило досягти такого результату, ми не розповідати-мемо тут, а порадимо вам прочитати книжку професора С.Я. Лур'є “Таблички, що заговорили” (“Заговорившие таблички”, Москва, 1960), написану вельми захопливо.

Про своє відкриття Майкл Вентрис повідомив багатьох учених у своїх листах у 1951-1952 роках. Виявилося, що вже в XV сторіччі до Н.Х. не лише існувала грецька мова, а й люди, що нею розмовляли, вміли писати, хоч застосовували для неї складове письмо, вочевидь створене не для їхньої мови. Це схоже на те, як вавилоняни використовували для своєї мови письмо, що його створили шумери.

На початку вересня 1956 року Майкл Вентрис загинув у автомобільній катастрофі. Так він не встиг довести до цілковитого завершення своє визначне відкриття, що започаткувало нову науку — мікенологію.

Ще досі не все піддається читанню в табличках з лінійним письмом класу Б, а таблички з письмом класу А лишаються непрочитаними: найімовірніше, їхня мова не грецька.

Не менш дивовижним було відкриття, що його зробив російський сходознавець М.О.Невський (1892-1937): він прочитав тексти з двома невідомими — письмо (ієрогліфічне, схоже на китайське) та мова. Ці мова й письмо існували в середньовічній нетривалій державі тангутів (Ся) в центрі Азії, на кордонах Монголії, Китаю й Тибету. Про цю державу, її мову й писемність та про видатний подвиг М.О.Невського ви можете прочитати в книжці сходознавця Є.І.Кичанова: "Звучат лише письмена" (Москва, 1965).

Дослідницька робота, спрямована на вивчення стародавнього письма, триває. Чи пощастить колись прочитати тексти лінійного письма класу А? Тим часом учені взялися за читання письмових знаків на кам'яних печатках з міст доарійської Індії, тобто до переселення в Індію арійських племен з їхньою індоєвропейською мовою.

Загадковими лишаються, незважаючи на дотепні здогади вчених, образні письмена народів доколумбівської Америки. Успішна співпраця істориків, археологів та мовознавців має дати бажані наслідки.

РОЗДІЛ VII

ПЕРШІ ПАРОСТКИ НАУКИ ПРО МОВУ

Для виникнення перших елементів науки про мову в стародавньому світі було два стимули: винайдення письмового відтворення усної мови і потім навчання молодого покоління рідної мови. Звичайно, рідну мову ще до організації шкільної освіти діти засвоювали від батьків та вихователів і вдосконалювали свої знання при спілкуванні з дорослими мовцями.

Для винайдення письма, про що йшлося в розділах IV і V, треба зорієнтуватись у власній мові, виокремити в потоці мовлення частини висловлювань та речень, відділити одне від одного слова з усіма їхніми формами, поділити слова на склади, а на завершення всього цього подрібнити на їхні складники — членоподільні звуки: це довгий шлях від ідеографії до фонографії, до винайдення літерного письма — алфавіту...

Після винайдення письма, а воно не відразу стало загальним надбанням, потрібно було навчити майбутніх грамотіїв користуватися письмовими знаками. Відомо, що школи писарів (скрибів) були як у стародавньому Єгипті, так і в Месопотамії.

Вам, навченим у школах, легко ділити на змістові елементи суцільний текст звукового мовлення. Однак, уявіть собі, як то було важко зробити першим грамотіям (не будемо ще казати — мовознавцям).

Ось для прикладу суцільний стародавній текст у перекладі нашою мовою: "КОЛИВИЙДЕВОГОНЫПОПАДЕНАТЕРНИНУІБУДЕСПАЛЕНАСКИР ТААБОЗБІЖЖЯСТОЯЧЕАБОПОЛЕКОНЧЕВІДШКОДУЄТОЙХТОЗАПА ЛИВПОЖЕЖУ" ("Вихід", XXII, 5). Чи не правда, важко читати без поділу на слова та без розділових знаків? Проте в історії письма не швидко було винайдено і те, й те. Для цього винаходу багато довелося працювати, і та праця була справою перших мовознавців, хоч до систематизації їхніх знань було ще дуже далеко в історичній перспективі. Винайдення письма та початок його широкого застосування викликали інтерес до мови. Цей інтерес, крім його практичного боку — навчання мови та письма, мав і теоретичний бік: то були питання про походження людської мови, про стосунок мови до навколишньої дійсності, про правильне мовлення, а найпізніше постало питання про розмаїття людських мов. За біблійною оповіддю, перша людина — Адам — дала імена всім тварям земним. "І вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі — воно ймення йому" ("Быття", II, 19).

Як ви, напевне, знаєте, про виникнення різних мов розповідається в книзі

"Буття": "І була вся земля — одна мова та слова одні... І промовив Господь: один це народ, і мова одна для всіх них, а це ось початок їхньої праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони задумали чинити. Тож зійдімо і змішаймо там їхні мови, щоб не розуміли вони мови одне одного" ("Буття", XI, 1, 6, 7). Згідно з цією оповіддю, будівники Вавилонської вежі жили "в землі Сеннаар", тобто на півдні Месопотамії, а втративши спільну мову, розселилися по всій землі. Якою ж мовою розмовляли в Едемі Адам з Євою, а потім їхні нащадки до всесвітнього потогу? Щодо цього автор книги "Буття" не мав сумніву: це була та мова, якою написано цю книгу. Можливо, наддивовижніше те, що ця мова під назвою іврит дожила як розмовна, так і писемна мова до наших днів. Для всіх давніх народів їхня рідна мова була єдиною справжньою людською мовою, а мови інших народів були якимсь непорозумінням. Так, наприклад, давні греки називали всі народи, що не розмовляли їхньою мовою (з усіма її діалектами) варварами [barbaroi], тобто невиразними белькотунами. Виняток було зроблено згодом для римлян, що заввоїли грецьку культуру. Грецький оратор IV сторіччя до Н.Х. Ісократ визнавав "греками" всіх, хто сприйняв грецьку культуру: "Еллінами називаються всі, хто має з нами спільну культуру або спільну природу". Уже в VII сторіччі до Н.Х. епічний поет Гесіод, оповідаючи у віршах про походження світу, стверджував: "Найкоштовніший скарб людей — це їхня мова..." Однак у греків не було міфів про походження їхньої мови. Незважаючи на це, питання про виникнення імен і назв дуже цікавило грецьких філософів уже в класичну добу (V-IV ст.ст. до Н.Х.). Сперечалися про те, як були встановлені імена й назви: на підставі природи називаних речей та явищ [phusei] чи за домовленістю між людьми [thesei] або [помої]. Ця проблема знайшла відображення в діалозі Платона (427-347 до Н.Х.), відомому під назвою "Кратил, або про правильність імен". У цьому діалозі Платон у ролі співбесідників виводить свого вчителя Сократа (469-399 до Н.Х.) та його учнів. Поміж них Кратил — послідовник філософа Геракліта (VI-V ст.ст. до Н.Х.) у питанні про імена, де імена визначалися природою речей, та інший, Гермоген — послідовник у цьому питанні Демокрита (V-IV ст.ст. до Н.Х.), де вони встановлені за домовленістю між людьми [thesei] чи навіть випадково, ненавмисне [tykhei]. Позиція Сократа (тобто самого Платона) лишається дещо невизначеною, хоч, напевне, він схильний визнати радше аргументи Кратила, а не Гермогена. Співрозмовників у цьому діалозі цікавить питання про "істину перших імен", себто те, що греки називали "етимологією". Для визначення цієї "істини" припускалися такі прийоми, як уставляння літер, вилучення їх, заміна одних іншими та переставляння їх для милозвучності. Ось приклад однієї з пропонувананих у діалозі етимологій. Сократ аналізує грецьке слово, що означає "місяць": [selene], в іонійському діалекті [selenaie]. Зв'язок цієї назви зі словом [selas] (блиск, сяйво, яскраве світло) не підля-

гає сумнівам, та далі в Сократа наївні фантазії: "місяць — це сяйво [selas] старе і нове вічно [hēnon kai néon aei]". Не маючи уявлення про те, що мова, як і все на світі, змінюється в часі й просторі, та про те, що мови мають різноманітні зв'язки одна з одною, давні греки й римляни в своїх етимологіях були далекі від науки й обмежувалися безглуздими вигадками. Треба сказати, що й у наш час люди, не обізнані з порівняльно-історичним мовознавством, яке править за підставу для наукових етимологій, часто створюють етимології не кращі, ніж їхні античні попередники. Слід мати на увазі те, що тепер існують етимологічні словники, ознайомлення з якими може зупинити політ невтримних етимологічних фантазій. Зрозуміло, що не в цих фантазіях були елементи сучасної науки про мову.

Уявіть собі давньогрецького вчителя та його учнів. Учитель пояснює вірші, знайомі вам у перекладі українською мовою: "Гнів оспівай, богине, Ахілла, сина Пелея..." Навіть у цьому одному рядку все доводиться пояснювати учням: хто така ця співуча богиня, хто такий Ахілл, точніше Ахілес, син Пелея, на кого він розгнівався і чому поет просить богиню "оспівати", тобто розповісти у віршах про гнів Ахіллеса? У школі, а в давніх греків [skhole] це був вільний від щоденної праці час, — починалося вільне тлумачення тексту "Іліади". Ви знаєте, що в "Іліаді" розповідалося про сварку ахейських вождів Ахіллеса й Агамемнона, які не поділили здобичі, захопленої в околицях троянської фортеці Іліону. Тоді, приміром, у III сторіччі до Н.Х. грецькі учні, либонь, не мали сумніву щодо участі безсмертних богів на боці ахейців та на боці троянців, не мали вони сумніву й у тому, що була Троянська війна і що "Іліаду" створив від початку до кінця геніальний Гомер. Це тлумачення тексту як з погляду особливостей мови (граматики та лексики), так і з боку змісту вже мали в собі елементи філології, а отже, й виниклого згодом у її надрах мовознавства.

Чому грецьким юнакам потрібно було давати філологічні пояснення прадавнього героїчного епосу? Річ у тім, що "Іліада" була створена (не скажемо написана, бо вона спершу була створена, а потім уже написана) мовою, якою в останні сторіччя першого тисячоліття до Н.Х. вже не розмовляли в самій Греції та в грекомовних країнах. Потрібно було пояснити учням, що означають застарілі форми імен та дієслів, яке значення мають витіснені з ужитку слова. Мабуть, і ви потребуєте пояснень, коли вам доводиться читати "Іліаду" в перекладі Бориса Тена (М.В.Хомичевського, 1897-1983). Давньогрецькі вчителі, хоч і називалися "граматиками", були по суті філологами. За давнім визначенням, "граматика — це вміння читати й писати, а філолог — той, хто любить промови і захоплюється освітою". Не меншою мірою, ніж учителі філологи, основи майбутньої науки про мову закладали давньогрецькі філософи. Серед них насамперед треба назвати Арістотеля (384-322 до Н.Х.) — філософа-енциклопедиста, у творах

якого знайшли висвітлення всі доступні йому сторони людських знань. Для філології особливо важливими були його трактати: "Риторика" — основи мистецтва переконання та "Поетика" — основи літературної критики. Аналізуючи тексти, Арістотель визначив чотири частини мови: ім'я, сполучник, дієслово й артикль.

Аналізуючи досягнення античних філологів та філософів у вивченні мови, треба віддати їм належне — без їхніх досягнень у Європі не могла б виникнути сучасна наука про мову. Обмеженість античної філології (так називатимемо її на відміну від мовознавства) полягала ще й у тому, що вся дослідницька думка не виходила за межі однієї мови, було відсутнє будь-яке порівняння з іншими спорідненими чи неспорідненими мовами, а це суперечить засадам сучасного мовознавства. Звичайно, порівняно з давніми греками римляни, що засвоїли грецьку культуру та вивчили грецьку мову, були в сприятливішому становищі, ніж греки. Вони могли зіставити свою латинську мову з давньогрецькими діалектами та загальногрецькою мовою (койне) елліністичної доби, але не могли ще зробити висновків із цього зіставлення. Надто близькі були одна від одної щодо граматичної будови обидві ці індоєвропейські мови. Традиція грецької філології, що досягла високого рівня розвитку особливо в єгипетській Олександрії у III—II сторіччях до Н.Х., перейшла до Риму. Якою непоправною для всього стародавнього світу й наступних за ним століть аж до нашого часу була загибель у вогні славнозвісної олександрійської бібліотеки. Під час пожежі цієї книгозбірні в 47 році до Н.Х. в ній загинуло не менш як 800000 томів. Олександрія за елліністичної епохи з її Мусеєм (бібліотекою) була найбільш значним культурним осередком стародавнього світу. Там жив і автор краще за інших збереженого підручника "Граматичного мистецтва" Діонісій Тракієць (170-90 до Н.Х.), вигнаний з Олександрії 144 року до Н.Х. Його навчальний посібник, мабуть, призначався для римських юнаків, що вивчали грецьку мову. Для нас він є найдоступнішим джерелом граматичних знань античного світу. Наша шкільна наука досі значною мірою залежить від того джерела.

Коли порівняти досягнення античних філологів в описі їхніх мов — грецької та латинської — з досягненнями (можливо, сучасними їм) індійських граматики, то доводиться визнати, що успіхи індійців були помітнішими, ніж досягнення греків та римлян. Проте з роботами індійських мовознавців європейські вчені ознайомилися тільки наприкінці XVIII — на початку XIX сторіччя (див. розд. I). Індійські вчені, що досліджували свою літературну мову — санскрит, дали докладний опис фонетики цієї мови, розробили оригінальну теорію чергування голосних, заклали основи морфологічного аналізу слів, виділили в них основи та афікси словозміни й словотворення, поділили слова за частинами мови. Автором зразкової (з погляду сучасних мовознавців) описової граматики санскриту був Паніні (приблизно IV або

III сторіччя до Н.Х.). Його граMATика була викладена у вигляді близько 400 правил. Її докладно коментував Патанджалі, а потім традиція граматичних описів в Індії не переривалась аж до появи там європейців. Звичайно, ні в давній Індії, ні в давній Греції не було нічого подібного до порівняльно-історичного вивчення мов. Мова для стародавніх філологів уявлялася один раз сформованою і незмінною системою. Треба було, щоб минуло майже 25 століть до виникнення думки про історичний розвиток мов.

Багато в чому наслідки праць грецьких та індійських філологів відповідали один одному, бо йшлося про мови тієї самої граматичної будови — індоєвропейські флективні мови.

Суперечки про те, як виникли імена й назви — згідно з природою позначуваних словами явищ чи за домовленістю між людьми, власне, зводилися до проблеми походження людської мови, що в давнину не пов'язувалося з проблемою походження людей. Не менш запеклими в стародавньому світі були суперечки про те, чи є мова впорядкованою системою чи безладним набором елементів. Це були суперечки про так звані аналогії — порядок у мові й аномалії — безлад у мові. Ось, наприклад, ми кажемо: *диво* (одн.) і *дива* (мн.), але *чудо* (одн.) і *чудеса* (мн.), *зілля* (наз. відм.) і *зілля* (род. відм.), але *теля* (наз. відм.), *теляти* (род. відм.). Де тут порядок, а де безлад? Очевидно, в мові є і те, й інше. Та чи можна мову в її цілісності вважати стрункою будовою — системою чи безладною купою будівельного матеріалу? Тепер ми знаємо, що в мові є правила і є винятки з них, пояснювані її розвитком у просторі й часі.

Цілоком упорядкованою може бути та мова, в якій нема історії, тобто штучна, вигадана мова, в ній правила без винятків.

Напевне, ви зрозуміли, що суперечка про впорядкованість чи безладність мови була така сама марна, як і суперечка про походження імен та назв.

Однак не треба суворо судити античних філологів. Це вони поділили літери грецького алфавіту на такі, що позначають голосні, приголосні, напівголосні та двоголосні (дифтонги) звуки, вони встановили вісім частин мови, визначили категорії імен: роди, види, способи, числа й відмінки, поділили слова на прості, похідні від простих та похідні від похідних, визначили категорії дієслів: способи, стани, часи, дівідміни. Вершиною олександрійської філології було не "Граматичне мистецтво" Діонісія Тракієця (це було його прізвище, а не племінна належність!), а такі трактати, як "Про синтаксис" Аполлонія Диска (це також прізвище — "важкий") та "Загальна просодія" (вчення про наголоси) Елія Геродіана (II сторіччя до Н.Х.). Олександрійські філологи знайшли в Римі своїх гідних продовжувачів. Поміж них був Марк Терентій Варрон Реатинський (116-27 до Н.Х.), що написав 25 книг "Про латинську мову", "Про латинське мовлення", "Про подібність слів", "Про давні писемності", "Про походження латинської мови". Він уважав, що латинська мова

походить від еллінського діалекту давньогрецької мови. Цим доводилося шляхетне походження латинської мови: вона не була варварська! Незаперечним досягненням римської філології був твір Марка Веррія Флакка "Про значення слів", що зберігся лише в стислому викладі якогось Феста. Найзнаменитішим римським грамати́ком часів Римської імперії був Елій Донат — автор "Грамати́чного мистецтва" (350 рік до Н.Х.). Його ім'я стало загальним як назва грамати́к. Завершенням римських творів з грамати́ки були "Основи грамати́ки" Прискіана (491-518 від Н.Х.). У галузі етимології римляни "перевершили" своїх грецьких попередників. Зразки етимологій "від протилежного" наводить М.Фабій Квінтіліан (приблизно 30-40 — 100 від Н.Х.) у своєму творі "Виховання оратора": canis (non canit) тобто "собака" (зветься так тому, що він не співає), lucus (non luset), тобто "гай" (зветься так тому, що він не світить). Ви знаєте, що латинська мова тривалий час була мовою наукової літератури та релігії в країнах Західної Європи і за її посередництвом народи Європи прилучалися до античної культури в добу Відродження.

Між стародавнім світом греків та римлян і епохою європейської експансії, епохою відкриття заокеанського світу історики вміщують середні віки (після занепаду Риму в 476 році від Н.Х. і до відкриття Америки в 1492 році, а інколи відтягають їх до французької революції 1789 року).

У галузі філологічних наук, точніше — на ниві паростків майбутнього мовознавства середні віки в Європі були періодом застою. Єдиними мовами, що заслуговували вивчення, вважалися мови Святого письма — гебрайська, давньогрецька й латинська, але з гебрайською (іврит) та давньогрецькою мало хто був знайомий в Західній Європі до епохи Відродження. Вважалось, що латинську мову створили вчені люди — грамати́ки.

Латинська грамати́ка для широких мас була "чарівною книгою". Так із *grammatium* утворилося французьке *grimoire* зі значенням чарівної книги. "Серед латинських народів одні люди зветься світськими, а інші — духовними". Так писав Анрі де Кріссе (XIV ст.), маючи на увазі, що світські люди — це не освічені, а духовні — освічені. Мова освічених — це латина, тобто мова з грамати́кою, а мова неосвічених не має грамати́ки. Проте навіть у мовленні освічених людей класична латина, лишаючись ще розмовною мовою, видозмінювалась, і виникла протилежність між класичною латинською мовою — мовою римської літератури та розмовною латиною — "нищою", або "кухонною". Поміж народів Західної Європи крім тих, що розмовляли романськими мовами — безпосередніми нащадками латинської мови — були ще германці й кельти. Контактуючи з римлянами, ці германські та кельтські народи значною мірою засвоїли римську культуру й запозичили у римлян принцип абеткового письма. Від римлян вони сприйняли й християнську релігію, що стала державною релігією Римської імперії за Константина (ро-

ки його правління — 324-337). Однак, що робити проповідникам християнства серед тих народів, які не розмовляють латинською мовою?

Так виникла потреба перекладу священних книг новими європейськими мовами. Першопрохідцем у цій справі був єпископ Ульфіла (або Вульфїла, 318-338), що переклав Євангелію готською мовою і створив готський алфавіт. Його переклад написано срібними літерами на пурпуровому пергаменті. Він зберігається в Швеції, у книгозбірні Упсальського університету. В такий спосіб довелося порушити "монополію" гебрайської, давньогрецької та латинської мов щодо Святого письма. У середньовічній Європі нові мови стають літературними. Одним із перших оборонців нових мов (у цьому випадку — романських) виступив Данте Аліґ'єрі (1265-1321) у своєму трактаті "Про народне мовлення" (латинською мовою).

Першою спробою зорієнтуватися у взаєминах європейських мов були "Роздуми про мови європейських народів" Йосифа Юста Скалігера. Він установив між ними три основні групи, які назвав: язик — Деус, язик — Гот і язик — Бог, тобто романські, германські та слов'янські мови. Зовсім невдалими були спроби встановити спорідненість європейських мов з мовами семітськими; за приклад чого може правити словник Етьєна Ґішара: "Етимологічна гармонія єврейської, халдейської, сирійської, грецької, латинської та французької мов" (Париж, 1606 рік). Чи не дивне те, що в наш час до цієї "етимологічної гармонії" повертаються прибічники так званої ностратичної теорії, що обґрунтовують первісну єдність мов Африки, Європи та Азії?

Після відкриття для європейців Америки виникла можливість (спершу для купців та місіонерів) познайомитися з мовами, що зовсім не схожі на європейські, і виявилось, що для опису їх не можна використовувати латинську грамати́ку. Довелося відмовитися від ідеї про те, що в Америці знайшли притулок 11 зниклих з Палестини "колін Ізраїля". Були й такі вчені, що пояснювали відмінності мов американських індіанців від європейських мов тим, що індіанці навмисне видозмінили мови європейців для того, аби європейці не могли здогадатися, про що розмовляють індіанці...

На порозі нового часу прагнення узгоджувати грамати́ку з логікою і створювати універсальну грамати́ку знайшло найяскравіший вияв у "Загальній граматиці", відомій під назвою "Грамати́ка Пор-Рояля" (1660) двох авторів — Антуана Арно (1612-1694) та Клода Лансло (1615-1699). На противагу цьому прагненню англійський філософ Джон Локк (1632-1704) визнав відмінність між логікою і грамати́кою.

Відсторонена і зневажена порівняно з грамати́кою та лексикою фонетика, нарешті, привернула до себе увагу: 1660 року створено й видано "Грамати́ко-фізичний трактат" Джона Уолліса (1616-1703). Так на межі XVIII й XIX сторіч завершилася підготовка для створення нової науки про мову — мовознавства.

ВИНИКНЕННЯ МОВОЗНАВСТВА ЯК СПЕЦІАЛЬНОЇ НАУКИ. ІНДОЄВРОПЕЙСЬКЕ ПОРІВНЯЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

Ще далеко до Індії...

Індія — країна незліченних багатств, Індія — країна діамантів, Індія, про яку так багато розповідали мандрівники, навіть не побувавши в ній! Колись великий завойовник Олександр Македонський у своєму поході на Схід досягнув річки Інд, від якої й уся величезна країна дістала свою назву. Однак через незадоволення його, доти переможного війська, йому довелося повернутися до міста Вавилону, яке він хотів зробити столицею своєї безмежної імперії. Було те в 327-325 роках до Н.Х., а 323 року Олександр помер.

Бажанню європейців сягнути далеких країн Азії, дійти до казкової Індії не було меж. Відважний венеціанський купець Марко Поло (1254-1324) суходолом дістався до столиці могутньої на той час монгольської держави, але до Індії було ще далеко.

Російський купець із Твері Афанасій Нікітін з великими труднощами дійшов до Індії й написав книжку про свої мандри "Ходіння за три моря" (1466-1472).

А що, коли пливти на захід?

Ідеєю досягти Індії морським шляхом перейнявся генуезець Христофор Колумб (1451-1506). Він умовив тодішнє королівське подружжя, що відвоювало в маврів землі Іспанії, допомогти у здійсненні його мети. Так відбулося велике географічне відкриття кінця XV сторіччя: 12 жовтня (насправді 13) 1492 року, плывучи весь час на захід, Колумб досяг малого острівця Гуанаані (інакше Сан-Сальвадор, а потім Уотлінг) в архіпелазі Багамських островів. Аж до своєї смерті він був певен того, що відкрив морський шлях з Європи до Індії. Через його помилку ми досі звемо тубільців Нового Світу (Америку) індіанцями.

Під час своєї першої подорожі Колумб відкрив і оголосив власністю іспанської корони острови Гаїті та Кубу. Відтак, здійснюючи другу й третю подорожі, він відкрив Антилські острови, острів Тринідад і, нарешті, під час останньої подорожі (1502-1504) побував на американській землі там, де тепер республіка Гондурас (правильніше Ондурас).

Невдовзі, повернувшись до Іспанії, він помер у злиднях та без визнан-

ня його заслуг (1506). Охоплені жадобою золота, слідом за Колумбом до Нового Світу подались іспанські авантюристи і силою зброї захопили державу ацтеків у Мексиці та державу інків у Перу.

Колумбову Індію назвали Америкою!

Португальці на крайньому заході Європи здавна були досвідченими мореплавцями і ходили вздовж берегів Африки, огинаючи на півдні небезпечний Ріг Бур, що дістав згодом заспокійливу назву Ріг Доброї Надії.

Досвідчений мореплавець і нещадний поневолювач Васко да Гама (1469-1524) 20 травня 1498 року досяг міста Калікут (не плутати з Калькуттою) на західному узбережжі Індії. Це було відкриття морського шляху з Європи до справжньої Індії, про яку так мріяли європейці.

Незабаром другий португальський мореплавець Фернандо Магеллан (близько 1470-1521), точніше корабель, яким він плыв, зробив першу навколосвітню подорож з Іспанії через увесь Атлантичний океан, обійшовши Південну Америку, через Великий, або Тихий, океан до Філіппінських островів (де мореплавець вбито у сутичці з тубільцями 1521 року), а потім повз Африку назад до Іспанії. Сталося так, що після досягнення Великого океану, корабель Магеллана проплив, обминаючи всі острови і не зустрічаючи бур, до нещасливого для Магеллана Філіппінського архіпелагу, тому мореплавці назвали океан Тихим (або правильніше було б Мирним — Пасифіко). До Індії намагалися потрапити, слідом за озброєними загонами, купці та місіонери — проповідники християнства. Звичайно, не можна було б тільки силою зброї наvertати тубільців у нову для них віру. Для проповідування треба було знати місцеві мови. Це змусило місіонерів звернути на них увагу і, уявіть собі їхнє зачудування, коли вони виявили схожість між європейськими мовами та деякими мовами Індії. Проте в Європі не скоро дослухалися до їхніх повідомлень. За панування на землях Індії з португальцями, голландцями та французами почали змагатися заповзятливі англійці.

Англійці вже там, в Індії

На середину XVIII сторіччя велика частина Індії виявилася в руках англійців. Спочатку вони лише торгували, а потім захопили владу над країною, всіма заходами зміцнюючи своє панування в Індії.

Колишній головний суддя в Бенгалії (в північно-східній Індії), в її столиці Калькутті (її місцева назва Калікатта) англієць Вільям Джонз (1746-1794) зауважив, що при всій різноманітності місцевих мов індійці мають спільну давню священну мову — санскрит ("досконали" мову, на відміну від численних народних мов — праїтів) і, що найдивовижніше — санскрит виявляє чимало схожості в лексиці та граматиці з такими європейськими мовами, як давньогрецька, латинська та інші.

У 1786 році в Індії засновано Королівське Азійське товариство. На засіданні цього товариства того ж року Вільям Джонз зробив доповідь про своє відкриття. Схожість санскриту з європейськими мовами він пояснював тим, що, напевне, в давнину західні європейські мови постали з тієї прадавньої індійської мови.

Священна мова брахманів вивчення санскриту відкрило шлях до ознайомлення з санскритською літературою у всьому її розмаїтті. В ній були й стародавні тексти релігійного змісту – Віди (того самого кореня, що й відати), і старовинні епічні твори історико-міфологічного характеру на зразок давньогрецької "Іліади", але далеко більші від неї за обсягом – Рамаяна та Махабхарата. Були й твори з граматики, своєю послідовністю викладу досконаліші за праці грецьких філологів, наприклад, граматичний трактат Паніні та коментарі до нього Патанджалі. Відкриттям санскриту жваво зацікавилися європейські вчені, особливо німці.

Що означає та схожість?

Порівняймо відмінювання відомого вам дієслова в санскриті, в давньогрецькій, в латинській та в слов'янській мовах – це дієслово "буття, існування, місцеперебування":

санскрит	грецька	латинська	слов'янська
1. asmi	eimi	sum	єсмь
2. asi	ei	es	єси
3. asti	esti(n)	est	єсть
1. sma(s)	esmen	sumus	єсмы
2. stha	este	estis	єсте
3. santi	eisi(n)	sunt	єють

Тут для зручності порівняння ми даємо всі форми дієслова в латинській транскрипції.

А ось дієслово зі значенням "нести, носити" в санскриті, в грецькій, в латинській, але зі значенням "брати" в українській:

санскрит	грецька	латинська	українська
1. bharami	phero	fero	беру
2. bharasi	phereis	fers	береш
3. bharati	pherei	fert	бере
1. bharama(s)	pheromen	ferimus	беремо
2. bharatha	phereite	fertis	берете
3. bharanti	pherusi(n)	ferunt	беруть

Німці взялися до санскриту На початку XIX сторіччя політична ситуація в Європі була досить складна. Наполеон Бонапарт, що оголосив себе імператором, фактично завоював усі країни Західної Європи, крім Англії (Великобританії). Англії встановили так звану континентальну блокаду, тобто оточили підкорену Наполеоном Європу з боку моря своїми військовими кораблями, не даючи французам можливості спілкуватися з заморськими країнами. Німецькі князівства (тоді не було єдиної Німеччини) окупували французи. Німецькі вчені могли подорожувати Європою, але їм було закрито шлях до Індії.

Однак вихід для тих, хто цікавився санскритом, знайшовся в Парижі. Там виявився обізнаний із санскритом англієць сер Гамільтон, відомостями якого скористалися німецькі філологи. Приступними для них виявились і санскритські тексти. Здається, тоді захоплення санскритом, давньоіндійською культурою й літературою охопило цілий науковий світ. Індія – колиска європейської культури, початок усіх початків – гадали тогочасні науковці.

Німецький філолог Фридрих Шлегель (1772-1829) у 1808 році видав книжку "Про мудрість та мову індійців" (до питання про основи науки про давній світ) з додатком віршованих перекладів індійських поетичних творів. Розмірковуючи про санскрит та його зв'язки з європейськими мовами, Шлегель пише: "Оцінка, яка допоможе тут усе пояснити, – це внутрішня будова мов або порівняльна граматики, що дасть нам нові висновки про спорідненість мов так само, як порівняльна анатомія висвітлює глибини історії природи". У той час були закладені основи нової науки, що дістала назву порівняльної анатомії. Її засновником був Жорж Кюв'є. Він за однією кісткою тварини міг визначити, кому вона належить. Власне, так само мовознавець, що орієнтується в порівняльному мовознавстві, за деякими елементами мови (зразками відмінювання та дієвідмінювання) може визначити зв'язок цієї мови з іншими мовами, їхню спорідненість.

Проте в нашій розповіді зупинимося на початку XIX сторіччя. Уже 1818 року старший брат Фридриха Шлегеля – Август Шлегель (1767-1845) став професором індійської філології. Так швидко поширювалася наука про Індію в Європі.

Усе почалося з санскриту? Санскрит став ключем до вивчення мов, які зуться індоєвропейськими і які, за поширеною тоді думкою, вживалися від Індії до крайніх західних кордонів Європи. У наш час ці мови вийшли далеко за ці кордони. Англо-німецький мовознавець Макс Мюллер (1823-1900), що опублікував у Лондоні 1861 року свої лекції під назвою "Лекції з науки про мову" (вона тепер зветься загальним мовознавством), влучно висловився про значення санскриту для порівняльного індоєвропейського мовознавства

(інакше — компаративного мовознавства): "Компаративіст без знання санскриту — це те саме, що астроном без знання математики."

Саме знання санскриту бракувало данському мовознавцеві Рамусові Крістіанові Раску (1787-1832) для того, аби повною мірою стати засновником індоевропейського, точніше — порівняльно-історичного мовознавства. Взявши участь в оголошеному Данською академією наук конкурсі, він подав у 1814 році твір "Розвідка про походження давньої північної, або ісландської мови", але він був виданий тільки 1818 року, та ще й данською мовою, не дуже поширеною в Європі.

Раск визначив спорідненість, тобто спільне походження ісландської, грецької та латинської мов. Учений подорожував Індією, але, як кажуть, слона він там і не помітив, тобто не вивчив санскриту. Бувають же прикрі випадки в історії великих відкриттів!

Раск був знайомий з мовою "Авести" — давньої священної книги вогнепоклонників, послідовників іранського пророка Заратустри, але ця мова була близькою родичкою санскриту, проте молодшою від нього...

Франц Бопп порівнює дієслова

Визначаючи можливу спорідненість мов, Рамус Раск 1818 року видав німецькою мовою книжку: "Про тракійський клас мов" (назва невдала, бо про тракійську мову майже нічого не відомо, крім власних імен).

У встановленні спорідненості санскриту з грецькою, латинською, перською та германськими мовами його випередив ще молодий німецький учений Франц Бопп (1791-1867). У 1816 році було видано роботу Боппа (ми сказали б тепер — його дипломну роботу, адже тоді йому було всього 25 років) "Про систему дієвідмінювання санскриту порівняно з системами дієвідмінювання грецької, латинської, перської та германських мов. До питання основ науки про давній світ. З додатком віршованих перекладів індійських поетичних творів" (Це зовсім так само, як уже було в Фридриха Шлегеля!). Однак у цьому разі головною була тут система дієвідмінювання. Відкриття Боппа можна порівняти з відкриттям Христофора Колумба ось із якого погляду: Колумб думав, що відкрив морський шлях до Індії, а вийшло так, що він відкрив Америку. Франц Бопп своїм дослідженням хотів підтвердити поширену в його часи теорію аглютинації, а вийшло так, що він остаточно довів спорідненість, тобто спільне походження від однієї "доісторичної" мови, названих у його праці мов.

Що ж таке теорія аглютинації? Згідно з цією теорією, в найдавнішому стані мов ще не було слів з їхніми граматичними формами (закінченнями відмінюваних слів), а були тільки "голі" корені, які потім стали поєднуватися з частинками, за змістом рівнозначними особовим закінченням дієслів та відмінковим закінченням іменників. Ілюструємо це в такий

спосіб. Припустимо, що в глибоку дописемну давнину в якійсь мові існував "голий" корінь * біг і ще якісь частинки, що за змістом приблизно відповідали майбутнім займенникам * мій, твій, його, наш, ваш, їхній. Ці частинки згодом стали вживатися разом з коренем, а потім "приклеїлися" до нього (аглютинація означає "приклеювання"). Вийшло щось на зразок біг-мій, біг-твій, біг-його і т.д. Частинки, звичайно, мінялися щодо форми і нарешті вийшло те, що маємо тепер: біжу, біжиш, біжить тощо. Питання про утворення в мовах форм відмінювання, тобто флексій імен та дієслів, з огляду на його надзвичайну складність ще не дістало однозначної відповіді і в наш час. Певна річ, Франц Бопп не дав на нього відповіді, але після цього порівняння систем дієвідмінювань відомих йому мов уже не було сумніву щодо спорідненості цих мов. Не менш важливими були дослідження в цій галузі його сучасників.

Як ми їх називемо?

Не відразу встановлено назву для споріднених мов Євразії. Називали їх просто європейськими, сарматськими, яфетичними (за ім'ям одного з синів біблійного Ноя), санскритськими, індійсько-латинсько-персько-германськими, арійськими, індоарійськими (цю назву дав В. фон Гумбольдт) і, нарешті, як у нас тепер заведено — індоевропейськими.

Після встановлення спільного походження систем дієвідмінювання відомих на той час давніх і нових індоевропейських мов почалося даліше вивчення їх. Франц Бопп упродовж 19 років завершує роботу над першим виданням "Порівняльної граматики санскриту, зенду**", грецької, латинської та німецької мов" (1833-1852). У подальших виданнях (1857-1861, 1868-1871) до кола досліджуваних мов введено ще литовську, старослов'янську, вірменську.

Значним внеском у вивчення слов'янських мов стали "роздуми про слов'янську мову" (1820) Олександра Христофоровича Востокова (псевдонім Остенека, 1781-1864), йому пощастило встановити первісну вимову знаків старослов'янського алфавіту: юса великого та юса малого — Ж та А. Колись були носові голосні ДЖБЪ (дуб), ПЛТЬ (п'ять), що зберегли вимову в польській, але втратили її в інших слов'янських мовах. Водночас зауважимо, що літери ь (єр) та ъ (єрчик) колись вимовлялися як короткі голосні між приголосними і після приголосних у словах на зразок: сънь (сон), днь (день). Вимова ь (ять) відрізнялася від вимови букви "є": дѣло, але село.

Невдовзі після Востокова чеський учений Йосеф Добровський (1753-1829) видав латинською мовою книжку "Будова давнього наріччя слов'янської мови" (1822).

* Зірочка позначає те, що існування цього кореня або слова припускається, що ця форма умовна.

** Так неправильно називали польську мову "Авести".

**Тепер
порівняймо
слова**

Німецький дослідник Август Фридрих Потт (1802-1887) узявся вивчати словниковий склад індоєвропейських мов, взаємозв'язки слів, їх етимології. Його поважні праці в цій галузі були видані під досить громіздкою назвою: "Етимологічні дослідження в галузі індогерманських мов з урахуванням звуків у санскриті, грецькій та готській мовах" (2 томи в першому виданні, 1830-1836, і 6 томів у другому виданні, 1859-1876). Він надавав більшого значення звуковим відповідникам слів різних мов, ніж їхньому змістові: "У лабіринті етимологій звук є далеко надійнішим керівником, ніж значення, що зазнає змін, часто зовсім несподіваних".

У зв'язку з цим твердженням Потта розглянемо один характерний приклад. Не викликає сумніву, що слова: санскритське [pāt], род.відм. [pada(s)], гр. [pus], род.відм. [podos], латинське pes, род.відм. pedis і за змістом, і за звучанням (нога, ступня) відповідають одне одному і є індоєвропейськими словами, словами спільного походження. В українській та інших слов'янських мовах **нога** або **ступня ноги** має іншу назву. Наша нога спільного походження з литовським paga, але в литовській це слово означає "копито". Первісно спільне для литовської та української мов слово означало "ніготь" або "па-зур". Це приклад звукової спільності при відмінностях значень, що виникли на якомусь щаблі розвитку споріднених мов.

У кожній групі індоєвропейських мов є свої особливі назви для руки, чи точніше — для кисті руки. Нашому слову "рука" і звучанням, і значенням відповідає литовське ranka, але, що найцікавіше, в литовській мові це слово має спільний корінь з дієсловом rankti "збираю", rinkti "збирати". Звідси випливає висновок, що в давнину ranka — рука (р^жка) означало "те, чим можна збирати". В цьому разі відновлюється найдавніше звучання згаданих тут слів.

Старослов'янському слову "уста" за змістом відповідає наше сучасне "рот", але, що особливо дивно для нас, у давньоруській це слово означало "дзьоб, вістря", а в сучасній чеській het означає "губа". Встановити тут змістові зміни давнього слова дуже нелегко, але ясно, що всі ці слова спільного походження.

Наше слово "ніс", род. відм. "носа" і за звучанням, і за значенням має відповідники в багатьох не лише слов'янських, а й взагалі індоєвропейських мовах: латинське nasus, литовське nosis, німецьке Nase, санскритське [nāsa], але йому немає звукового відповідника ні в давньогрецькій [rhis], род. відм. [rhinos], ні в новогрецькій [miti]. Зрозуміло, що не всі давні слова зберігаються в нових мовах. Ось ще повчальний приклад. На відміну від української мови слово "око" в сучасній російській застаріло, і в щоденному житті замість нього вживається "глаз". Проте росіяни кажуть "заочно, заочное обучение, заочник, очевидно, очки", і в усіх цих

словах та сама основа, що й у слові "око", мн. "очи". Це особливість розвитку словникового складу мов: слова, зникаючи, лишають про себе пам'ять у похідних від них. "Око" — це в основі своїй давнє індоєвропейське слово (латинське oculus, литовське akis, вірменське [akn], готське augō, німецьке Auge, в тохарських мовах [ak] і [ek], але чому замість нього в російській мові з'явилося слово "глаз", якому в польській мові звучанням відповідає glaz — "камінь".

У відповідях на такі питання не можна обмежитися тільки мовними даними. Для цього, крім знання мов, потрібні знання історії культури, як матеріальної — речової, так і духовної — розумової. Мабуть, заміна слова "око" словом "глаз" пов'язана з тим, що це останнє, набувши переносного значення ("блискучі кульки" — "глаза"), виявилось для мовців більш виразним, як кажуть "емоційно забарвленим".

А втім, можуть бути й інші пояснення, пов'язані з наявними в давньому суспільстві різними забобонами.

**Якщо тут "Х",
там має
бути "У"**

Тепер мова піде про звукові відповідники, що виявляються при порівнюванні одна з одною споріднених мов. Вивчаючи індоєвропейські мови, дослідники не могли не звернути уваги на помітні звукові відмінності германських мов від інших індоєвропейських мов, таких як грецька, латинська, литовська, санскрит. Як було доведено, ці звукові відмінності мають свою закономірність. Тут ми підходимо до відкриття не менш важливого, ніж установлення відповідників у системах дієвідмінювань індоєвропейських мов. Це відкриття дістало назву "закону Якоба Грімма". Якоб Грімм (1785-1863) та його брат Вільгельм Грімм (1786-1856) були різнобічними німецькими філологами. Ми називаємо їх філологами, бо спеціальність "філологія" за своїм обсягом набагато ширша, ніж спеціальність "мовознавство".

Хто з нас у дитинстві не читав "Казок братів Грімм"? Вони в нас відомі так само, як і казки Шарля Перро (1628-1703). Протягом 18 років були видані 4 томи "Німецької граматики" Якоба Грімма (1819-1837). Законічна назва цієї праці не відповідає важливості її фактичного змісту. Насправді це не тільки порівняльно-історична граматика германських мов, а й перша робота з порівняльної фонетики індоєвропейських мов. У цих мовах вирізняється три види приголосних: глухі, наприклад, [p, t, k], дзвінкі, наприклад, [b, d, g] і придихові, наприклад, [ph, th, kh] або [bh, dh, gh].

Грімм установив таку відповідність: якщо в давньогрецьких словах є глухі, дзвінкі й придихові, то у відповідних готських словах мають бути придихові (правильніше сказати — щілинні) на місці глухих, глухі на місці дзвінких і дзвінкі на місці придихових, тобто щілинних.

Отже, давньогр. [pater] відповідає гот. fadar, нім. Vater, англ. father, давньогр. [pente]; гот. fimf (нім. fünf, англ. five), давньогр. [deka], гот. taihup, нім. zehn, англ. ten.

Стосовно до встановленої Гріммом фонетичної закономірності (згодом у неї довелось внести виправлення або застереження) А.Фр. Потт захоплено сказав: "Історичний виклад фонетичних змін у германських мовах, що його подав Грімм, має більше значення, ніж якась філософія мови". Спочатку захоплення новою наукою було дещо одностороннім.

Треба сказати, що виникнення індоєвропейського порівняльного (потім — порівняльно-історичного) мовознавства (попервах воно звалось порівняльною граматику) можна вважати також народженням науки, що її з середини XIX сторіччя стали звати мовознавством. Уже згадуваний нами Макс Мюллер видав свої лекції в Лондоні під назвою "Лекції з науки про мову" (Lectures on the Science of Language).

Установлення спорідненості індоєвропейських мов дозволило об'єднати їх в одну велику мовну родину. Цю родину склали окремі групи мов, а групи поділялися на підгрупи, в які входили близькосторіднені мови. У середині XIX сторіччя мовознавцям були, звичайно, відомі всі живі індоєвропейські мови, але далеко не всі давні, так звані мертві мови. Не дуже вдала назва для мов, що продовжують жити в своїх писемних пам'ятках, таких, наприклад, як давньоперська мова клинописних пам'яток, про які йшлося в попередньому розділі. На початку XX сторіччя зроблено відкриття, які розширили коло відомих доти індоєвропейських мов, незважаючи на всі труднощі дешифрування давніх текстів.

У мов бувають родини

Зважаючи на ці відкриття, тепер можна дати загальний огляд усіх індоєвропейських мов:

I. Північні групи

1. Слов'янська група
2. Балтійська група
3. Германська група

II. Західні групи

4. Італійська група (до неї належать латинська та утворені на її основі романські мови)
5. Кельтська група
- (6)*. Ірландська мова
- (7). Венетська мова
- (8). Месапська мова

* Цифри в дужках позначають давні письмові виміри мови.

III. Центральні групи

(9). Грецька мова (давня й нова)

(10). Македонська мова

(11). Дако-місійська група

12. Албанська мова

IV. Східні групи

13. Індодарійська (до неї належить давньоіндійська, або санскрит)

14. Іранська група

15. Дардійські мови в Гімалаях

16. Дравидські мови

V. Південно-східні мови

(17). Тракійська (може бути і мова давніх пеласгів?)

18. Фригійсько-вірменська група

(18-а). Фригійська (в Малій Азії)

18-б. Вірменська (давня й нова)

VI. Середньоазійська група

(19). Тохарські мови

VII. Південна група

(20). Хето-лідійська підгрупа

(інакше — анатолійська, або хето-лувійська)

(21). Лувійсько-лікійська підгрупа (обидві підгрупи в Малій Азії)

Як бачите, індоєвропейські мови — живі й мертві відкривають перед мовознавцями широке поле для досліджень.

Ще давніша, ніж санскрит?

Уже в середині XIX сторіччя переконання в тому, що санскрит був спільним предком для всіх індоєвропейських мов викликало сумнів дослідників. У давнину санскрит був літературною мовою, мовою, що зазнала опрацювання, тобто нормалізації в тому вигляді, в якому вона збереглася в стародавніх літературних текстах. Вона, очевидно, ніколи не була розмовною, живою мовою якоїсь із областей прадавньої Індії. Чи справді санскрит давніший за всі інші індоєвропейські мови? У зв'язку з цим сумнівом виникла ідея про існування найдавнішої дописемної індоєвропейської мови, або прамови, праматері всіх відомих індоєвропейських мов.

На той час, коли вийшло в світ друге видання "Порівняльної граматики" Франца Боппа, інший німецький мовознавець Август Шлейхер (1821-1862) підсумував свою наукову діяльність виданням "Компендія порівняльної граматики індоєвропейських мов" — короткого нариса науки про звуки та форми індогерманської прамови, давньоіндійської, давньоіранської, давньогрецької, давньоталійської, давньокельтської, давньослов'янської, литовської та давньонімецької мов (1861-1862). Шлейхер зробив сміливу спробу на підставі фонетичних і граматичних зіставлень індоєвропейських мов відновити їхній найдавніший стан — індоєвропейську прамову в її гіпотетичних формах. Він написав коротку байку в дусі відомих Езопових творів з тваринами, які розмовляють. Вийшов текст, дуже близький до санскритського з вельми незначними звуковими змінами. Після Шлейхера вже

ніхто не робив таких спроб. Річ у тім, що на підставі порівняння мов можна відновити лише окремі складники їх, але не найдавніший стан у всіх його деталях. У ході відновлення, або, як кажуть фахівці, реконструкції, з'являється щось на зразок скелета, без крові, м'яса, шкіри та інших частин тіла. Реконструкцію прамови можна порівняти з роботою палеонтологів, які можуть у загальних рисах відновити зовнішній вигляд викопної тварини, якогось динозавра, проте, певна річ, не можуть сказати, чи було істивне його м'ясо...

Відновлюючи прамову Спробуємо на одному прикладі дати вам уявлення про роботу відновлювачів (реконструкторів) та її наслідки. 1. На початку порівняльно-історичного дослідження треба вибрати підходящий матеріал для порівняння мов.

Це мають бути не окремо взяті відмінювані слова (словоформи), а взаємопов'язані словоформи, наприклад, зразки відмінювання іменників, прикметників, дієслів. Ці зразки фахівці називають парадигмами відмінювання слів.

2. Для наочності наведемо приклади. Для встановлення спільного походження латинського слова *videre* та українського діалектного "видіти" (яке в процесі формування лексичних форм у літературній мові було заступлене словом "бачити"), крім цих неозначених способів (інфінітивів), треба взяти до уваги, скажімо, парадигми теперішнього часу дійсного способу пасивного стану обох цих дієслів і тоді стане зрозуміло, що в них не тільки спільний корінь, а й спільні форми відмінювання, незважаючи на деяку різницю:

1. video	1. виджу	1. вижу
2. vides	2. видиш	2. видишь
3. videt	3. видить	3. видит
1. videmus	1. видимо	1. видим
2. videtis	2. видите	2. видите
3. vident	3. видять	3. видят

3. Так само і в словниковому запасі мов, у їхній лексиці — не можна обмежуватися якимись випадково взятими словами, а потрібно вивчати найважливіші для мовців слова. До таких важливих за значенням слів належать: 1) кількісні числівники, 2) особові займенники, 3) назви природних явищ, 4) назви небесних тіл, 5) назви частин тіла, 6) назви ступенів спорідненості, 7) назви свійських та деяких диких тварин, 8) найважливіші дієслова руху та стану, 9) дієслово існування (у нас — *бути*, *бувати*).

Ось, наприклад, числівники: санскр. [dvau], гр. [dyo], лат. duo, укр. два, англ. two, нім. zwei; особовий займенник: санскр. [tv(am)], лат. tu,

укр. ти, лит. tu, нім. du; назви природних явищ: гр. [nyx], род.відм. [nyktos], лат. nox, род.відм. noctis, лит. paktis, укр. ніч, род.відм. ночі; лат. sol, лит. saule, укр. сонце, нім. Sonne; санскр. [māta(r)], гр. [mētēr], лат. mater, укр. мати, род.відм. матері, нім. Mutter, англ. mother; санскр. [pāt], род.відм. [papa(s)], гр. [pus], род.відм. [podos], лат. pes, род.відм. pedis, англ. foot; санскр. [avi(s)], гр. [o(w)is], лат. ovis, лит. avis, укр. вівця, род.відм. мн. овець; санскр. [dadami], гр. [didomi], лат. I oc. do, 2 oc. dat, 3 oc. dat, укр. даю, даєш, дає.

4. З попереднього стає зрозумілим, які між названими мовами можна встановити звукові (фонетичні) та морфологічні (стосовно до словозміни) відповідники. Наприклад, санскр. [d], гр. [d], лат. [d], укр. [d]. Установлена система відповідників дає змогу зробити висновок про спорідненість чи спільне походження досліджуваних мов, у даному разі індоєвропейських мов, давніх і нових.

5. Коли ми вивчаємо історію якогось народу чи держави, послідовність подій визначається тисячоліттями, сторіччями і, в найкращих випадках, місяцями та днями. Ми, наприклад, напевне знаємо, що Акт проголошення незалежності України був прийнятий і набрав чинності 24 серпня 1991 року; 29 травня 1453 року турки вдерлися в Константинополь (теперішній Стамбул), у 476 році скинуто останнього західноримського імператора. Ці дати називаються абсолютною, тобто вираженою в цифрах хронологією (інакше — хронологічним датуванням).

Проте часто буває так, що ми не знаємо точних дат і намагаємося з'ясувати, яка подія була раніше чи пізніше за іншу подію, виходячи з певних фактів. Ви, мабуть, погодитеся, що спочатку винайдено лук і стріли, а після того — струнні інструменти, спершу винайдено лижі, а відтак — ковзани, раніше ножі, а згодом виделки і т.ін.

Таке розташування фактів зветься розташуванням їх у порядку відносної хронології. Саме з такою хронологією доводиться мати справу мовознавцям при досліджуванні фактів споріднених мов, причому ця хронологія часто не збігається з абсолютною хронологією. У наведеній тут таблиці подано факти як дуже давніх, так і сучасних мов:

	хет.	санскр.	гр.	лат.	італ.	нім.	англ.	рос.	укр.
3 oc.одн.	aszi	asti	esti(n)	est	e	ist	is	есть	е
3 oc.мн.	asanzi	santi	eisi(n)	sunt	sono	sind	are	суть	суть

Форми давніх мов — хетської, санскриту, давньогрецької подано тут у транслітерації латинкою для зручності порівняння. У попередньому розділі (VII) уже йшлося про відкриття однієї з давніх мов Малої Азії (інакше — Анатолії, країни "сонячного сходу"), яку умовно почали звати

хетською, а Бедржих Грозний назвав її неситською (це від слова [nasili], що, як ви пам'ятаєте, означало "по-нашому, нашою мовою").

Клінописні тексти цієї мови такі ж давні, як і тексти глиняних табличок зі складовим лінійним письмом класу Б мікенської доби.

Відомі нам санскритські тексти, написані письмом деванагарі, датуються кінцем першого тисячоліття до Н.Х. або навіть початком першого тисячоліття після Н.Х.

Давньогрецькі тексти, виконані буквеним письмом фінікійського походження, з'являються не раніше VIII сторіччя до Н.Х. Перші латинські тексти відносяться приблизно до V-IV сторіччя до Н.Х. Тексти італійською мовою з'являються в половині Середніх віків, а німецькі, англійські, українські тексти будемо вважати належними до новітнього часу.

Розглядаючи таблицю, ми намагатимемося розташувати форми цих дієслів зі значенням "бути, бувати" в порядку відносної хронології. Почнемо з третьої особи однини. Ми виділяємо корені дієслова: *as-, *es-, *is-, *jes- та особові закінчення: -*zi, -ti, -t, -ti, -∅ (нуль).

Після розгляду цих форм ми можемо зробити висновок. Первісно, як про це свідчить більшість форм, корінь мав вигляд *es-, потім він видозмінювався й перетворився на as-, is-, jes-, e- або je без кінцевого [s]; закінчення третьої особи повинне було мати форму *-ti, але згодом від нього залишилося тільки [-t], а відтак і воно зникло — зберігся лише голосний кореня без закінчення.

У хетській формі [eszi] ми не можемо точно визначити вимови знака [-z], але, ймовірно, то була видозміна звука [t] перед голосним переднього ряду [-i], який стояв за ним.

У санскритській формі кореневий голосний [a-], з урахуванням форм усіх інших знаків, був видозміною голосного [e-], що перетворився на [a-]. Це характерне для індоіранських мов.

Голосний [i-] у корені дієслів германських мов, що властиве для них, походить із первісного [e-].

Для слов'янських мов характерна так звана йотація — поява звука [je-] перед початковими голосними слів. Тепер з погляду відносної хронології розглянемо третю особу множини цього самого дієслова. Вона передусім виявляє характерне й пов'язане зі зміщенням початкового смислового (динамічного) наголосу чергування голосних: під наголосом [e], без наголосу [∅] (нуль). Порівняйте в українській мові: *день* — *дня*, *пень* — *пня*, *пес* — *пса*. Однак це чергування було порушене в хетській та давньогрецькій, де кореневий [e-] зберігся в формах множини: [asanzi], тут [a-] з [e-], в грецькій [eisi] з [enti]. Так само, як в однині, деякі форми в множині втратили закінчення *[ti], наприклад, в англійській age-*[s] після відпадання закінчення виявилось між дво-

ма голосними й перейшло в [-r-], як у латинському імперфекті egam (я був) з *esam. Слід зазначити, що в українській мові з усіх старих форм дієслова *бути*, *бувати* тепер збереглася лише третя особа однини "є" (форма "суть" перетворилась на іменник).

Важко було б відповісти на підставі абсолютної хронології на запитання: які з названих індоєвропейських мов є найдавнішими? Адже відомі нам дати текстів цих мов визначаються фактом збереженості писемних пам'яток. Можна з певністю сказати, що кожний із збережених до наших днів текстів не міг бути єдиним у своєму роді і до нього мали існувати інші тексти, які волею долі не збереглися. Не можна, звичайно, вважати, що початок існування тієї чи тієї мови визначається знахідками перших писемних пам'яток.

Само собою зрозуміло, що до застосування письма (пор. у розділі IV "Графічна революція") кожна мова вже мала тривалий час свого існування в усній формі.

Крім того, треба зважити на те, що кожна мова в історичну епоху, будучи в якійсь своїй формі закріплена в писемних пам'ятках, далі розвивається, видозмінюється і може так відійти від писемної форми, що стає новою мовою. Це сталося, приміром, у Західній Європі, коли там із латинської мови в її розмовній формі утворилися романські мови — французька, провансальська, каталонська, іспанська, португальська, італійська та інші.

Тепер повернемося до форм дієслова *існування* і розташуємо ці форми в порядку їхньої відносної (релятивної) хронології: (1) esti, (2) asti, (3) eszi, (4) est, (5) есть, (6) ist, (7) is. Всі вони виникли з прадавньої форми *esti, яку реконструюють дослідники. Що ж до форм третьої особи множини цього дієслова, то їх так само можна розташувати: (1) santi, (2) asanzi, (3) sunt, (4) суть, (5) sind, (6) sono (також інші форми романських мов). Давньогрецька форма [eisi] виникла з [enti]. Найдавніша форма, яка реконструюється, мала бути *snti, де [n] була вокальною формою (свого роду голосним) приголосного [n]. В реконструйованій індоєвропейській прамові існували так звані сонати — *m, *n, *l, *r, тобто видозміни приголосних m, n, l, r. Так реконструюється звуковий склад праіндоєвропейської мови. Його реконструкція можлива лише на фонологічному рівні, тобто можна встановити лише типи звуків (фонем), а не конкретні звуки, такі що існують у сучасних мовах.

Тут ми наводимо лише одну деталь реконструкції прадавніх мов. Їхні реконструкції можливі не лише в галузі фонетики (відповідно — фонології), але й галузях морфології, семасіології і навіть синтаксису. Це раз треба підкреслити, що дописьмова мова — родоначальниця засвідчених письмовими текстами мов реконструюється лише в своїх найзагальніших рисах, а не в усій повноті своїх форм.

У кабінетах дослідників кипить робота

Лише саме перелічення імен видатних компаративістів — спеціалістів у галузі порівняльно-історичного мовознавства — зайняло б у нас не менше двох-трьох сторінок, беручи до уваги тих, що працювали в XIX і XX сторіччях. Унаслідок їхньої праці були створені не тільки порівняльно-історичні граматики індоєвропейських мов як усіх відомих, так і окремих груп цих мов, а також етимологічні словники як усіх індоєвропейських мов, так і окремих мов.

Згадаймо, що російською мовою було перекладено книги видатного французького компаративіста Антуана Мейє (1866-1936): "Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков" (1938) і "Общеславянский язык" (1951).

Тепер за найбільш докладний посібник із порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства можна вважати книгу двох видатних учених нашого часу — Т.В.Гамкрелідзе і Вяч. Вс. Иванова: "Индоевропейский язык и индоевропейцы" (т. I — т. II, Тбілісі, 1984). Як зазначили самі автори, перший том призначається для фахівців, а другий том доступний і для не підготованих у галузі порівняльно-історичного мовознавства читачів. У ньому йдеться про словниковий склад індоєвропейських мов, який розташовано там за окремими темами. До цього другого тому додано великий список наукової літератури (бібліографія).

Теорія випередила практику

Прагнення заглибитися якомога більше в доісторичний стан індоєвропейських мов і відкриття ще невідомих у XIX сторіччі анатолійських мов призвело до виникнення нових теорій, що пояснювали своєрідність їхнього звукового складу, їхньої фонетики. Тут нашим завданням не є виклад цих теорій, але повчальним буде зазначити, що іноді теоретична думка дослідників випереджає фактичні відкриття. Зокрема, так було в галузі фонетики доісторичних (дописьмових) індоєвропейських мов із теорією видатного швейцарського мовознавця Фердинанда де Соссюра (1857-1917), який по праву вважається ініціатором нового напрямку в мовознавстві, що одержало назву структурно-функціональної лінгвістики, або коротше — структуралізму. В своїй "Доповіді про первісну систему голосних в індоєвропейській мові" (1879) він угадав наперед існування в цій мові особливого голосного (згодом визначеного як ларингальний), що зник в історичну епоху, але залишив сліди свого існування в складі голосних та приголосних індоєвропейських мов. Після дешифрування хетських клинописних текстів із Богаз-кьоя виявилось, що присутність теоретично встановленого Ф. де Соссюром ларингального (він назвав його "консонатним коефіцієнтом") позначалася особливим знаком у цих текстах (перед початковими голосними слів). Щодо цього хетська мова виявилася давнішою (архаїчною) порівняно з індоєвропейськими мовами.

Де вони були раніше?

Якщо було доведено на підставі порівняльно-історичного вивчення найдавніших індоєвропейських мов існування доісторичної (тобто дописьмової) індоєвропейської мови, то природно було б задуматися над тим, де жили люди, які розмовляли цією мовою? Це питання про прабатьківщину цих людей. Чи не можна шляхом вивчення гаданого найдавнішого словникового складу мов визначити особливості природи країни, де вони мешкали, та особливості їхньої культури? Не було сумніву в тому, що це були люди білої раси і мешкали вони десь на просторі євразійського континенту. Однак цей простір дуже великий і дуже різноманітна його природа. Як несхожа гориста і лісиста природа Західної Європи на безкрайні степи та пустелі Середньої Азії! Чим займалися ці доісторичні індоєвропейці? Чи були вони кочівниками — скотарями, чи осілими землеробами? В історії народів відомі випадки, коли мова мешканців зовсім незначної за розміром території внаслідок їхнього виходу далеко за межі первісного перебування (в результаті їхньої експансії) поширювалася в багатьох країнах і витісняла звідти мови тубільного населення цих країн.

Так було з латинською мовою давніх римлян. Спершу латинською мовою розмовляли лише мешканці зовсім невеликої області центральної частини Апеннінського півострова — нинішньої Італії. Вона називалася Латіум (або як у наших підручниках — Лаціум), і від цієї назви їхня мова одержала назву латинської, а коли вони оволоділи містом "на семи горбах" (спочатку це було місто їхніх сусідів-етрусків, тусків, тирсенів або расена), вони стали називатися римлянами. Правильніше сказати — так називаємо їх ми. Місто, яке ми називаємо Римом, вони називали Roma, а себе називали Romani. Звідси і наша назва мов, що є нащадками латинської мови — романські мови. На карті в підручнику давньої історії ви можете побачити, що на початку першого тисячоліття від Н.Х. Римська імперія з її латинською мовою поширилася на всі країни навколо Середземного моря, на територію Західної Європи (за винятком північної Англії, Ірландії та сучасної Німеччини, на схід від Рейну та ще суміжних із нею країн), на Балканський півострів із Грецією та островами Егейського моря, на Малу Азію і далі на схід до Ірану (тоді парфянської держави). Напевне, про таку імперію мріяв Олександр Македонський. Колись і найдавніші індоєвропейці спершу кочували десь на просторі Східної Європи та Західної Азії, а згодом, ставши осілими, зупинилися в якійсь області, що її можна було б уважати за їхню прабатьківщину, але поступово через перенаселення, або через погіршення умов існування, через брак продуктів харчування, чи під тиском якихось воєвничих племен, покинули цю прабатьківщину. Їхня первісна єдність розпалася, а разом із тим змінилася в їхніх окремих групах і їхня давня спільна мова.

Перебуваючи на своїй первісній території, праіндоєвропейці, очевидно, всі належали до одного і того ж антропологічного типу білої раси. Проте, якщо зважити на їхнє поширення від Індії (Індійського субконтиненту) на сході до берегів Атлантичного океану на заході, то треба визнати, що цей первісний антропологічний тип зазнав певних змін. Порівняйте сучасних скандинавів та індоарійців. Мабуть, у своєму поширенні індоєвропейці "нав'язували" свою мову неіндоєвропейським племенам, що належали до іншого антропологічного типу. Це пояснює і таке велике поширення індоєвропейських мов.

Якщо судити на підставі спільних елементів словникового запасу давніх індоєвропейських мов, їхньої спільної лексики, то поділ індоєвропейських мов на окремі групи відбувся вже після так званої "металургічної" революції, тобто після того, як вони навчилися для своїх побутових і воєнних потреб обробляти метали. За археологічними даними, це могло відбутися колись наприкінці третього або на початку четвертого тисячоліття до Н.Х. Спершу матеріалом для їхніх знарядь була мідь, а згодом сплав міді з оловом — бронза (див.: Вяч. Вс. Иванов. История славянских и балканских названий металлов. — М., 1983). "Бронзовий вік" почався там, де не було праіндоєвропейців (за даними археології), — у межиріччі Тигру та Євфрату, в Месопотамії, на берегах Нілу, в Єгипті, на берегах Інду, на берегах Жовтої ріки — Хуан-Хе в Китаї.

Від кого навчилися праіндоєвропейці металургії, це так само важко встановити, як і те, звідки почалася їх доісторична експансія. Очевидно, ще в третьому тисячолітті до Н.Х. існувала якась спільність племен, які розмовляли діалектами індоєвропейської прамови. В історичну епоху, тоді, коли в цих племенах уже існувала писемність, вони перебували, як уже згадувалось, на широких просторах від Індостану до Ірландії.

Треба продовжувати пошуки Від прамови в окремих індоєвропейських племен залишилося немало елементів її граматики та лексики. Проте відмінність окремих груп індоєвропейських діалектів змусила деяких мовознавців узяти під сумнів існування індоєвропейської прамови або відсунути це існування в недосяжну для дослідження давнину. З'ясуванню питання про прабатьківщину індоєвропейців присвятили праці такі учені, як Отто Шредер (1855-1919): "Порівняння мов і праісторія" (1890), "Реальний словник індогерманських старожитностей" (1901, 1917), Германн Гірт (1865-1936): "Індогерманці, їхня батьківщина, їхня культура" (2 томи, 1905-1907), Зігмунд Фейст (1865-1943): "Європа в світлі доісторії" (1910), "Культура, поширення та походження індогерманців" (1913), а також згадані вище Т.В.Гамкрелідзе і Вяч. Вс. Иванов.

Треба ще раз підкреслити, що серед учених немає ніякої згоди щодо доісторичної батьківщини індоєвропейців. Це власне тому, що про якусь певну батьківщину індоєвропейських племен можна казати лише тоді, коли вони стали осілими.

Далеко краще справа стоїть із визначенням прабатьківщини племен, що розмовляють семітськими мовами, а саме асиро-вавилонськими в Месопотамії (вони тепер вимерли), західно-семітськими з підрозділом на північні — давньоханаанська та арамейська, південно-семітські — арабська з усіма її діалектами та семітські мови Єфіопії. З давньоханаанської мови в Палестині утворилися фінікійська та єврейська (іврит) мови.

Ці мови протягом третього тисячоліття просунулися на північ із Аравійського півострова і на захід в Африку. Їхня спорідненість була встановлена ще в XII сторіччі єврейськими вченими в завойованій маврами Іспанії. Їхню назву було створено в XVIII сторіччі і виведено від власного імені сина біблейського Ноя Сіма (в грецькій передачі — Сем, а єврейською мовою Шем). За своєю будовою (граматикою і лексикою) семітські мови близькі до так званих хамітських мов (назва від іншого сина Ноя Хама) Північної Африки: давньоєгипетської, коптської (яка є нащадком давньоєгипетської), берберських та кушитських мов у Східній Африці. Припускається, що колись могла існувати семіто-хамітська мовна єдність.

У сучасному мовознавстві обговорюється питання про те, чи були індоєвропейці на їхній прабатьківщині сусідами семітів, а це могло бути десь на Близькому Сході.

У північно-східній Європі (в Росії на схід від Волги) і в Азії широко розповсюджені мови аглюнативної будови гаданого урало-алтайського мовного союзу (так називають мови, що в процесі свого історичного розвитку наблизились одна до одної).

Уральськими мовами прийнято називати фінно-угорські мови, поширені (не в суцільному ареалі, тобто де-не-де) по обидві сторони від Уральського пасма. В Азії це мансійська та хантійська мови (старі їхні назви — огульська та остяцька), в Європі на північному сході — мова комі та комі-перм'яцька (давніше їх не розрізнявали і називали зирянською мовою), на берегах Волги мови — марійська, мордовська (ерзя і мокша), удмуртська, на північному заході — фінська мова (соумі) у Фінляндії, саамська або лопарська мова на півночі Норвегії та у Фінляндії, близько споріднена з фінською карельська мова в Карелії, естонська мова в Естонії і угорська чи мадьярська мова в Середній Європі.

Племена, що розмовляли уральськими мовами, як гадають деякі мовознавці, також могли бути сусідами давніх індоєвропейців. Ще ширше, ніж "уральські" мови в Східній Європі та в північно-східній Азії, розповсюджені

досить близько споріднені між собою тюркські мови, належні до "алтайсько-го" мовного союзу. Згадаймо тут турецьку на крайньому сході Балканського півострова і в Малій Азії, азербайджанську мову на Кавказі, гагаузьку мову в Молдавії, татарську, башкирську та чуваську мови в східній Європі (на берегах Волги), туркменську, узбецьку, каракалпакську, казахську, алтайську, ойротську, також хакаську та інші тюркські мови Сибіру, до яких належить і якутська мова. За межами колишнього Радянського Союзу, крім турецької, з тюркських мов є ще уйгурська мова в Китаї.

Прабатьківщина тюркських мов, без сумніву, була десь на Алтаї, звідки їхні носії вирушили в різні краї Європи та Азії. Контакти тюркських мов із індоєвропейськими — переважно з слов'янськими мовами — це факт середньовічної історії, а не передісторії.

Дослідженнями спільних елементів у лексиці індоєвропейських, семіто-хамітських, урало-алтайських та кавказьких мов займаються деякі сучасні мовознавці. Гіпотеза про первісну єдність цих мов одержала назву ностратичної теорії. Цю назву було утворено на основі латинського займенника *poster*, *-tra*, *-trum*, тобто "наш, наша, наше", "ностратичні" начебто "наші мови".

Якщо ностратична теорія обмежується припущенням можливості колишньої єдності названих мовних родин "Афр'євразії", то існують ще мовознавці, які претендують на відкриття спільних для різних мов світу лексичних елементів ("коренів"), що могли б довести спільне походження всіх людських мов, тобто існування первісної мови людства. Ці пошуки можна вважати марними, бо як і все на світі, так і людські мови протягом мільйонів років не залишаються незмінними. Гадані спільні лексичні елементи різних мов можуть пояснюватися неминучою обмеженістю членоподільних звуків та їхніх сполучень, а також і випадковим збігом лексичних елементів. Звичайно, ні можливості порівняльно-історичного мовознавства XIX сторіччя, ні ностратичного мовознавства XX сторіччя не дають змоги якось окреслити на географічній карті "колиски" індоєвропейських або ностратичних мов. Для цього явно недостатньо лише мовних фактів.

Неодноразово робилися спроби встановити зв'язок між мовними фактами і фактами матеріальної культури різних племен у різних країнах. Ці спроби не дали позитивних результатів. У найдавнішу епоху, в епоху кам'яного віку — палеоліту, матеріальна культура різних племен у різних країнах була майже однаковою, не існувало помітної відмінності в цій культурі. Коли первісні племена почали стикатися одне з одним, коли між ними встановився обмін продуктами, предмети матеріальної культури вже перестали бути обмеженими місцем первісного перебування того або іншого племені. З виникненням торгівлі продукти виробництва — товари — поширилися на великих територіях сухопутними та морськими шляхами. Наука про матеріальну куль-

туру — археологія — не могла співпрацювати з мовознавством. Однак, питання про прабатьківщину індоєвропейців не було знято з порядку денного, як це видно в згаданій книзі Т.В.Гамкрелідзе і Вяч. Вс. Іванова.

Мови також живуть і вмирають?

Кожна мова існує в певному суспільстві людей, які нею розмовляють. Історія мови безпосередньо пов'язана з історією суспільства. Певні мови поступово видозмінюються, залишаючись засобом спілкування та взаєморозуміння в тому самому суспільстві на різних ступенях його розвитку, так, як, наприклад, українська мова від XVI до XX сторіччя. Інші мови у зв'язку з докорінними змінами в суспільстві, що ними користується, припиняють своє існування. Так було, наприклад, із давньоєгипетською мовою, яка перестала існувати в своїй країні в зв'язку із завоюванням Єгипту арабами в VII сторіччі (починаючи з 640 року) і навертанням його населення до ісламу. Єдиним відламком мови в Єгипті залишилася мова нечисленних християн-коптів, але переважно в письмовій формі (мова релігійної літератури).

У зв'язку з колонізацією заморських країн європейцями в Північній Америці тубільні мови червоношкірих індіанців були витіснені англійською мовою (частково французькою мовою в Канаді) і перестали існувати. У Середній та Південній Америці за рахунок тубільних мов поширилася іспанська та португальська мови.

Доля давньогрецької мови була іншою, незважаючи на зрадливості історії (завоювання Греції турками і їхнє 350-річне панування в ній), грецька мова в формі новогрецької продовжує існувати на своїй батьківщині.

Своєрідна доля латинської мови давніх римлян: на її основі, як уже було сказано, виникли романські мови — її безпосередні нащадки, і вона як письмова мова продовжувала існувати в середні віки в європейських країнах та деякою мірою існує і тепер як міжнародна мова.

Коли лікар виписує вам рецепт (латинське слово *receptum*) і пише в ньому повністю або скорочено *pillulae*, *mixtura*, *extractum*, *solutio*, *acidum*, це і є справжня латина і її розуміють і медики, й аптекарі. Ось така доля колись розмовної мови Римської імперії, мови поетів — Вергілія, Горация, Овідія, істориків — Г.Юлія Цезаря, Саллюстія, Тита Лівія, Тацита та інших.

Часто нема схожості між долями мов та їхніх носіїв. В історії людських суспільств можна спостерігати прогрес (рух уперед) і регрес (рух назад), але чи можна констатувати прогрес і регрес в історії мов? Які зміни мов можна вважати прогресом, які регресом? Відповідаючи на ці запитання, ми змушені сказати, що ці поняття — прогрес і регрес — не мають сенсу в історії мов. У зв'язку з занепадом якогось суспільства скорочується число тих, хто розмовляє його мовою. Тут ідеться про регрес суспільства, а не про зміну якості

його мови. Обмеження застосування якоїсь мови не є ще зміною її якості. Так, у Західній Європі після римських завоювань і навали германських племен перестали вживатися колись дуже поширені кельтські мови. Єдина кельтська мова в континентальній Європі — це бретонська мова на північному заході Франції. Її носії бретонці переселилися туди з південно-західної Англії. В сучасній Європі крім бретонської мови (в Бретані) збереглися ще, незважаючи на експансію англійської мови в їхніх колишніх ареалах, ірська, або ірландська мова в Ірландії, вельська, або кімрська, мова на заході Англії в Уельсі, ще мова мешканців острова Ман між Англією та Ірландією, і дуже обмежена в своєму застосуванні шотландська мова в Шотландії. Звичайно, більшість острівних кельтів є тепер двомовними при наявності таких сусідів, як англійці (британці). Поступове зникнення якоїсь мови можна було б назвати її кількісним, а не якісним регресом.

Дуже мало залишилося в околицях Санкт-Петербурга представників колись поширених там фінських мов — вепської та вотської.

Звичайно, в них нема перспектив розвитку в найближчому майбутньому. Вони цікаві лише для мовознавців, які вивчають угро-фінські мови. Російська мова уможливає носіям цих мов спілкування з їхніми численними сусідами — росіянами і засвоєння високорозвинутої російської культури.

Чи бувають гарні та погані мови? Від поважних людей з гімназичною освітою ще недавно можна було почути таке: "Яка там новогрецька мова? Це просто зіпсована мова Платона й Арістотеля! Чомусь їм не спадало на думку, що сучасна французька мова це просто "зіпсована" давня латинська мова! Часто від обивателів можна почути: "Ось італійська мова красива, грузинська зовсім не гарна!" Так, звичайно, не скаже жоден грузин. Усі ці суб'єктивні оцінки не мають нічого спільного з нашою наукою — мовознавством.

Для того, хто добре знає свою мову, вона і красива, і дуже зручна для спілкування. Чи можна вважати прогресивними ті зміни, що відбуваються в мовах. Ось, наприклад, чи є прогресивною заміна відмінкових закінчень латинської мови описовими (перифрастичними) зворотами й прийменниками у французькій мові? Давній римлянин казав: "Ille est filius amici mei" (Він є сином мого друга). А сучасний француз вирастить цю саму думку в такий спосіб: "Il est le fils de mon ami". У мові римлян було п'ять різних зразків (парадигм) відмінювання іменників і прикметників, а сучасний француз їх не має, але замість того він за допомогою прийменників, сполучуваних із іменниками (а єдина зміна іменників у нього — це протиставлення однини та множини: l'ami — les amis) виражає все те, що міг виражати римлянин за допомогою шести відмінків однини та множини п'яти різних зразків відміню-

вання іменників і прикметників. Це, з нашого погляду, — значне спрощення граматичної будови романських мов порівняно з латинською, що була їхнім предком. Мовознавці називають таке спрощення переходом від синтетичної будови до аналітичної. Цей перехід спостерігається в історії багатьох мов світу (насамперед в історії індоєвропейських мов). Так, наприклад, давньоіндійська мова — санскрит є мовою з синтетичною будовою архаїчного типу, а сучасні індоарійські мови — це мови з аналітичною будовою нового типу. Серед сучасних індоєвропейських мов, наприклад, сучасна українська мова зберігає відмінювання іменників і прикметників, але значно спростила стару дієвідміну (порівняно до старослов'янської мови). У відміні іменників і прикметників вона архаїчна, у дієвідміні, навпаки, вона "модерністична".

На відміну від української мови сучасна болгарська мова аналітична у відмінюванні іменників (у ній є лише протиставлення однини та множини, як у мовах аналітичної будови, але нема відмінків), але в дієвідміні вона архаїчніша за українську мову. З погляду типології мов нашу українську можна назвати помірковано аналітичною, а в більшій мірі синтетичною.

Сучасна французька, італійська, іспанська мови є мовами аналітичної будови. Порівняно з англійською мовою, в якій аналіз переважає над синтезом, німецька мова є помірковано аналітична. Перехід від синтетичної до аналітичної будови можна назвати прогресом в історії мов, але без оцінки цього явища як абсолютно позитивного. Цей перехід є певною закономірністю в розвитку мов.

Уже згаданий нами німецький мовознавець Август Шлейхер уважав перехід у мовах від синтетичної будови (санскрит, давньоперська, давньогрецька, латинська, готська, старослов'янська) до аналітичної занепадом мов. Синтетична будова здавалася йому досконалішою за аналітичну будову, яку він розглядав як регрес в історії мов. Чи не варто відмовитися від застосування термінів "прогрес" і "регрес", коли йдеться про розвиток мов? Тут виникає запитання: чому споріднені мови (в цьому разі індоєвропейські мови) розвивалися нерівномірно. Одні в більшій чи меншій мірі зберегли давню синтетичну будову з її багатством форм словозміни, а інші в більшій чи меншій мірі втратили її, перейшовши до аналітичної будови з її перифрастичними конструкціями. В цьому явищі, звичайно, виявляється зв'язок розвитку мови з історією суспільства, тих людей, що нею розмовляють.

Ось, наприклад, від початку першого тисячоріччя від Н.Х. і до нашого часу ісландська мова (одна з мов скандинавської підгрупи германських мов) залишається досить архаїчною, порівняно з англійською мовою (однією з західногерманських мов). Це неважко зрозуміти, коли зважити на те, що ті, котрі розмовляють нею, здавна живуть на острові, на крайньому північному заході Європи і їхнє спілкування з іншими народами завжди було обмежене географічними умовами їхнього існування.

Зіставляючи литовську мову (з балтійської групи індоєвропейських мов) із територіально близькими до неї російською та білоруською мовами, можна виявити, що в ній далеко більше архаїзмів, ніж у сусідніх мовах. Це пояснюється відносною ізольованістю протягом середніх віків населення, яке розмовляло цією мовою, відсутністю розвинених стосунків литовців з їхніми сусідами, їхнім автаркичним (самодостатнім) способом життя.

Було б великою помилкою гадати, що індоєвропейські мови за своєю граматичною будовою і своїм словниковим складом кращі або досконаліші від інших мов світу, що не мають такого поширення, як індоєвропейські мови в сучасному світі.

Починаючи від кінця XV сторіччя іспанська, португальська, потім англійська та французька мови вийшли далеко за межі своїх країн у Західній Європі, а російська мова в своєму русі на схід досягла берегів Тихого океану.

Ясно, що тут не йдеться про якість мов, а про заповзятливість народів, які розмовляють цими мовами, в досягненнях їхньої матеріальної культури. Не менш грубою помилкою було б гадати, що європейці саме через те, що вони люди білої раси, перевершили в своїх технічних досягненнях людей жовтої та чорної рас (див. розд. X).

Можна припустити, що Португалія, Іспанія, Франція, Нідерланди (Голландія), Норвегія, будучи морськими державами, мусили енергійно розвивати свої навігаційні можливості, і це відіграло якусь роль у розвитку їхньої матеріальної культури.

МОВ У СВІТІ ТАК БАГАТО!

Ось така проста фраза: "ми п'ємо чай", але послухайте, як вона звучить різними мовами: *my rijemy herbata* — так кажуть поляки, [emis rinume tsai] — це кажуть греки, *biz çay içiy oguz* — це турки, [во мын хэ ча] — це китайці, [ватакусі — домо ва ча-о номімасу] — це японці, [менкх чхай хмуу енкх] — це вірмени. І все це для них таке звичайне, а нам здається дивовижним. Жодна освічена людина нашого часу не може обмежитися знанням лише своєї рідної мови.

Володіння двома-трьома іноземними мовами — це цілком досяжно, якщо під володінням розуміти можливість читати, писати і розмовляти на не дуже складні теми. Зрозуміло, що глибина знання мови буває дуже відмінною. Часто поліглоти, про яких ходять чутки, немовби вони знають кілька десятків мов, насправді знають їх дуже поверхово.

Для мовознавців важливо знати якнайбільше мов, щоб мати можливість зіставляти їх одну з одною, порівнювати їхню граматичну будову, їхню фонетику та їхні лексичні багатства, при цьому вони не зобов'язані розмовляти всіма відомими мовами.

Правильно кажуть китайці: ["хо дао ляо, сюе дао ляо"] — "Живи до старості і вчись до старості", і при цьому вони висловлюють цю думку без усяких відмін іменників і дієслів і прекрасно розуміють один одного. Ми робимо висновок: граматична будова їхньої мови зовсім не схожа на будову нашої мови.

Однак серед мов світу, крім несхожих на відомі нам, є і досить схожі з нашою мовою. Найчастіше мови, схожі одна на одну, мають спільне походження. Це споріднені мови, що є нащадками одного спільного предка, але існують і мови, схожі між собою за своєю будовою, але зовсім не споріднені, і такі, що, ймовірно, ніколи не мали спільного предка. Будова мов, тобто їхня граматична організація, називається їхнім типом. У грецькій мові слово [typos] уживалося передусім у конкретних значеннях: "глиняна форма для виготовлення дрібних скульптурних речей". Ви могли бачити в музеях витончені керамічні статуетки з міста Танагра. Крім того, ми можемо пояснити значення цього слова посиланням на наші слова — зразок, модель, печатка, відбиток, а переносні його значення такі самі, як і в нашій мові.

Порівняльне або зіставне вивчення типів одержало назву типологія. Ця галузь мовознавства могла виникнути тоді, коли в розпорядженні європейських мовознавців нагромадилося багато відомостей про граматичну будову

різноманітних мов світу. Це нагромадження відомостей виявилось у Європі у зв'язку з географічними відкриттями за її межами. Слідом за завойовниками з їхньою вогнепальною зброєю до заморських країн вирушали проповідники християнства — місіонери, а також і купці. Відомості про заморські мови найчастіше в Європу привозили місіонери, які склали нариси екзотичних мов, таких не схожих на давні та нові європейські мови. Від ознайомлення з лексикою мов треба було переходити до ознайомлення з їхньою граматичною будовою, і це дало привід для зіставлення відмінних мовних типів.

Видатний німецький філософ і математик Годфريد Вільгельм Лейбніц (1646-1716) розробив широку програму досліджень мов світу. В цій програмі зазначалась необхідність вивчати не лише давні, але й нові мови, в тому числі й ті, що існують лише в усній мові; посилати наукові експедиції для зібрання мовних матеріалів; креслити карти поширення мов; зробити спільне для всіх мов письмо (так звану пасиграфію); опрацювати штучну міжнародну мову. Звичайно, для здійснення такої програми тоді ще не прийшов час і це не могло бути справою одного вченого.

В епоху панування арабів (або точніше сказати — на повернення в іслам берберів, які засвоїли також арабську мову та культуру) в Андалусії на півдні Піренейського півострова жили вчені іудеї, які започаткували порівняльне вивчення семітських мов. Іуда бен Корейш встановив спорідненість давньоєврейської мови з арабською мовою та іншими мовами семітської родини. Йона бен Ганна уклав "Книгу коренів" відомих йому семітських мов.

Знайомство європейців із своєрідною мовою Святого письма поглибило морфологічний аналіз слів європейських мов через виділення в них "коренів" та "афіксів". Знайомство з давньоєврейською мовою в Європі почалося з появою "Основ єврейської мови" (1506) німецького вченого-гуманіста Йоганна Рейхліна (1453-1522).

Частково здійснення дослідницької програми Лейбніца сприяло дальшому нагромадженню фактичного матеріалу різних мов світу. Вже в 1773 році вийшла друком книга Г.Л.Х.Бакмейстера "Бажаність збирання зразків різних мов". Наче відповіддю на цей заклик були складені академіком П.С.Палласом (1741-1811) і видані за розпорядженням Катерини II "Порівняльні словники мов усього світу" (1786-1787). У цих словниках широко було представлено лексику мов "малих народів" тодішньої Російської імперії.

На початку XIX сторіччя було видано (1806-1817) чотири томи словника німецького вченого Йоганна Кр.Аделунга (1732-1806) під хитромудрою назвою "Митридат або загальна наука про мови з додатком "Отче наш" як зразка майже 500 мов і діалектів". Ви, напевне, пригадуєте, що ми вже писали про понтийського царя Митридата як про видатного полігота. Трохи раніше був виданий словник іспанця Л.Ервас і Пандуро "Каталог мов відомих народів" (1800-1805).

Ще до появи всіх цих словників виникла ідея порівняння граматичної будови мов, тобто ідея їхньої типологічної класифікації.

Першою спробою такої класифікації були "Міркування про походження мов" (1759) шотландського економіста Адама Сміта (1723-1790), того, про якого згадує Пушкін в "Євгенії Онегін". Класифікація, запропонована Адамом Смітом, була дуже простою. Він поділив мови на "примітивні", первісні, давні, прості та "складні", нові за часом свого виникнення, зразками яких були, звичайно, європейські мови. При цьому залишалось без відповіді запитання, чи можуть змінюватися мовні типи так, як змінюється лексика мов у їхньому історичному розвитку, чи вони залишаються завжди незмінними. Ось зверніть увагу на те, скільки латинських слів (звичайно, з фонетичними варіантами) збереглося у французькій, італійській, іспанській мовах і як водночас змінилася їхня граматична будова порівняно з будовою латинської мови. Проте, це питання про зміну будови слів (їхніх типів) ще не стояло на черзі на початку XIX сторіччя.

На підставі свого знайомства з мовами різних типів докладнішу класифікацію запропонував німецький філолог Август Вільгельм фон Шлегель (1757-1845) у своїй книзі "Спостереження над провансальською мовою та літературою" (1818). Старопровансальська мова існувала за середніх віків у Провансі, на півдні Франції і була мовою впливової поезії, авторами і виконавцями якої були трубадури. Їхня поезія стала зразком для наслідування в європейських народів. Саме цим пояснюється інтерес до провансальської мови, нащадка латинської мови в родині романських мов.

Згідно з класифікацією Шлегеля, мови світу залежно від їхньої граматичної будови поділялися на: 1) мови без граматичної будови (так звані кореневі, або аморфні, тобто "безформні"); 2) мови з афіксами, які згодом було названо мовами з аглютинацією, або аглютинативними (тобто такими, що склеюють); 3) мови з "інфлексією" (тобто з флексією, з словами, які відмінюються, з відмінюю іменників, прикметників, займенників і з дієвідмінюю), котрі поділяються на синтетичні (наприклад, латинська мова) й аналітичні (наприклад, французька мова). Тут варто пояснити, що розумів Шлегель під назвою кожного з мовних типів. Прикладом мови без граматичної будови, тобто без звичайної для нас морфології з її відмінними формами слів, для нього могла бути класична китайська мова та близькі до неї своїм типом мови південно-східної Азії (наприклад, тибетська, муонгтайська, або сіамська, бірманська, інакше мова м'янма, в'єтнамська та лаоська).

Як ви вже помітили з розмов про чай, у китайській мові (зокрема в класичній або давньокитайській) переважно трапляються односкладові слова без усяких ознак частин мови (без ознак граматичних категорій): "во хе ча". Однак, у сучасній китайській мові нашим словам здебільшого відповідають дво-

складові сполуки. Так, наприклад, у словах "муцинь" — "мати", "фуцинь" — "батько", в яких останній склад уточнює значення попереднього (тобто дослівно: "мати — родич", "батько — родич"). Такі мови, як китайська, мовознавці ще називають "ізолюючими", тобто в них кожний "словосклад" уживається окремо від інших — ізолювано. На відміну від таких мов, мови з афіксами, за термінологією Шлегеля, — це мови, що "приклеюють" афікси словозміни і словотворення до "голих" коренів, причому корені в своєму звуковому складі залишаються незмінними, а афікси своїми звуковими складниками "притосовуються" до звукових складників кореневих елементів. Це явище (якщо йдеться про зміни голосних) називається гармонією голосних, або сингармонізмом. Кожний афікс (здебільшого — суфікс), що "приклеюється" до кореня, має лише одне значення: це суфікс або словозміни, або словотворення у більшості таких мов, що приклеюють афікси до коренів (наприклад, в урало-алтайських мовах, про які ми вже згадували), афікси — або точніше суфікси, виступають праворуч від кореня. Ілюструймо це прикладом із турецької мови. В ній сполучення складників — "бір достларимиздан" означає "один із наших друзів". Тут *бір* = "один", *дост* = "друг", *лар* — показник множини, *имиз* — займенник "наш", *дан* — відповідає нашому применникові "із". Усі суфікси чітко розмежовані й кожний має лише одне значення. Це один приклад, щоб дати вам уявлення про сингармонізм: "бір більгічлерімізден" — "один із наших знавців". Модель та сама, що і в попередньому прикладі, але голосні в суфіксах інші залежно від голосних кореня. Така граматична будова аглютинативних мов, дуже поширених серед мов світу. Прикладом мов із флексією, або флективних мов, може бути наша українська мова з її словозміною.

Крім так званої зовнішньої флексії, тобто додавання до основи слова афіксів, їй властиве явище, яке можна було б назвати внутрішньою флексією. Ось, наприклад, ми кажемо — *рука*, але *ручка*, *на руці*, або *нога*, але *ніжка*, *на нозі* тощо. В цих випадках спостерігається в коренях чи в основах цих слів чергування приголосних — $k > c$, $k > ц$, $g > ж$, $g > з$, і голосних $o > і$ (це дуже характерне для української мови). Такі чергування (альтернації) також характерні для інших мов флективного типу і про них уже була мова (див. розд. II, фонетика).

Німецький філолог Вільгельм фон Гумбольдт (1767-1835) у вступі до своєї книги "Про мову каві на острові Ява", виданої у 1836-1840 роках, доповнив класифікацію мовних типів. Його "Вступ" у перекладі нашою мовою називається "Про відмінність будови людських мов та її вплив на розумовий розвиток людства". У ньому знаходимо характеристику ще одного типу, який одержав назву тип полісинтетичних мов, що існують у тубільного населення Америки (індіанців та ескімосів), а також і в народів північно-східної Азії

(луороветланів, нимиланів, ітельменів, нганасанів). Для цих мов характерне протиставлення ізолюваних слів і цих самих слів у складі речення, котре можна розглядати як одне складне слово. Тут доводиться взяти приклад із французької книги "Мови світу" (Мейє і Коена), де наводиться приклад із мови іннуїтів (гренландських ескімосів): "аулісаріаторасуарпок". Це все одне слово — речення, що означає: "Він поспішає ловити рибу". Складники цього "словоречення": аулісар — "ловити рибу", пеартор — "бути зайнятим чимсь", піннесуарпок — "він поспішає". Як бачите, в цьому словореченні окремі складники — "пеартор" і "піннесуарпок" перетворюються перший на "іартор", другий — на "асуарпок".

Після Шлегеля і Гумбольдта було запропоновано багато інших класифікацій мов світу, серед яких одні були власне типологічними, а інші радше географічними, ніж типологічними. Назвімо для прикладу такі класифікації в книгах Г.Штейнтала (1823-1899) "Характеристика найголовніших типів мовної будови" (1860), Франца Містелі з такою самою назвою книги (1893), Ф.Н.Фінка "Найголовніші типи будови мов" (1916), Вільгельма Шмідта "Родини мов і цикли мов світу" (1926, з додатком карт географічного поширення мов). Крім цього, згадаємо ще класифікацію "концептуальну", тобто залежну від засобів вираження понять основних, "кореневих" і "дериваційних", які виражаються афіксами, у книзі Едуарда Сепіра (1884-1939) "Мова. Вступ до вивчення мовлення" (1921).

- Г.Штейнталь установив шість основних типів:
- 1) китайський,
 - 2) індійський,
 - 3) полінезійський,
 - 4) алтайський,
 - 5) американський із підрозділом на (5, 1) мексиканський і (5, 2) гренландський,
 - 6) кавказький із підрозділом на (6,1) єгипетський, (6,2) семітський та (6,3) індогерманський.

Тут слід зауважити, що назву "кавказький" запозичено з антропології, в якій прийнято білу расу називати кавказською.

У класифікації Г.Штейнтала звертає на себе увагу те, що, крім власне типологічних ознак (типологічного критерію), в ній наявний географічний і частково генеалогічний критерії — географічний розподіл мов та їхнє походження. Франц Містем поділив мови на: 1) мови з словореченнями; 2) мови без слів (тобто таких слів, як у європейських мовах); 3) мови з чимось схожим на слова; 4) мови з справжніми словами.

Як ви розумієте, "одиницями" для вимірювання були для нього слова його рідної мови. До його першого класу належали полісинтетичні мови,

до другого — четвертого класу — ізолятивні (тобто, в яких використовуються корені, основи та сполуки основ без афіксів), до п'ятого класу — аглютинативні мови, до шостого класу — флективні мови.

Ф.Н.Фінк у своїх книгах — "Класифікація мов" (1901), "Мови світу" (1909), "Основні типи мовної будови" (1916) — установив 8 типів, зразками яких у нього були мови — китайська, гренландська (ескімоська), субія (одна з так званих мов банту в Африці), турецька, самоанська (в Полінезії), арабська, новогрецька та грузинська ("картвельська") мови.

Спроби встановити "ідеальні" типи, тобто мови, що в них послідовно здійснювався б той чи інший критерій класифікації, виявилися невдалими. Між мовами, котрі визначаються як мови певного типу, і мовами інших типів не можна було встановити чітко окреслених меж. У кожному мовному типі виявлялися елементи інших типів. Визначити тип мови можна було, лише зважаючи на найхарактерніші для неї елементи певної граматичної будови. Так, наприклад, в українській мові архаїчного (тобто — синтетичного) флективного типу можна знайти елементи полісинтезу (наприклад, у лексиці: *водопровід, хлібороб, машинобудування* тощо), а, крім того, і аглютинації (наприклад, *вчитель > вчителька, вчителювати, рік > щороку, письмо > письменство, письменник* тощо). Звичайно, визначення тут цих елементів не є безумовним.

На запитання про зміну типу якоїсь мови внаслідок подальших досліджень було дано позитивну відповідь. Одним із прикладів зміни мовного типу є сучасна китайська мова, в історії якої було виявлено прослідки давнього аглютинативного типу — префікси, що колись існували в ній.

Серед мов світу, наскільки можна судити на підставі відомих нам мов, найпоширенішими типами є аглютинативний та ізолятивний. Проте, якщо взяти до уваги кількість людей, котрі розмовляють різними мовами (їхню соціальну базу), то у зв'язку з поширенням (експансією) індоєвропейських мов треба буде визнати, що тепер найпоширенішими мовами є мови флективного аналітичного типу (англійська, іспанська, португальська, французька). Зважаючи на соціальну базу мов, можна сказати, що до поширених мов належить і російська — архаїчна мова флективного типу.

У наш час деякі мовознавці взагалі відмовилися від типологічної класифікації мов. На їхню думку, якщо правильно визначати типологічні критерії, то мовних типів виявиться стільки, скільки існує мов на світі. Відмовившись від традиційних назв цих типів, треба було завести цифрові індекси (показники) для позначення окремих ознак (прикмет) граматичної будови мов.

В історії мовознавства були невдалі спроби подати мовні типи як послідовні стадії розвитку мов. Припускалося, що спершу існував ізолятивний тип, згодом із нього виник аглютинативний тип, а на завершення роз-

витку з аглютинативного утворився флективний тип, спочатку синтетичний, а потім аналітичний. Зрозуміло, що при цьому залишалось багато неясного. Чи припускалося при цьому, що та сама мова могла переходити від одного типу до іншого, чи з якоїсь мови певного типу могла виникнути інша мова відмінного типу: ілюструвати такі переходи неможливо було прикладами з досліджуваної історії мов. Такий погляд на еволюцію мовних типів базувався на уявленні про "ідеальні" типи та їхню прямолінійну еволюцію. Однак, типологічна теорія Августа Шлейхера (про яку вже йшлося в попередньому розд. VIII) була дуже впливовою до недавнього часу. Єдиним прикладом зміни мовних типів є вже згаданий перехід в історії індоєвропейських мов від синтетичної будови до аналітичної, але аналітичну будову не можна вважати за тотожну аглютинативній будові.

Треба ще відмітити реакційний характер спроб представити флективні мови як найдосконаліший тип у розвитку мов. Усі мовні типи щодо основних функцій людської мови повинні вважатися рівноцінними.

У наш час штучні допоміжні міжнародні мови (есперанто, ідо, окциденталь та інші) будуються за типом аглютинативних мов із використанням афіксів словотворення і почасти словозміни, а також — створення складених слів-комполітів на зразок наших — *хлібороб, словотвір, пароплав* тощо (див. розд. XVII).

МОВА, РАСА, НАРОД, КУЛЬТУРА

Коли йдеться про такі наші поняття, як мова, народ, культура, то ми розуміємо, що всі вони пов'язані одне з одним. Проте, цей зв'язок не є нерозривним. Якщо хтось правильно розмовляє українською мовою, це ще не означає, що він є українцем від самого свого народження. Можна зустріти людину, яка не розмовляє українською мовою, а її батьки були українцями, але їй довелося жити за кордоном і спілкуватися з людьми, котрі не розмовляли по-українському. Тепер це не рідкісний випадок. Хіба мало є українців і в самій Україні та в інших країнах, які не розмовляють українською мовою? Російсько-українська двомовність — характерне явище, зокрема в східній частині нашої країни. Російська мова мала виняткове значення для українців. Багатовікова культура російського народу, його література можуть бути здобутком не лише одного російського народу, тим більше, що в розвитку цієї культури брали участь не тільки росіяни, але й інші народи, серед яких були й українці. Участь цих інших народів зрозуміла, беручи до уваги, що багато іномовних за своїм походженням народів жило поряд із росіянами в одній державі.

В історії людства бувало так, що завойовані народи засвоювали мову та культуру своїх завойовників. Так було, наприклад, в Європі з кельтськими народами, що засвоїли мову та культуру римлян. Траплялися і протилежні випадки. Завойовники, які прийшли на Балканський півострів із берегів Волги (їх називали булгарами) засвоїли (на території сучасної Болгарії) мову та культуру завойованих ними слов'ян. Цілком зрозуміло, що найчастіше завойовники нав'язують свою мову завойованій ними людності (так, наприклад, у Латинській Америці).

Важко відповісти на запитання, чи існує зв'язок поміж расою, народом і мовою. Коли вже мова зайшла про раси, доведеться сказати про науку, яку називають антропологією. Її назву утворено від грецького слова [anthropos] — "людина". Ви, напевне, пригадуєте "Чоловека в футляре" А.П.Чехова? Цьому Белікову дуже подобалося це грецьке слово.

Слово "раса" є одним із основних понять сучасних біології та антропології. Воно утворене з латинського слова ratio, яке вже в VI сторіччі від Н.Х. стало вживатися в розумінні "вид тварин або рослин". У такому самому розумінні в італійській мові почало вживатися слово razza (від * razione). З італійської це слово перейшло у французьку мову, як race, а згодом у німецьку Rasse і в інші мови, в тому числі й в українську мову — раса.

У 1740 році шведський ботанік Карл Лінней (1707-1778) визначив чотири раси людства: 1) європейці, 2) американські індіанці, 3) азіати, 4) африканці.

Його класифікація рас мала, як ви бачите, географічну основу. Сучасна наука про людину, яка є частиною тваринного світу — антропологія — визнає існування трьох первісних або великих рас: 1) білої ("кавказоїди"), 2) жовтої ("монголоїди"), 3) чорної ("негроїди"). Американські індіанці ("америнди") й полінезійці вважаються пережитками давньої білої раси, котра поширилася ще до того, як поділилися кавказоїди та монголоїди. Залишки цієї давньої раси поєднуються антропологами під назвою "австралоїдів". Ця раса відіграла важливу роль у формуванні американських індіанців і полінезійців. Перші з них тепер в основній масі монголоїди, а другі мають деякі ознаки монголоїдів. Великі раси поділяються на малі — вторинні раси та підраси.

У теперішній час ні географічне поширення, ні мови, ні культури безпосередньо не пов'язані з поділом людства на раси. Відмінність рас виникла внаслідок тривалої ізоляції окремих груп людства географічними та суспільними (соціальними) бар'єрами. Нині великі раси, які існують, належать до того самого виду (антропологи називають його розумною людиною — homo sapiens) і до тієї ж родини (Hominidae).

У книзі "Жизнь животных" (М., 1971. — Т. VI. — С. 600) великі раси називаються: 1) екваторіальна (австрало-негроїдна), 2) євразійська (європейська), 3) азіатсько-американська (монголоїдна).

Ця класифікація базується на суто зовнішніх (морфологічних) ознаках, що не мають значення для діяльності людей. Тепер повсюдно спостерігається змішання всіх рас, народів, народностей та племен. Можливість їхнього змішання, наприклад, білої та чорної раси в Америці, так званий інтербридинг є доказом їхньої приналежності до того самого біологічного виду.

Расистами ми називаємо людей, які всупереч даним антропології намагаються довести, що їхня раса краща за раси всіх інших людей, або що біла раса має якусь перевагу перед жовтою і чорною расами. Це, звичайно, було в минулому, але, на жаль, це питання ще й тепер хвилює легковірних людей.

Французький письменник і дипломат XIX сторіччя граф Ж.А. де Габіно видав трактат — "Нарис про нерівність людських рас". Граф, звичайно, не був антропологом і розумував у міру своїх можливостей щодо відмінностей людських рас. Не можна без обурення згадувати про маревні ідеї цього графа, які так охоче підхопили оскаженілі расисти XX сторіччя.

Ви, напевне, здогадуєтесь, що тут ми маємо на увазі німецьких нацистів, або фашистів, що оголосили себе справжніми арійцями, нацією панів, яким дозволено підкоряти "нації рабів" — неповноцінних людей.

Хто такі справді арійці або арії?

Арійцями (або аріями) називалися кочівники, які перейшли через пасмо Гиндукуша і вдерлися в долину так званого "П'ятиріччя" ("Пенджаб") приблизно на початку другого тисячоліття до Н.Х. Їхня індоарійська мова була однією з індоєвропейських мов, і ці мови іноді називаються арійськими.

Німецькі нацисти залічували себе до арійців, на відміну від приречених до винищення євреїв, хоча і німці, і євреї з погляду антропології належать до однакової євразійської раси. Між іншим, німецькі нацисти називали своїх союзників японців почесними арійцями, хоча японці належать до монголоїдної раси. Різниця між німцями та євреями полягає не в расі, а в мові, і то лише в тому випадку, коли євреї розмовляють своєю давньою мовою.

До виникнення генетики — біологічної науки, яка вивчає спадковість у розвитку організмів — при класифікації рас брали до уваги колір шкіри, колір очей, форму та колір волосся, зріст і виміри різних частин тіла. Тепер для цієї класифікації зважають на групи крові та на склад генів. Якщо антропологія вивчає людей як частину природи, то етнологія вивчає людські суспільства в часі й у просторі. Етнологію, або етнографію можна назвати наукою про етноси.

Як уже згадувалося, грецьке слово [ethnos] рівнозначне нашому слову "народ". Етнос — спільність людей, що визначається їхньою мовою, їхньою культурою та територією, на якій вони мешкають, а в теперішній час іще й їхнім державним устроєм, тобто їхнім підданством. Слова "нація" і "народ" можна вважати синонімами. Від слова "нація" (латинське *patio*) було утворено слова "націоналіст" і "націоналізм", які в нас інколи мають негативне значення.

У глибоку давнину, в епоху становлення прапрапредків сучасної людності, якщо це становлення відбувалося в різних центрах нашої планети, мала існувати єдність раси, мови та культури. Однак, у теперішній час такої єдності вже не спостерігається.

В Африці, де представлена велика чорна раса (екваторіальна, або негроїдна), мови африканських народів істотно відрізняються одна від одної. Серед темношкірого населення африканського континенту розрізняються народи, що розмовляють мовами банту (в цих мовах слово "банту" означає "люди"), народи, що розмовляють судано-гвінейськими мовами, нілотськими та ще багатьма іншими мовами.

В Азії серед народів монголоїдної раси істотно відрізняються один від одного щодо своїх мов так звані урало-алтайські, сино-тибетські, палеазійські та ще багато інших народів.

На Кавказі співіснують мови білої і жовтої раси: там є іберо-кавказькі мови — грузинська, абхазька, черкеська, адигейська, кілька десятків мов у Дагестані та ще кабардинська, чеченська, інгуська мови, є тюркські мо-

ви — азербайджанська, балкарська, кумицька, є також індоєвропейські мови — осетинська, вірменська, татська, таліська.

Не можна сказати про мовну єдність тубільних народів Північної, Середньої та Південної Америки. Лише перелік цих численних назв зайняв би чимало місця в цій книзі і, хоча ці народи належать до американського варіанту монголоїдної раси, їхні мови відрізняються одна від одної навіть типологічно: там існують і полісинтетичні, і аглютинативні, а також, за свідченням Едуарда Сепіра, є навіть і одна флективна мова.

Ідея нерівноцінності рас так само, як ідея нерівноцінності мов різної будови та різних культур не має нічого спільного ні з антропологією, ні з етнологією, ні з культурологією, ні з мовознавством. Порівняльне вивчення культур уможливає визначення їхнього первісного територіального поширення та їхньої відносної хронології, але не визначає їхньої об'єктивної цінності.

Різні сторони, чи складники, культури народів розвиваються нерівномірно, і в наш час технічні досягнення європейської культури стали здобутком більшості народів світу (див. розд. XIX).

У наші дні існує чимало багатонаціональних держав, як, наприклад, Індійська республіка (Бхарат), Сполучені Штати Північної Америки (США), Швейцарія, Російська Федерація, держави африканських народів, які визволилися від колоніальної залежності. У зв'язку з цим набуває значення мовна політика урядових кіл. У США мовна політика зводиться до того, щоб змусити представників усіх національностей розмовляти англійською мовою. В Швейцарії визнаються рівноправними чотири мови: німецька, французька, італійська та ретороманська (це, власне, не одна, а кілька споріднених мов). У Російській Федерації при наявності російської мови, що об'єднує всі народи та народності, офіційно декларується рівноправність усіх національних та етнічних мов.

Якщо поняття "етнос" охоплює собою поняття нація, народ, народність, плем'я, то можлива відмінність між ними має кількісний, а не якісний характер: нація або народ кількісно більші, ніж народність, а народність так само більша, ніж плем'я.

У зв'язку зі значним географічним поширенням європейських національних мов у колишніх європейських колоніях спостерігається процес територіальних видозмін цих мов, який доходить до формування так званих креольських мов. Тепер їх чимало в різних частинах світу і деякі з них стали навіть державними мовами в колишніх колоніях європейських народів. Так, наприклад, у недавно створеній державі Папуа в східній частині Нової Гвінеї була визнана мова піджин-інгліш (тобто бізнес-інгліш), лексика якої в основному англійська, а граматики — можна сказати — своєрідна тубільна і не має нічого спільного з англійською граматиною. Однак,

більшість цих гібридних креольських мов є мовами торговельних стосунків, і вони співіснують із тубільними мовами. Так, у республіці Гаїті (в західній частині острова Гаїті) поряд із державною французькою мовою існує місцева креольська мова, лексика якої в основному французька, але граматику її більш схожа на граматику однієї з західноафриканських мов, ніж на французьку граматику. Існують також, як уже згадувалося, місцеві особливості європейських мов у колишніх колоніальних країнах. Є певні особливості в англійській мові Сполучених Штатів, такі, що дають привід говорити про два варіанти англійської мови: американо-англійський і британо-англійський. Так само й з португальською мовою: протиставляються європейська португальська і бразильська португальська мови.

Внаслідок вивчення географічного поширення мов у їхньому минулому та теперішньому стані виникла наука під назвою географія мов, лінгвістична географія або лінгвогеографія. З нею пов'язується ареальна лінгвістика (в латинській мові слово *area* — "тік", або "гарман" — набуло значення "територія", від нього утворено слово "ареал" із таким самим значенням). У лінгвогеографії і в ареальній лінгвістиці розрізняються: 1) суцільні ареали, 2) розірвані ареали та 3) ізольовані, або острівні, ареали.

Так, наприклад, у нашій республіці українська мова має суцільний ареал. У Російській Федерації російська мова має суцільний ареал від її західних кордонів аж до узбережжя Тихого океану на сході, але в його межі укралюються фінно-угорські мови на берегах Волги, які мають тепер розірвані і навіть ізольовані ареали. Ареал вірменської мови в Нагірному Карабаху та ареал азербайджанської мови в Нахічевані на півдні Вірменії також є ізольованими, чи острівними.

Ініціатори ареальної лінгвістики італійські мовознавці Г.І.Асколі (1829-1907) і М.Дж.Бартолі (1873-1946) прийшли до висновку про те, що у великих ареалах поширення кількох споріднених мов або окремої мови найчастіше зміни спостерігаються в центральних частинах ареалів, а архаїчні факти зберігаються на периферії ареалів. Так, в ареалі давніх індоєвропейських мов периферійна давньоіндійська мова (санскрит) у своїй лексиці зберегла давні назви спорідненості: "брат, сестра, син, дочка", а мови центральної частини ареалу — давньогрецька та латинська замінили їх новими словами: в грецькій [adelphos] і [adelphē] — "брат" і "сестра", в латинській — [filius] і [filia] — "син" і "дочка". Граматична будова санскриту також виявляється архаїчнішою, ніж будова грецької мови.

У теперішній час нема мов, які б не взаємодіяли з іншими мовами, тобто не зазнавали впливу інших мов або не впливали на інші мови. Взаємодія мов може мати різні наслідки залежно від того, які саме мови взаємодіють: 1) близько споріднені, 2) неблизько споріднені, 3) зовсім неспоріднені, 4) од-

нотипні чи різнотипні (див. розд. IX). Ось, наприклад, українська та російська — це близько споріднені мови. Поміж представниками цих мов цілком можливе взаєморозуміння. В українській мові, звичайно, є чимало запозичень із російської мови, зокрема слів іномовного походження в російській мові.

При взаємодії мов відмінних типів можливі лише одиничні запозичення слів. Так, наприклад, у японській мові багато, звичайно, видозмінених англійських слів, але й в англійській мові є декілька японських слів, переважно такі, як і в нашій мові: кімоно, самурай, карате тощо.

Можна твердити, що при взаємодії близько споріднених мов можливі запозичення не лише в лексиці, й в граматиці (зокрема, в галузі синтаксису). Малоймовірними виявляються фонетичні впливи однієї мови на іншу. Фонетика звичайно буває дуже стійкою. При взаємодії неблизько споріднених або зовсім неспоріднених мов, а тим більше різнотипних мов запозичення найчастіше спостерігаються в сфері лексики (креольські мови є винятком). Прикладом одностороннього впливу можуть бути латинські слова в нашій мові (хоч вони запозичені не безпосередньо з латинської мови, а через нові європейські мови): *студент, лекція, аудиторія, університет* тощо.

Креольські мови Африки, Америки, Полінезії можуть бути прикладами взаємодії різнотипних мов. Таку взаємодію можна назвати схрещуванням мов. Креольські мови виникають не лише при зіткненні двох мов, але іноді і при взаємодії кількох мов і без постійної основи (соціальної бази) на певній території.

Ви, напевне, пригадуєте, як у комедії Мольєра "Міщанин — шляхтич" заповзятливі молоді люди, видаючи себе за турків, дурили наївного пана Журдена, і при цьому вони використовували мішану мову моряків Середземного моря, так звану лінгва франка, яка складається з елементів іспанської, італійської, турецької та арабської мов.

Ця назва — лінгва франка — застосовується для мов, що стали міжплеменними чи навіть міжнародними при наявності великої різномовності в деяких країнах. Таке становище спостерігається, наприклад, в Африці, де на заході мовою лінгва франка є мова хауса, а на сході — свахіль.

Якщо ви зустрінете десь термін "етногенез", знайте, що йдеться про історію виникнення якогось народу. Найчастіше таке виникнення належить дописьмовим епохам і про нього можливі лише гіпотези. Питання про етногенез східних слов'ян цікавило вже автора "Повісті временних літ": "Откуда есть пошла русская земля..." На його думку, словом "русь" варяги називали східних слов'ян, предків росіян, білорусів та українців (яких називали також малоросами).

Коли починається історія народу? Напевне, тоді, коли вперше згадується його назва в анналах історії? Але ж народ може існувати й до

першої згадки про нього в якомусь письмовому джерелі. Над з'ясуванням етногенезу працюють історики, археологи, етнологи, мовознавці, але їм найчастіше не вдається узгодити наслідки своїх праць, установити зв'язок між пам'ятками матеріальної культури і мовою її творців.

У різноманітних формах взаємодії мов та в їхньому походженні (воно називається глотогенезом) розрізняються такі випадки: мова пришельців поширилася на території, де вже існувала мова тубільців, у цьому випадку мова тубільців називається субстратом (латинське *sub* — "під", *stratum* — "шар"), а мова пришельців — завойовників називається суперстратом (латинське *super* — "над"); якщо мова тубільців зазнає впливу мови пришельців, але мова пришельців не витісняє мови тубільців, то в такому випадку мова пришельців називається адстратом (латинське *ad* — "при"). Ось вам приклади: в Єгипті поряд із тубільною єгипетською мовою за часів панування македонської династії Птолемеїв (305-31 до Н.Х.) поширилася грецька мова, що мала значний вплив на пізньоєгипетську — коптську мову, але не витіснила її з ужитку. Грецьку мову в Єгипті можна назвати адстратом єгипетської (коптської) мови. Після завоювання Єгипту арабами в 638 році від Н.Х. там поширилася разом із релігією арабів — ісламом — арабська мова, яка витіснила мову єгиптян майже повсюдно. Арабська мова в Єгипті стала суперстратом.

Таке саме становище було в Галлії, в майбутній Франції. До завоювання Галлії римлянами (58-51 до Н.Х.) її тубільною мовою була кельтська мова. Вона була там субстратом латинської мови, яку засвоїли галли (кельти). Після прибуття до Галлії германських племен-франків (від них колишню Галлію стали називати Францією) на пізньолатинську мову місцевої людності мав деякий вплив германський діалект франків. Цей діалект був лише адстратом, а латинська мова в Галлії була суперстратом. Нащадком латинської мови в колишній Галлії залишилася сучасна французька мова.

Можна ще згадати про те, що з етнологією змагається наука, що тепер називається соціологією (латинське *societas* означає "суспільство") — наука про структуру та історію людських суспільств. Якщо між соціологією та етнологією спершу існувала якась різниця, то тепер її важко встановити.

У теперішній час етнос визначається не лише мовою, культурою і територією, на якій він поширений, але й державними кордонами. Щодо проблеми стосунків рас і мов ви можете прочитати в книзі Фелікса Лущана "Народи, расы и языки", яку було видано в російському перекладі.

РОЗДІЛ XI

ОДНА МОВА ДЛЯ ВСІХ ЛЮДЕЙ?

Чи була колись в найдавніші часи в людства одна мова? Так могло бути лише тоді, коли людей було ще дуже мало, і всі вони жили десь недалеко одні від одних, у якійсь одній країні. Вчені називають таку можливість моногенезом людства і моногенезом його мови. Можливе і щось протилежне: полігенез людства і полігенез людських мов, тобто перетворення тваринних предків людства у справжніх людей не в одному місці земної кулі, а в кількох різних місцях і відповідно до цього виникнення людських мов незалежно одна від одної в різних місцях (це називається поліцентризмом антропогенезу і глотогенезу). Напевне, кожний народ хотів би, щоб його мовою розмовляли всі народи світу і щоб не існувало ніяких мовних кордонів. Проте кожний народ не міг би погодитись з тим, щоб мова якогось іншого народу була б спільною мовою для всіх народів світу. Адже кожен народ уважає свою мову якщо не найкращою, то принаймні найзручнішою для спілкування. Крім того, важко було б нав'язати людям ідею рівноцінності всіх натуральних, тобто таких, що історично склалися, людських мов.

Наявність у сучасному світі багатьох мов (загальну їхню кількість дуже важко визначити через відсутність певних меж між мовами та діалектами) призвела в процесі мовного спілкування народів до значного поширення деяких мов. Ці мови стали використовувати і ті народи, для яких вони не були рідними.

У Європі такими міжнародними мовами на Сході була грецька мова (котру використовували також у Єгипті, в Малій Азії та на Близькому Сході), а на Заході — латинська мова, яка залишалася до XVII-XVIII сторіччя мовою наук, католицької церкви, дипломатії. До першої світової війни (1914-1918) мовою міжнародних стосунків була французька, а тепер такою мовою стала англійська мова.

За межами Європи в Північній Америці і на Близькому Сході роль міжнародної мови відігравала арабська мова у зв'язку з поширенням ісламу. На Далекому Сході в такій ролі виступали малайська (індонезійська) та китайська мови. В Індії до англійського завоювання міжнародною мовою був санскрит, а в XVI-XVIII сторіччях на півночі в так званій імперії Моголів (фарсійська) — новоперська мова. Про мови, що відігравали роль лінгва франка, вже йшлося в попередньому розділі.

Щоб уникнути переважаючої якоїсь національної мови над іншими мовами, в Європі виникла ідея створити штучну міжнародну мову.

Вже згаданий (див. розд. IX) Лейбніц, наскільки нам відомо, був пер-

шим творцем штучної міжнародної мови, але його мова не вийшла за стіни його кабінету, як і його пасиграфія (алфавіт для всіх мов). Серед невдалих спроб створити міжнародну мову була навіть спроба використати назви нот і різних їхніх сполучень для створення слів штучної мови.

Чи не простіше було б створити міжнародне письмо, тобто однакове для всіх мов світу, ніж вигадувати міжнародні штучні мови? Виявляється, що це зовсім не просто. Щоб винайти штучну мову, треба замінити її словами слова натуральних мов і розробити хоча б дуже просту граматичну систему для створення осмислених текстів.

Міжнародне письмо — це не фонографія, не фонологічна транскрипція, за допомогою якої можна передати фонетику даної мови. Зрозуміло, що транскрипція фонетичної системи окремих мов не може забезпечити взаєморозуміння людей, що розмовляють різними мовами.

Міжнародне письмо — пасиграфія — створювалося як идеографія — система идеограм, кожна з яких означала поняття, спільні для людей, що розмовляють різними мовами. Зрозуміло, що спільних для всіх людей понять менше, ніж слів якоїсь мови, навіть зважаючи на те, що складні поняття можна виражати, сполучаючи слова, котрі виражають прості поняття, як, наприклад, екологія — наука про середовище, яке оточує людей і про охорону цього середовища. В такому випадку в тексті, де слово екологія повторюється декілька разів, довелося б повторювати вище наведений його багатослівний еквівалент. Візьміть якийсь тлумачний словник і спробуйте підрахувати, скільки треба идеограм для заміни ними слів натуральної мови! Замість пасиграфії тепер колекціонери всіх речей, що їх колекціонують, використовують цифрові коди. Кожен колекціонер має такий цифровий код, у якому цифрами означаються цілі речення на національних мовах. Так, наприклад, "1. 35" означає — "Я збираю поштові не проштемпельовані ("не гашені") марки всіх країн". Це просто і економно, але обмежено певним колом інтересів.

У XIX сторіччі не мав успіху проект фон Габеленца, як і деякі схожі на нього проекти, в котрих створення міжнародної мови замінювалося створенням пасиграфії.

Якими можуть бути слова штучної мови: не схожими на слова якоїсь із натуральних мов, або, навпаки, запозиченими із натуральних мов?

Штучні мови, в яких використовувалися навмисне вигадані слова чи видозмінені до невпізнання слова натуральних мов, виявилися недовговічними.

Перша штучна мова, яка певною мірою поширилася в Європі, була створена Й.М.Шлейхером у 1880 році. Ця мова одержала назву волапюк (із англійського World Speech — "Світова мова"). Згідно з ідеєю Шлейхера видозмінені слова європейських мов мали бути винятково милозвучними і такою здавалася назва винайденої ним мови: волапюк.

Слідом за волапюком створюється декілька штучних мов, але в їхній

лексичі використовується словниковий склад європейських мов, а їхня грамати́ка зведена до мінімуму правил, зрозуміло, без винятків. Із штучних міжнародних мов XIX сторіччя найбільш загально визнаною і поширеною стала мова есперанто, створена польським лікарем Людвігом Заменгофом (1859-1917). Назва цієї мови була утворена від французького дієслова *espérer* (від латинського *spere* — "надіятися, сподіватися"). Заменгоф сподівався, що винайдена ним мова розв'яже проблему міжнародної мови і приведе до взаєморозуміння всіх народів світу. Есперанто до цього часу використовується як допоміжна міжнародна мова і вивчається в деяких школах, наприклад, в Англії. Лексика есперанто складається переважно зі слів романських мов, у меншій мірі зі слів німецької та англійської мов і в найменшій мірі зі слів слов'янських мов. Таким чином есперанто, як і інші міжнародні штучні мови, є міжнародним насамперед для народів, що розмовляють європейськими мовами. Його лексика виявляється доступною для тих народів Африки, Азії та Океанії, які так чи інакше знайомі з європейськими мовами.

На початку XX сторіччя мова есперанто була вдосконалена кількома французькими мовознавцями. Це вдосконалене есперанто назвали ідо (скорочене — есперантідо — нащадок есперанто). Ця мова відома також як реформоване есперанто. Трудність вивчення цієї мови та схожих на неї мов полягає в засвоєнні її словникового складу, який у тій чи іншій мірі мусить бути знайомим народам Європи.

Грамати́ка такої мови, як ідо, дуже проста і послідовна. Вона складається з декількох правил без жодних винятків. Ці правила можна помістити на двох — трьох сторінках. У цій граматиці нема розрізнення граматичних родів, нема синтетичних відмінків (тобто тих, що виражаються зміною форм слів), є лише протиставлення однини й множини, дієслова не змінюються щодо осіб, чисел. У всіх дієслів є однакові покажчики часів — теперішнього (голосний — "а" в закінченні), минулого (голосний — "і" в закінченні), майбутнього (голосний — "о" в закінченні), та умовного способу (голосний — "и" в закінченні). Словотворення здійснюється за допомогою афіксів і основоскладання (композиції). Ось зразок тексту в мові ідо: "En la konfero on konstatis ke nun uŝjente ni mustus fortigar nia movado ed acelarar la progreso di Ido" — переклад: "На конференції було констатовано, що тепер мусимо негайно посилити наш рух і прискорити прогрес Ідо" (з бюлетеня "Progreso." — 1991. — №293).

Як штучна допоміжна міжнародна мова була запропонована латинська мова без флексій (*Latine sine flexione*), яка викликала загальне обурення філологів-класиків. Порівняно з ідо та есперанто мало популярними виявилися штучні міжнародні мови, як, наприклад, новіаль і окциденталь.

Принципи створення штучних міжнародних мов тепер опрацьовують мовознавці, й у зв'язку з цим виникла нова галузь мовознавства, яка одержала назву "інтерлінгвістика".

ПЕРЕКЛАД – ВИСОКЕ МИСТЕЦТВО

Уявіть, що ви подорожуєте в Саудівській Аравії і десь поблизу від міста Медіна (священного міста мусульманів) під покривом фінікової пальми біля колодязя зустрічаєте самотнього бедуїна і він каже: "Селям алейкум! Мархаба! Байті – байтукум!" Як добре, що з вами є досвідчений перекладач. Ви хочете знати, що сказав бедуїн. Він сказав: "Мир вам! Добридень, моя хата – ваша хата!" Як це мило з його боку, але що б ви робили без перекладача! Перекладач – це дуже давня професія.

Відтоді, як різномовні народи почали спілкуватися один із одним, почали торгувати один з одним і вести переговори про війну і мир, стали потрібними перекладачі, хоч у ті давні часи ще не було ні гімназій, ні інститутів іноземних мов.

Ви, напевне, розумієте, що робота перекладачів нелегка: треба бути дуже уважним, не пропустити жодного важливого для змісту повідомлення слова і швидко переходити з однієї мови на іншу. Важко доводиться перекладачеві, який мусить точно перекладати усну мову. Існують перекладачі, що перекладають письмовий текст, при цьому вони можуть скористатися словником, обміркувати, як найкраще перекласти зміст іномовного тексту.

Добре буває тепер: якщо ви не володієте в достатній мірі іноземною мовою, щоб читати твори іноземних письменників в оригіналі, ви можете скористатися їхнім перекладом на вашу рідну мову. Проте жоден навіть дуже гарний переклад не може замінити знання мови оригіналу. Переклади, звичайно, бувають різної якості. Погано, коли перекладачами бувають не філологи, добре обізнані не лише з іноземною мовою, але й з історією, культурою і літературою народу, з мови якого робиться переклад, а особи, що просто володіють іноземною мовою. Колись трапилося так, що поліглот, який перекладав книгу з французької мови на російську, побачив у ній згадку про новогрецького поета Діонісія Соломоса (1793-1857) і, не наводячи ніяких довідок, "переклав" замість "поєми Соломоса" "притчі царя Соломона" (965-928 до Н.Х.). Прикладів такої неохайності "однобічних" перекладачів, котрі знають мову, з якої вони перекладають, але таких, що нехтують фактами історії, культури, літератури, можна було б навести безліч.

Чи треба казати про те, що перекладач мусить добре знати не лише ту мову, з якої він перекладає ("вихідну мову"), але й ту, на яку він перекладає ("цільову мову")? Завданням перекладача є не лише неодмінно точно передати зміст оригінального твору, але по зможі дати уявлення про

формальну сторону твору, який він перекладає. Інакше кажучи: передати і зміст, і форму іномовного твору засобами цільової мови. Все, що було виражено якоюсь мовою, можна виразити також якоюсь іншою мовою, але це не стосується форми вираження.

Здебільшого форма оригіналу залишається невідтвореною, але мистецтво перекладача полягає в тому, щоб дати хоча б деякий натяк на форму. Зрозуміло, що тут ідеться про художні твори, а не про наукову або технічну літературу. При перекладі наукового тексту труднощі можуть полягати в передачі термінології. Коли нам довелося перекладати з російської мови на новогрецьку брошуру про електрозварювання, то за браком відповідної технічної термінології в сучасній грецькій мові скористалися з англійської термінології і грецьких пояснень щодо англійських термінів.

Коли йдеться про художню літературу, то тут можна наштотхнутися на неможливість перекладу з мови оригіналу на якусь іншу мову. Можна навести такий приклад із російської поезії, в якому зміст нерозривно пов'язаний з формою вираження:

НЕВОЗМОЖНО

Есть слова, их дыханье, что цвет:

Так же нежно и бело – тревожно,

Но меж них ни печальнее нет,

Ни нежнее тебя, невозможно.

Не познав, я в тебе уж любил

Эти в бархат ушедшие звуки:

Мне являлись мерцанье могил

И сквозь сумрак белевшие руки.

Но лишь в белом венце хризантем,

Перед первой угрозой забвенья,

"Этих в э, этих в э, этих э м

Различить я сумел дуновенья...

(Інокентій Анненський, 1856-1909).

Можна вважати, що в цьому випадку неповторність форми настільки наочна, що не потрібні додаткові пояснення.

У зв'язку зі спробами розв'язати проблеми перекладу останнім часом філологи намагаються створити науку про переклади – перекладознавство ("метафрастику"), але все ж таки доводиться визнати, що вміння перекладати – це мистецтво, а не наука і це мистецтво ґрунтується на досвіді, а не на певних правилах. Інколи при перекладі поетичних творів рими можуть видозмінити зміст твору в небажаному розумінні.

Слово "рима" (російське — рифма) у нас іномовного походження. В російській мові слово "рифма" виникло внаслідок накладання ("контамінації") одного на одне двох слів різного походження: німецького Reim (у давньоверхньонімецькій гіп — "ряд") і грецького слова [rhythmos] — "ритм".

Антична поезія — грецька і римська — не вживали рим, але звичай римувати віршовані рядки прийшов до європейських народів за середніх віків обхідними шляхами зі Сходу (ймовірно, з арабської поезії).

Ось вам приклад непорозуміння, викликаного через римування. Вірш Й.В.Гете "Лісовий цар" (власне — "вільшаний цар") кілька разів перекладався російською мовою:

*"Кто скачет, кто мчится прохладною мглой?
Ездок запоздалый с ним сын молодой..."*

(Переклад В.А.Жуковського).

В оригіналі немає ні "хладной мглы", ні "молодого сына". Вони з'явилися в перекладі через рими. В прозаїчному перекладі ці рядки мають приблизно таку форму: "Хто їздить так пізно, незважаючи на ніч і вітер? Це батько та його дитина..." Жуковський перетворив дитину на молодого сина (німецькою мовою Kind римується з Wind — "вітер") — це не дуже вдало.

Інший перекладач зримував "ночь" і "дочь": це, мабуть, трохи краще.

Перекладаючи з данської мови на німецьку, Й.Г.Гердер (1744-1803) перетворив "вільшаного короля" (ellerkonge) на "короля ельфів" — добрих духів (elverkonge) — у німецькій Erlenkönig. Гете повторив його помилку (1782), а Жуковський вигадав "лесного царя".

Вам, звичайно, мусить бути зрозумілим, що до того, як почали діяти перекладачі письмових текстів, давно вже існували перекладачі усної мови.

У давньому Єгипті існувала за повідомленням Геродота особлива каста династії перекладачів (або тлумачів). Мандруючи по Єгипту, по Месопотамії і по країнах тодішньої перської імперії, Геродот повинен був користатися послугами перекладачів і цілком імовірно, що при цьому не обходилося без непорозумінь через недостатнє знання мов. Про перекладачів згадує Геродот, розповідаючи навіть про найдавніші північні країни. Найдавнішими відомими нам зразками письмових перекладів є переклади шумерського епосу про всесвітній потоп і про царя Гільгамешу асиро-вавилонською мовою і мовою хеттів (неситів), країни Ханігальбат — хурритською мовою, мовою країни Урарту. Ми не маємо відомостей про те, чи були в давніх греків письмові переклади з мов інших народів, яких вони називали варварами. Зате давні римляни, котрі засвоїли грецьку культуру, широко користалися перекладами з грецької мови. Грецький раб із міста Тарента на півдні Італії Лівій Андронік (III ст. до Н.Х.) переклав віршами латинською мовою "Одіссею". Римські

поети (Катулл, Гораций, Вергілій) наслідували грецьких поетів, переказували та почасти перекладали їхні твори. Якщо йшлося про переклади поетичних творів, то вони могли бути не точними перекладами, а переказами. Інша справа, коли треба було перекладати священні тексти, в цьому випадку потрібні були дослівні переклади.

Зразком такого перекладу може бути переклад з давньоєврейської мови на грецьку мову, що був здійснений у єгипетській Олександрії в III сторіччі до Н.Х. за наказом македонського правителя Єгипту Птолемея II Філадельфа (це так званий переклад сімдесяти тлумачів, або точніше 72 тлумачів). Із грецької мови, а згодом із давньоєврейської Біблію переклав на латинську мову Блаженний Ієронім (348-420 від Н.Х.). Порушуючи заборону перекладати Біблію новими європейськими мовами, Мартин Лютер (1483-1546) переклав Біблію німецькою мовою. Задовго до нього під час навертання слов'ян до християнства Євангелія були перекладені з грецької на старослов'янську мову.

За всіх часів перекладачі зазнавали великих труднощів, коли їм треба було передавати так звані реалії, тобто факти культури, що не мають відповідників у культурі (в лексичі) цільової мови. Ми тепер звикли до того, що в перекладі з латинської мови для підготовленого читача не треба пояснювати такі слова, як плебеї, патриції, претор, консул, легіонер, ліктор, сенатор, центурія, тога, туніка, квадрига тощо. Для невідомого читача, звичайно, потрібні примітки за межами тексту.

Теперішні перекладачі рішуче відмовились від спроб пристосувати історичну і через це інокультурну обстановку твору до умов сучасного життя, змінити його "культурно-історичний контекст", відмовилися від того, що називається модернізацією творів, що були створені в іншу епоху і в умовах іншої культури. У зв'язку з цим у польських перекладачів давньогрецького епосу виникла суперечка: якими мусять бути в польських перекладах "Іліада" і "Одіссея" — "панськими" чи "холопськими", тобто як повинні поводитися дійові особи: як представники сучасного вищого суспільства або як сільські жителі, прості селяни? Ось, наприклад, у російських та українських перекладах цього епосу — Ахіллес, Агамемнон, Менелай, Одісей та інші проводирі ахейців називаються царями, хоч їхні царства обмежуються дуже скромними територіями. Дочка феакійського правителя Алкіноя не вважає для себе соромним прати білизну разом із своїми служницями. Хіба можна назвати її царівною?

Український поет Степан Руданський (1834-1873) перекладав "Іліаду" (він назвав її "Ільйонянкою") так, ніби події давнього епосу відбувалися в сучасному поетові українському селі і дійові особи були б українськими селянами. Він "українізував" навіть грецькі імена і син Пелея Ахіллес у ньо-

го виступає немовби з українським прізвищем: Пелеенко... Зрозуміло, що часи таких пристосувань і модернізацій уже пройшли, і перекладачі давньогрецького епосу прагнуть відтворити те, що називається колоритом твору, а у випадку з епосом це має бути історичний колорит. Загальновизнано, що перекладач, добре орієнтуючись і у вихідній, і у цільовій мовах, мусить бути обережним і не потрапляти в пастку так званих фальшивих друзів перекладача. Ось вам невеличкий список "словесних пасток" при можливому перекладі з чеської мови на українську або на російську мови:

- 1) biograf — кінематограф (чеською мовою біограф — životopisec),
- 2) buchta — булочка, але не бухта (чеськ. zaliv),
- 3) cár — ганчірка, а не цар (чеськ. car),
- 4) čichati — нюхати, а не чхати (рос. чихать, чеськ. kychati),
- 5) dělo — гармата, а не діло (чеськ. práce, пор. із праця),
- 6) dobrodruh — авантюрист чи авантюрик, а не добрий друг (чеськ. dobry přítel),
- 7) huba — рот, але не губа (чеськ. ret),
- 8) jistima — капітал, але не істина (чеськ. pravda),
- 9) plennik — грабіжник, а не рос. пленник, укр. полонений (чеськ. zájatec),
- 10) pitomec — бевзь, бовдур, а не рос. питомец (чеськ. chovanec),
- 11) socha — статуя, а не соха (чеськ. rádló).

Таких прикладів можна навести сотні, а висновок треба зробити один — у різних мовах (зокрема споріднених) існують слова, схожі за формою, але часто зовсім різні за змістом, а зміст у словах — це найважливіше.

Про можливості перекладачів не вщухають суперечки в літературному світі. Були й такі філологи, які зовсім заперечували можливість перекладів художніх творів. Італійці казали: traduttore — traditore (перекладач — зрадник). Це, звичайно, можна сказати про поганих перекладачів, а не про тих, які вміють точно і красиво перекладати.

РОЗДІЛ XIII

ПЕРЕКЛАДАЄ МАШИНА

Хіба можна людський мозок замінити машиною? Кора півкуль головного мозку людини складається з 10 чи 14 мільярдів клітинок — нейтронів, які сполучаються один з одним синапсами (контактами) і в них відбуваються складні електрохімічні процеси. Людський мозок з погляду інженерів — це універсальний перетворювач інформації і система, що сама себе регулює. При розв'язанні будь-якого завдання відбувається процес самоорганізації мозку. Мозок дає людині можливість реагувати на зміни середовища, що його оточує, одержувати інформацію, кодувати (шифрувати) її засобами його мови, декодувати (дешифрувати) та зберігати її. В бурхливому розвитку техніки двадцятого століття настав час, коли машини мусили полегшити не лише фізичну працю, але й розумову працю людей. Широке застосування в різних галузях діяльності електронних обчислювальних машин на початку п'ятдесятих років цього століття призвело до думки використати їх для механічного перекладу текстів із однієї мови на іншу.

Наскільки нам відомо, першу спробу машинного перекладу зробили англійські вчені Е.Д.Бут та У. Уївер у 1946 році. Спочатку припускалося, що машинний переклад обмежуватиметься лише заміною слів однієї мови словами іншої мови без жодного граматичного оформлення. Згодом було вирішено провести послідовний поділ слів на основі і закінчення, тобто граматичні показники так, щоб переклад виявився б правильним не лише в лексичному, але й у граматичному відношенні.

Перший цілком задовільний машинний переклад було здійснено в США в Принстонському університеті американськими вченими Л.Достертом, П.Гарвіном і П.Шериданом у 1954 році. Це був переклад із російської мови на англійську 60 речень із різних галузей людських знань.

У 1955 році взялися за опрацювання машинного перекладу в СРСР і наприкінці цього року вже здійснили переклад із англійської мови на російську (подробіці цього здійснення нам не відомі).

Ці перші переклади, очевидно, ще були далекі від досконалості, бо наслідки роботи машин, що перекладали, вимагали ще додаткового опрацювання.

Перед тим, як приступити до машинного — інакше механічного або автоматичного перекладу, треба було розробити спеціальну систему правил, які разом із спеціально підготовленим словником (тобто списком слів) повинні забезпечити надійні результати перекладу. Ці правила і словник треба було

записати "мовою машини", тобто в формі знаків, зашифрованих цифрами, а в електронних швидкодіючих обчислювальних машинах застосовується спеціальна "двійкова" система цифр, а не наша звичайна десятирична система. Без сумніву, найважчим було розробити систему правил для машини і формулювання цих правил, що вимагало тісної співпраці математиків і мовознавців. Послідовність дій розв'язання якогось завдання називають алгоритмом (видозмінене слово східного походження, утворене від власного імені Аль-Хварезмії). У механічному перекладі розрізняються два алгоритми: алгоритм аналізу тексту для одержання лексичних і граматичних даних вихідної мови та алгоритм синтезу для побудови тексту цільової мови.

Слова цих двох мов, тобто всі відтинки текстів поміж прогалинами в рядку, складаються в спеціальні "словесні запасники" так само, як і всі граматичні елементи слів (афікси словозміни і словотворення) для їхнього використання при переході від вихідної мови до цільової. Алгоритм синтезу дає можливість побудувати текст цільової мови. Для розв'язання проблеми синтаксичного аналізу текстів застосовуються різні засоби. Вам має бути зрозумілим, що між відмінними мовами нема такого узгодження, при якому елементові однієї мови точно відповідав би елемент іншої мови.

Розгляньмо хоча б один приклад: перед нами два коротенькі тексти — англійський і український, що відповідає англійському своїм загальним змістом. Обидва тексти поділені на лексичні та граматичні елементи, що з них вони складаються.

1) The/electr-on/ic/comput-ing/machine-s/are/us-ing/n-ow/for/transla-tion/of/technic-al/text-s/.

2) Електрон-ні/об-числюваль-ні/машин-и/за-стосовують-ся/те-пер/для/переклад-у/техніч-них/текст-ів/.

Той, хто працює на комп'ютері (оператор), перекладаючи такий текст, насамперед пропускає непотрібний йому для конструювання українського тексту англійський артикль the, а потім знаходить у запаснику ("в пам'яті" комп'ютера) основу слова "електрон" і додає до неї словотворчий суфікс прикметників у множині. У такий саме спосіб він продовжує діяти, доки не сконструює український текст.

Звичайно, досі найскладнішим завданням механічного перекладу залишається визначення змістових (семантичних) відповідників відмінних мов.

Однак, використовуючи широкі можливості комп'ютерів, вирішили перейти від перекладу з однієї мови одразу на кілька мов. Для цього треба було використати якусь мову — посередницю, штучну мову логічних символів, свого роду універсальну логіко-математичну мову, подібну до тієї, яку запропонував Людвіг Вітгенштейн (1889-1951) у своєму "Трактаті". В такому перекладі передусім треба було перекласти вихідну мову на цю

логіко-математичну мову, а потім уже з цієї мови зробити переклад на інші природні мови. На фоні загального прогресу техніки все більше удосконалюються комп'ютерні прилади і механічні переклади, одержувані з їхньою допомогою. Ще недавно розрізнялися так звані дев'яностоп'ятипроцентні, що потребують додаткового опрацювання, і стопроцентні переклади, для яких уже не потрібне опрацювання.

Розв'язування завдань механічних перекладів призвело до створення нової галузі мовознавства, яку почали називати інженерним мовознавством, пов'язаним із математичною лінгвістикою, теорією інформації, кібернетикою, семіотикою, про яку ще йтиметься далі.

Хоч яких би успіхів досягли перекладачі, що використовують для перекладів технічних або наукових текстів машини, навряд чи машинні переклади зможуть будь-коли замінити безпосередні переклади художніх текстів. Отже, машини не роблять безробітними перекладачів.

МОВОЗНАВСТВО І ПСИХОЛОГІЯ

Назва науки "психологія" складається з двох основ грецького походження [psykhē] — "душа" і [logos] — у складених словах — "наука". Слово [psykhē] було створено від дієслова [psykhein] — "дихати, дуги, дмухати". Давні греки гадали, що коли людина вмирає, разом з її диханням з її тіла відходить якась її життєва сила, що називається її душею. Цю душу вони уявляли собі у формі метелика, і тому нашому слову "метелик" відповідало їхнє слово [psykhē].

Змістовий зв'язок між словами, що означають "дуги, дмухати, дихати", і словом, яке означає "душа", існує не лише в давньогрецькій мові, але й в інших мовах.

Психологію звичайно визначають як науку про процеси і закономірності психічної діяльності людей. Тут ми не хотіли б заглиблюватися в науку психологів і обмежимося власним, не дуже науковим розумінням того, що таке психічна діяльність, і скажемо, що вона належить до сукупності людських почуттів та їхніх проявів і пов'язується з їхніми взаємостосунками. Сукупність усього цього називається психікою і її вивчають психологи. Тепер часто замість слова психіка вживають слово психологія, але це неправильно, і повинно бути зрозумілим, що психологія — це наука, предметом вивчення якої є психіка. Треба ще сказати, що тепер існує наука про емоційну діяльність тварин, про їхню поведінку — зоопсихологія або етологія.

Мовознавці займаються вивченням мов як знакових систем, що використовуються для спілкування людей, а психолінгвісти вивчають окремі прояви мови — мовні акти як індивідуальні, так і колективні, пов'язані з поведінкою людей. Психологія мовлення або психолінгвістика скерована на вивчення, засвоєння дітьми рідної мови, вивчення дитячого мовлення, аналіз хворобливих явищ, пов'язаних з утратою мовних здібностей внаслідок захворювань кори головного мозку (це вивчення патології мовлення), і на розгляд розвитку людського мовлення. Дослідження дитячого мовлення, тобто поступового засвоєння дитиною мовних норм рідної мови, дає мовознавцям можливість зрозуміти закономірність використання мовних засобів, причини зміни мовних норм. Треба ще зауважити, що вивчення дитячого мовлення і проблема становлення людської мови не можуть пов'язуватися між собою, бо засвоєння дитиною мови відбувається в оточенні дорослих людей, що розмовляють певною мовою, а первісні люди перебували в оточенні дикої природи і не могли наслідувати якусь мову. От-

же, етапи розвитку мовлення дитини та етапи розвитку мови первісної людини не однакові. Як уже було сказано в розділі III, дитина спершу за своєю звуки мовлення, потім їхні сполучення в словах, а після того вже значення окремих слів і, нарешті, правила сполучення слів в осмислених актах мовлення, в мовних текстах, що сприймаються на слух. Це є шлях від фонетики до лексики і від лексики до синтаксису.

Батьки, а також старші брати та сестри, з погляду мовознавців і психолінгвістів, роблять непробачну помилку, коли не записують наслідки своїх спостережень над розвитком мовлення малят.

Малята не одразу навчаються вимовляти всі звуки рідної мови. Вони звичайно не засвоюють відмінностей шумних щілинних глухих і дзвінких однофокусних і двофокусних (див. розд. II): [с] і [ш], [з] і [ж], а також африкат [ц] і [ч], [дз] і [дж] і уникають вимовляти сонорний вібрант [р] або замінюють його боковим (латеральним) [л]. Вони найчастіше використовують односкладові слова або один із складів багатоскладових слів, віддаючи перевагу відкритим складам перед закритими. З повторюваних окремих складів вони утворюють двоскладові слова типу тато, папа, мама, неня, дядя, тьотя тощо. Це так звані "лепетні" слова. Дівчинка у вікні побачила округлий місяць ("популярну луну") і сказала "на" (<луна), іншим разом почула крик півня і вимовила "тух" (<петух). Коли вона хотіла прогнати когось, вона казала "кай!" (тобто — тікай!). Приклади з двомовного російсько-українського середовища. Цей склад "тух" означає певний прогрес у мовленні — закритий склад. Коли вона підійшла до яру, де будіто живе рак, вона вимовила "ак".

Маленький хлопчик побачив у небі птахів і вимовив "каа", це замість "карр", але без розкотистого [р]. Водночас викликало здивування те, що автомобіль він називав [дрр-дрр]. У його мові склад [па] залежно від обставин означав: "папа, палочки, папиросы" та олівці (ототожнювані з "палочками"). Тут є деяка аналогія з розвитком мовлення первісних людей. Коли в мові цього хлопчика вже з'явилися цілком осмислені двоскладові слова з різними складами, але без граматичних показників, то [каха] у нього означало і цукерки, і щось "красное". Напевне кожна людська мова, що народжувалася, мала багато омонімів або точніше — омофонів. Таким чином, спостереження над розвитком дитячого мовлення може дати нам якесь уявлення про розвиток мовлення людей, про розвиток їхніх мов як у сфері фонетики, так і в сфері семантики.

Часткова або повна втрата володіння мовою при захворюваннях кори головного мозку, так звана афазія, розкриває перед психолінгвістами картину просто цілком протилежну процесові засвоєння дитиною рідної мови: спершу у хворого може початися втрата пам'яті правил сполучення слів,

потім забуваються слова та їхні значення і, нарешті, може настати повна неможливість вимовляти (артикулювати) слова, втрата членоподільного мовлення.

При вивченні розвитку людського мовлення основним завданням психолінгвістів є з'ясування причин змін у мові тих, які розмовляють (мовлять) даною мовою. Ці причини можуть пов'язуватися з проявом "закона найменшого зусилля" або "закона економії зусиль". Так, наприклад, у нашій мові ми надаємо перевагу коротким словам порівняно з довгими. Замість довгих слів, словосполучень: кінематограф, метрополітен, радіотелефон або радіотелеграф, фотографія, зоологічний сад, педагогічний інститут ми вживаємо: кіно, метро, радіо, фото, зоопарк, педінститут, а також широко використовуємо скорочені слова і словосполучки або лише з початкових складів, або лише з початкових букв, наприклад, завуч — завідувач навчальною частиною, торгпред — торговельний представник, Мінюст — Міністерство юстиції, загс — запис актів громадянського стану, ЦУМ — центральний універсальний магазин тощо (див. розд. XVII). Це все в лексиці, а в граматиці перехід від синтетичних форм до аналітичних (див. розд. IX) можна вважати також проявом економії зусиль, бо аналітичні парадигми (малі системи словозміни) в індоєвропейських мовах, будучи функціонально однаковими, виявляються простішими від синтетичних парадигм (порівняйте українську відміну іменників з англійською або французькою, що здійснюється з допомогою займенників).

З економією зусиль пов'язані також внутрішні процеси в мовах, відомі під назвою граматичної аналогії або індукції, при яких одна парадигма змінюється за зразком іншої. В лексиці також відбуваються такі зміни, коли внаслідок взаємодії двох слів, близьких одне до одного за формою або за змістом, утворюється нове третє слово (це називається лексичною контамінацією). Прикладом слова, що виникло в українській мові внаслідок лексичної контамінації, може бути дієслово *хилитати* (від *хитати* й *хилити*). Російське слово *бестер*, що засвоєне українською мовою, пошло внаслідок контамінації іменників *бе(луга)* і *стер(лядь)* → *бестер*.

Підбиваючи підсумки, треба сказати, що психолінгвістичні дослідження скеровані на вивчення мовлення, а не на вивчення мовної системи в часі й у просторі на відміну від власне лінгвістичних досліджень.

Зрозуміло, нема мовлення без мови і нема мови без мовлення. В цьому є зв'язок психології з мовознавством. Психолінгвістика використовує експериментальні прийоми дослідження з застосуванням спеціальної апаратури. Звичайно, і мовознавці широко використовують звукозаписування магнітофонами, рентгенографією (або томофлюорографією), коротше кажучи — різними технічними приладами.

МОВА І МИСТЕЦТВО

Цілком зрозуміло, що мова є основою всіх словесних мистецтв як усних, так і писемних. Без людської мови не було б ні усної словесності, ні поезії, ні прози. Всі словесні мистецтва є динамічними мистецтвами, бо вони виявляються в часі. А що власне ми називаємо мистецтвом? Можна сказати так: мистецтво — це творча діяльність людей, спрямована на створення естетичних (або — переважно естетичних, а не утилітарних) цінностей. У цьому визначенні цінностями називається все те, що для людей має не матеріальну, а духовну вартість, що задовольняє як їхні почуття, так і їхній розум.

Якщо розрізняти динамічні та статичні мистецтва, то до перших можна залічити крім словесного мистецтва ще музику і балет (мистецтво танців). Статичними можна назвати живопис у всіх його різновидах (художню графіку, орнаменталістику — мистецтво створення орнаментів — візерунків, так званий абстрактний живопис тощо), скульптуру (гліптику — різьблення, пластику — ліплення), архітектуру.

Поділ мистецтв на образотворчі та необразотворчі нас не задовольняє, бо по суті всі мистецтва є образотворчими, тільки одні створюють зорові (оптичні), а інші — слухові (акустичні) образи.

Музика буває вокальною (спів) та інструментальною. У вокальній музиці можуть сполучатися словесне і музичне мистецтва (романси, опера). Сполученням музики з хореографією є балет ("орхестика"), а досить складною формою сполучення мистецтв є театр, театральні вистави.

У давньогрецьких театральних виставах сполучалися словесність (декламація), музика (вокал) і танці.

Лише ті мистецтва, в яких мала значення людська мова, могли давати "повну" інформацію, тобто інформацію про все, що має бути в компетенції людей. Як мова є системою словесних знаків, так і музика є системою членоподільних, тобто таких, що відрізняються один від одного, звуків. Музика діє на психіку людей, отже передає передусім естетичну інформацію, яка згодом у свідомості людей може "перекладатися" і на логічну інформацію залежно від того, хто сприймає виконання музичного твору. Однакові для музики і для мови особливості звуків (як коливання пружного середовища — повітря) використовуються в цих сферах людської діяльності по-різному. Тут ідеться про висоту, тривалість та силу звуків.

Як уже згадувалось вище, в мовах світу висота і тривалість звуків мо-

жуть мати фонологічне значення, тобто використовуватися для розрізнення значень мовних елементів (звукових типів, складів, слів). Дві сторони музичного твору — це його ритм та мелодія. В мові ритм має особливе значення в поезії, яка через ритм зближується з музикою.

У кожній людській мові загальна кількість розрізнявальних (діакритичних) та смислових знаків, хоча вона може бути дуже великою (зокрема смислових або семантичних знаків), але неодмінно обмежена.

Це можна сказати і про музику, і про хореографію (орхестрику), в них, як і в мові, знаки цих мистецтв становлять певну знакову систему.

Таким чином, і музику і хореографію можна вивчати з семіотичного погляду. Це вивчення почалося лише недавно і має бути перспективним. У давній Греції лірична поезія (як індивідуальна лірика — монодія, так і хорова лірика — хородія) була безпосередньо пов'язана з музикою. З нею пов'язувалася певною мірою і епічна поезія, твори якої рапсоди декламували під акомпанемент струнних музичних інструментів. Від назви цих рапсодів (тих, які об'єднували окремі епічні пісні у великі епічні поеми) походить назва окремих частин таких великих творів, як "Іліада" та "Одіссея" — рапсодії.

На відміну від динамічних мистецтв, статичні мистецтва — живопис, скульптура, архітектура, що є власне "образотворчими" мистецтвами в тому розумінні, що в них створюються конкретні зорові образи, ці мистецтва мають по суті необмежений інвентар тих образів, котрі є не умовними знаками, а власне образними знаками. Так, наприклад, портрет якоїсь людини не є самою людиною, а лише її образним знаком.

Статичні мистецтва можна поділити на площинні (планіметричні) — живопис, художня графіка, орнаменталістика, каліграфія — і об'ємні (стереометричні) — скульптура (гліптика і пластика) та архітектура (в розумінні мистецтва, а не утилітарного будівництва). Порівняно з живописом і близькими до нього площинними мистецтвами скульптура й архітектура (об'ємні мистецтва) обмежені в наборі своїх виражальних засобів. Незважаючи на ці особливості статичних мистецтв, і їх можна вивчати в семіотичному "розрізі". Таке можливе вивчення їх диктується "позамовною" семіотикою, яка є частиною семіотичної культурології. Для цієї науки, що в наш час лише починає оформлятися, зразком для дослідження є мовна семіотика, а мовна семіотика, як ми вже прагнули показати, рівнозначна сучасному теоретичному мовознавству. Якщо можлива мовна інтерпретація творів статичних мистецтв (що є завданням мистецтвознавства), то можна вважати можливим і мовне тлумачення таких динамічних мистецтв, як музика і хореографія. Тут ми знову маємо підкреслити зв'язок кожної мовної інтерпретації з мовознавством.

Мова як система звукових знаків природно має зв'язок із музикою, хоч

призначення звукових сигналів у мові (логічна інформація) відрізняється від їхнього призначення в музиці (первісна естетична інформація).

Мови світу в своїй письмовій формі мають зв'язок із площинними мистецтвами, бо всі системи письма, графічні системи, починаючи від образних ідеографій і кінчаючи алфавітним письмом, походять від первісних живописних зображень людей, тварин, рослин і взагалі від природного оточення людей далеких від нас епох. Ось, наприклад, сучасне ієрогліфічне китайське письмо можна вивчати як своєрідний різновид художньої графіки.

У країнах, де використовуються різні види алфавітного письма, каліграфія як мистецтво письма зазнала значного занепаду. Натомість у країнах, де вживається ієрогліфічне письмо — в Китаї та Японії — каліграфія зберігає своє значення як певний різновид художньої графіки.

У площинному мистецтві цих країн Далекого Сходу значною мірою продовжує існувати зв'язок трьох мистецтв — художньої графіки, поезії та каліграфії.

В японців ця єдність (чи поєднання) мистецтв має свої характерні назви: сандзедзу — "потрійна досконалість" (живопис, поезія, каліграфія), хіцубоку — "пензель і туш" (живопис і каліграфія), шьога-дохо — єдність прийомів живопису і каліграфії.

Каліграфія як мистецтво не занепала і в країнах, де використовують арабське алфавітне письмо. Залишаючись у межах сучасної семіотики, ми тут досить віддалились від мовознавства.

Однак треба сказати, що якраз через семіотику, через можливість семіотичного дослідження мистецтв, мовознавство набуло значення для їхнього вивчення саме як семіотичних систем. Тепер мовна семіотика є важливою для дослідження "позамовних" семіотичних систем, якими є не лише динамічні, але й статичні мистецтва.

МОВОЗНАВСТВО В ШКОЛІ

Колись хтось десь сказав: "Ми не для школи, а для життя навчаємося" (латинською мовою: *Non scholae, sed vitae discimus*). Це було влучно сказано, і навряд чи може існувати сумнів, що серед шкільних наук найважливішою є наука про рідну мову в її усній та письмовій формах. Зрозуміло, що саме ця наука має бути пов'язана з мовознавством.

Давні греки та римляни навчали в своїх школах молодь умінню правильно розмовляти, читати й писати, грати на струнних інструментах (лірі, кітарі), співати, займатися фізичними вправами (кидати диски і дротики, бігати і стрибати, боротися). Про вміння плавати там не йшлося, бо тодішня молодь уміла плавати і до шкільної науки. Греки передали іншим народам такі слова, як школа, гімназія (в первісному розумінні — місце для фізичних вправ), палестра (місце для змагань у боротьбі), ліцей (грецьке [Lykeion], місце біля храму Аполлона, де викладав Арістотель), академія (місце в околиці Афін, де викладав Платон), а також і назви наук: філософія, філологія, історія (як історична наука), математика, астрономія, фізика, географія тощо.

У середньовічній Європі ще не було такої різноманітності наук, як у наших сучасних школах, технікумах, інститутах, університетах.

Шкільна наука тривалий час не була обов'язковою для простого народу і залишалася привілеєм духівництва і феодальної аристократії (шляхти).

Благородних юнаків навчали семи наук, або як їх тоді називали — семи вільних мистецтв (*septem artes liberales*). Вони поділялися на два ступені: "три шляхи" (*trivium*) і "чотири шляхи" (*quadrivium*). Перший ступінь — це граматики, риторика (красномовство — вміння правильно і красиво розмовляти) і діалектика (вміння логічно сперечатися, можна сказати — основа логіки). Другий ступінь — це арифметика, геометрія, астрономія (те, що згодом почали називати космографією, тобто загальні відомості про всесвіт, про землю і про небесні тіла) і музика (вміння співати і грати на музичних інструментах).

Завершивши такий курс наук, благородний юнак уважався за освічену людину. Ще треба сказати, що коли йшлося про граматику, то в Західній Європі це була граматики латинської мови.

Серед безлічі наук, що викладаються в сучасних загальноосвітніх школах, зрозуміло, нема такої науки, як мовознавство. Деякі елементи цієї науки викладаються в курсі рідної мови, починаючи від перших класів, але ці елементи не дають правильного уявлення про сучасне мовознавство, яке

є не менш корисною наукою, ніж так звані "точні" (а хіба наука може бути "неточною"?), хоч і не має безпосереднього практичного застосування. Побіжно можна зауважити, що й не всі "точні" або "фундаментальні" науки для більшості випускників середніх шкіл мають безпосереднє практичне застосування.

Хоча б і дуже короткий курс загального мовознавства в наших середніх загальноосвітніх школах міг би усунути в нашому суспільстві передсуди і помилкові думки щодо мови, мов і мовознавства (див. розд. I).

Один вельмишановний (це без будь-якої іронії!) філолог-класик, який визнавав за єдину можливу традиційну граматику давньогрецької та латинської мов, рішуче висловлювався проти мовознавства (він називав його лінгвістикою) на тій основі, що в "лінгвістиці" все змінюється, тоді як у граматиці класичних мов "все залишається незмінним". Він по-своєму мав рацію, маючи на увазі старі гімназичні підручники.

Слід сказати, що кожна наука (а не тільки мовознавство) не може залишатися незмінною, доки нею займаються вчені-дослідники. В цьому полягає відмінність науки від схоластики, бо дослідні горизонти науки постійно розширюються, адже вона збагачується новими фактами і новим їх розумінням, новими теоріями. Однак, як бути з такою наукою, що вічно оновлюється в умовах школи? Адже не може вчитель сказати учням: "Діти! Минулого року я казав вам, що люди стали людьми, а потім навчилися розмовляти, а цього року я скажу вам, що люди стали людьми, коли почали розмовляти". Це приклад вигаданий, але він показує, що шкільна наука не може змінюватися такими темпами, як наука дослідників, яка тому і називається наукою, що вона розвивається, оновлюється. Для шкільної науки потрібна хоча б на деякий час тверда непохитна основа. Не побоїмося сказати, що шкільна наука до певного часу має бути догматичною. Нехай учні спочатку засвоюють щось незаперечне, а після того вже довідуються, що серед учених відбуваються суперечки. Відомий такий анекдот: на запитання вчителя учень, що підняв руку, поклався відповіді: "Людина походить від мавпи". Але вчитель уїдливо відповів: "Я питаю тебе не про те, хто був твоїм предком, а про те, що за предки були у людей". Звичайно, найновіші дослідження антропологів, їхні відкриття в східній Африці, внесли деякі виправлення до Дарвінівської теорії прямолінійної еволюції (згідно з якою спочатку були мавпи, а потім мавпоподібні люди). Згідно з новою теорією вершиною еволюції африканських австралопітеків (див. розд. III) була "вміла людина" (*homo habilis*), але в процесі подальшої еволюції виявилось два напрями. Один прогресивний, і наприкінці його стала сучасна людина (*homo sapiens*), а другий напрям регресивний, наприкінці якого з'явилися гомініоди — шимпанзе, бонобо, горили. Проте не біда, що вчитель біології викладав еволюцію тваринного світу згідно

з теорією Дарвіна. Про нові теорії учні довідаються пізніше, вже закінчивши курс шкільних наук.

Треба сказати, що мовознавство, з усіма його відгалуженнями і різноманітними зв'язками, є досить складною наукою і ще багато треба працювати, щоб воно могло стати поряд з іншими науками шкільною наукою.

Тим часом, напевне, буде достатнім, якщо деякі елементи мовознавства знайдуть місце в програмах рідної та іноземної мов. Ось хоча б при зіставленні рідної мови з іноземною мовою можна подати відомості про типологію мов і розповісти про відмінності синтетичної та аналітичної будови, звернути увагу учнів на слова спільного походження в рідній та іноземній мовах (якщо іноземна мова в школі не одна з європейських мов), запропонувати учням знайти в рідній мові слова, запозичені з іноземної мови, і вказати на основні відмінності мов у фонетиці, морфології та синтаксисі мов, що вивчаються в школі, подати ідею про спорідненість мов і, мабуть, це найголовніше, вказати на те, що всі мови змінюються у часі та в просторі, що кожна мова має свою історію, що винятки з граматичних правил знаходять пояснення в історії мов. Добре було б пов'язати історію мов з історією культури, літератури народу, який розмовляє цією мовою.

Ми далекі від того, щоб давати поради досвідченим педагогам щодо викладання мов, але ми вважаємо, що педагоги повинні бути знайомими з основами загального, або теоретичного, мовознавства. Найважливіше у викладанні мов у школі — це пробудити в учнів цікавість до мов, навчити їх бути спостережливими щодо їхніх можливих помилок у фонетиці, лексиці та граматиці мов, які вони вивчають.

Навчаючи мов, учитель повинен боротися з передсудами, помилковими думками щодо мов, так, наприклад, щодо переваги своєї мови над іншими мовами, з суб'єктивними оцінками краси або потворності мов, щодо лексичного багатства або бідності мов незалежно від культури народу, що розмовляє тією чи іншою мовою. В усякому разі дуже добре, якщо шкільні заняття доповнюються самостійною роботою учнів, читанням цікавої літератури іноземною мовою, слуханням іноземної мови.

Якщо мовознавство як предмет викладання буде заведене в коло шкільних наук, то перед мовознавцями виникне ще одне завдання, яке можна назвати дидактикою (грецьке *didaktikē* — мистецтво викладання).

РОЗДІЛ XVII

ФІЛОСОФИ РОЗМІРКОВУЮТЬ ПРО МОВУ

"Я мислю — це означає, що я існую" — цю думку сформулював французький філософ, фізик і математик Рене Декарт (1596-1650). Він висловив її латинською мовою, мовою науки його часу: *cogito ergo sum*. Зрозуміло, що він міг би висловити її і французькою мовою: *je pense, donc je suis*. Цю думку в той чи інший спосіб можна виразити будь-якою іншою мовою цивілізованого народу, ну, наприклад, навіть і такою несхожою на французьку, як китайська мова: [во сивей намо во шень цунь]. У всякому випадку, цю думку можна виразити лише з допомогою слів якоїсь людської мови. А чи можуть бути в людей думки без слів? Буває таке, якщо люди думають про щось цілком конкретне, і в їхньому уявленні виникають зорові, слухові, смакові, нюхові, дотикові образи цієї цілком конкретної речі, що сприймається органами почуттів (аналізаторами). Це означає, що люди мають два види мислення: мовне і образне, але вони переплітаються один з одним і думки про щось абстрактне можуть виражатися словами без почуттєвих образів, які б їх супроводжували, а думки про конкретне найчастіше сполучають у собі в людей на вищому ступені їхнього розвитку образи зі словами. Можна сказати, що поряд із словесним та образним мисленням у людей існує ще третій вид мислення — словесно-образне мислення.

Філософія в античному світі була синтезом усіх людських знань, наукою наук, свого роду енциклопедією наук. Поступово розвиваючись, окремі науки вийшли за межі цієї античної філософії, і, можна було б сказати, кожна виробила свою філософію. Так можна твердити лише із застереженням: кожна наука має дві сторони: практичну і теоретичну.

Оцю теоретичну сторону — теорію і можна назвати філософією кожної науки. Так, теоретичне, або загальне, мовознавство, оскільки воно є узагальненням дослідження окремих мов — можна розглядати як філософію мовознавчих наук.

У грецькій мові — філософи [*philosophoi*] — це "любителі мудрості" ("любомудри"), тобто вчені, які досліджують природу і людське суспільство. Вони були також першими мовознавцями. Ми вживаємо це слово з усіма необхідними застереженнями (див. розд. XVII).

Питання, які ставили перед собою перші грецькі філософи — представники так званої натурфілософії (що було на початку, як утворився світ, у якому живуть люди?) були споріднені із запитаннями, які можна було б поставити і щодо людської мови (див. розд. III). Ці філософи повинні були

розмірковувати і про те, як виникла в людей можливість за допомогою мови, за допомогою слів виражати свої думки. Чи можна було б сказати про діалектичну єдність мови і мислення, якщо та сама думка може виражатися різними словами та сполученнями слів тієї самої мови. Однак, та сама думка, незважаючи на різні словесні вираження, залишається сама собою, не змінюючи ні свого значення, ні свого змісту. Проблема полягала, звичайно, не тільки в стосунках мови та мислення, але і в стосунку мови до об'єктивної дійсності. Грецький філософ Демокрит (приблизно 460-370 до Н.Х.), який твердив, що все в природі складається зі сполучень найдрібніших часток — атомів (грецькою мовою [ατομον] — "неподільне"), зауважив, що ту саму річ називають різними словами (ми сказали б синонімами), те саме слово використовують для назви різних речей (ми сказали б, що він мав на увазі омоніми або омофони), що слова змінюються в той час, коли означувані ними речі залишаються незмінними, а також, що речі змінюються, а слова, які їх означають, залишаються незмінними (він мав на увазі зміни речей та їхніх назв у процесі розвитку природи і мови, тобто їхню історію), і, нарешті, він гадав, що існують речі, для яких нема слів у мові. В цьому він мав рацію лише почасти: справді є явища, назви яких складаються не з одного слова, а зі сполучення слів. Ось, наприклад, російському "железная дорога" за змістом відповідає наше "залізниця", німецьке Eisenbahn, англійське ironway або ironroad, складний ніж у французів canif, у німців Taschenmesser, Молочний шлях або Чумацький шлях, російське Млечный путь, у німців Milchstraße, а у греків [galaxias]. Ми кажемо: "світ тварин", "світ рослин", але можна казати значно коротше — фауна і флора.

Ми вже згадували, що англійський філософ Джон Локк звернув увагу на те, що між граматикую та логікою існують значні відмінності. Те, що в граматиці є правильним, у логіці може бути безглуздя.

Прикладом цього може бути уривок із книги "Аліса в країні чудес" англійського автора Льюїса Керолла (псевдонім Чарльза Л. Доджсона, 1832-1898) в російському перекладі з англійської мови:

*"Варкалось. Хливкие шорьки
Пырялись по наве
И хрюкотали зелюки,
Как мюмзики в мове..."*

Ось погляньте: "варкалось" — це безособова форма дієслова в минулому часі, "хливкие" — це якісний прикметник у множині, узгоджений з іменником "шорьки", "пырялись" — дієслово в минулому часі, присудок при підметі "шорьки", "по" — прийменник, що вимагає після себе місце-

вого або прийменникового відмінка, в якому стоїть іменник "наве", "хрюкотали" — ще одне дієслово в минулому часі, "мюмзики" — так само іменник у множині і після нього прийменник "в", що вимагає також після себе місцевого відмінка, і ще іменник "мове", що римується з "наве".

Щодо граматики, то в цьому тексті все гаразд, але жодного змісту в ньому нема, він зовсім "алогічний". Якщо хтось скаже про когось: "він убив мене своїм повідомленням", то ви цілком правильно зрозумієте, що йдеться не про фактичне вбивство, що дієслово "вбив" у даному разі вжито в переносному розумінні — метафорично, що це дієслово означає тут "дуже засмутив". У кожній природній, тобто такій, що історично склалася, мові ви можете знайти безліч таких переносних значень — метафор, первісний зміст яких не обходить того, хто їх уживає.

Хоча ми знаємо, що Земля обертається навколо своєї осі, а також навколо Сонця — і цим зумовлено чергування днів і ночей у країнах з помірним кліматом, ми все одно кажемо, що сонце зійшло і зайшло, ми кажемо "йде дощ", хоч знаємо, що дощ — це не жива істота, в нього нема ніг і він не може ходити. Взагалі в природних мовах спостерігається "опредмечування" явищ об'єктивної дійсності. Іменник представляє означуване ним явище як предмет, що сприймається дотиком, а дієслово представляє означуване ним як дію. Проте ми розуміємо, що сон — це не річ, не предмет, а "спати" — це не дія, а стан.

Заслугою античних філософів було те, що вони створили формальну логіку як науку про закони правильного мислення, але їхня помилка полягала в тому, що вони намагалися побудувати граматику мови на основі цієї логіки (див. розд. VIII).

За новіших часів проблемою стосунків мови, мислення і дійсності займалися В.Гумбольдт (див. розд. X), В.М.Вундт (1832-1920), Е.Кассіер (1874-1945), О.Єсперсен (1886-1943), Л.Єльмслев (1899-1955) та інші. Створенню логічної мови присвячений уже згаданий нами "Логіко-філософський трактат" Л.Вітгенштейна. Однак ми не хочемо виходити тут за межі власне мовознавства і заглиблюватися в сферу філософії.

Щодо проблеми походження людської мови у нас вже йшлося в розділах III і X.

"Спершу жити, а потім філософувати" (primum vivere deinde philosophari), — казали давні римляни, а ми скажемо — спершу про мову, а згодом про філософію, про яку можна розмовляти лише якоюсь людською мовою.

СЛОВА – ЦЕ ЛЕКСИКА

Коли може бути пісня без слів, то це не мова, а музика.

Людська мова – це повідомлення в звуковій формі про щось або про когось, повідомлення для когось і навіть для самого себе, тобто монолог при відсутності слухачів, а діалог – це обмін промовами, це розмова, це бесіда. Мовлення (тут ми маємо на увазі нашу мову і мови, схожі своєю будовою на неї) складається з повнозначних слів, тобто таких, що мають значення не лише в сполученні з іншими словами, але і незалежно від інших слів, і тих, що уточнюють їхні стосунки з іншими словами, – з так званих службових слів. Перші можна назвати власне лексичними елементами, а другі – граматичними. Інакше кажучи, перші можна назвати автосемантичними, тобто такими, що мають самостійні значення, а другі – синсемантичними елементами, бо тут можна сперечатися, чи правильно їх називати словами. Синсемантичні елементи мовного тексту можуть бути нерухомими (стабільними), такими, як афікси словозміни та словотворення, і рухомими (мобільними), як прийменники, займенники, сполучники.

Як ви гадаєте, скільки слів у такому запитанні: "Чи ви вмієте писати цією мовою, чи лише розмовляти?" Здається цілком ясным, якщо у вас перед очима друкований текст, ви скажете – дев'ять і для комп'ютера це буде правильно. Однак, уявіть собі, що хтось не знає нашого письма, нашого правопису, і сприймає це запитання тільки на слух. Якщо вигадана нами людина знатиме так-сяк нашу мову, вона може звернути увагу в мові, що звучить, не на слова та їхні форми, а лише на короткі паузи в сприйнятому нею на слух тексті. Для неї наше запитання складатиметься з таких частин: "Чививмієте – писати – цієюмовою – чилише – розмовляти?"

Якщо ви не знайомі з мовами полісинтетичної будови, про які йшлося в розділі IX, то ви, мабуть, вважаєте, що слова є в усіх мовах світу. Однак легко переконатися в тому, що в багатьох випадках поділ мови в її акустичній формі і в її зафіксованій традиційним письмом формі виявляється не однаковим. Ми пишемо: "не хочу", але вимовляємо – "нехочу". Відокремлення негативної частки "не" від слова, з яким вона пов'язується, звичайно, є умовним. Щодо цього мав рацію наш мовознавець О.О.Потебня (1835-1891), котрий вважав за нормальне об'єднувати цю частку зі словами, перед якими вона вживається. Поділяючи на слова цитований вище текст, мовознавець може сумніватися в тому, чи можна назвати словом "чи". Скільки разів ми сумнівалися, в яких випадках "не" треба писати ра-

зом із прикметником, а в яких – окремо від нього! Ось, наприклад, у російській мові – "что-то, где-то, когда-то" (відповідно до наших – щось, де, колись) відокремляють від цих "что, где, когда" частку "то" за допомогою риски (дефіса), а в "будто" цю саму частку пишуть разом із "буд" і для цього є підстави: "что, где, когда" (як і наші – що, де, коли) можуть вживатися і без цього "то", а форма "буд-" не має самостійного існування в російській мові на відміну від нашого "будь" (від бути, бувати), що вживається в сполученнях – будь-що, будь-коли (але де-небудь = де). Звичайно, росіяни вимовляють однаково і "будто", і "что-то", але пишуть по-різному. Ми не звертали б вашої уваги на ці дрібниці, коли б не було людей, певних того, що вони нібито вимовляють так, як пишуть, і пишуть так, як вимовляють. Треба побіжно зауважити, що український правопис у більшій мірі ґрунтується на фонетичному принципі, ніж сучасний російський. Ось, наприклад, росіянин пише – "доброто человека", а вимовляє приблизно так, як [добрава чилавека]. Звичайно, і в нас є розбіжності між написанням і вимовою. Ми пишемо "пишеться", а вимовляємо [пишецца]. Про російський правопис іноземець має право сказати, що його важко засвоїти, що він дуже непослідовний (коли не зважати на його історико-етимологічний принцип), але сучасний англійський правопис, без сумніву, важче засвоїти, ніж сучасний російський.

У тлумачних словниках різних мов слово за звичаєм визначається як "одиниця мовлення". Не варто заперечувати: можна визначати і так. Саме наше "слово", як і більшість слів, що не стали науковими термінами, багатозначне (полісемічне). Воно в нас може означати те саме, що й "промова" (наприклад, він сказав вступне слово). За минулих часів "слово" мало також значення "розповідь, оповідання, повість" так, як у назві – "Слово о плъку Игоревѣ" – слово означає те, що в грецькій мові означало "епос" [epos], і цю літературну пам'ятку східних слов'ян можна було б назвати: "Епос про похід Ігоря". Коли ми даємо комусь "слово честі", то тут виявляється ще одне значення нашої "лексичної одиниці", якою ми стверджуємо правдивість сказаного нами. Зазирнувши в етимологічний словник, ви знайдете там, що "слово" за своїм походженням пов'язане з нашим "слава" та іншими словами слов'янських і взагалі індоєвропейських мов. "Слово" можна визначити як самостійний щодо значення складник тексту, який незалежно від інших складників у певних умовах спілкування людей може передавати повідомлення (інформацію). Важливими словами можна визнати такі односкладові елементи, як наші "так" і "ні". Уявіть собі довжелезний діалог (такий, як Платонівські діалоги), в якому один із співрозмовників у відповідь на промови другого вимовляє лише "так" або "ні".

Вас не повинно дивувати те, що в сучасних слов'янських мовах

відповідно до нашого "слова" вживаються інші слова. Приміром, поляки в такому розумінні кажуть — *wyraz*, а болгари — *дума*, серби — *реч* або *буква*, причому в сербів російському слову — "речь" відповідає слово *говор*. Наскільки важливою є наша "лексична одиниця", показують утворені від неї похідні слова: *словник*, *словесний*, *словесність*, *словозміна*, *словотвір*, *словосполучення*, *словечко*, *слівце* тощо.

Структура слів у відомих нам мовах буває досить складною. Позначимо словотворчі префікси буквою П, корінь слова — буквою К, суфікси — буквою Д (словотвір іще називається *деривацією*), а суфікси словозміни — буквою Ф (тобто *флексія*). Тоді структуру складного слова можна буде означити як П+К+Д+Ф. У цій формулі К+Д є основою, а в складених словах — композиціях — може бути К+К, К+Д+К+Д, тобто два корені або дві чи навіть більше основ. П+К+Д — це постійна величина в складних словах, а Ф — це перемінна величина в мовах із флексією, або флективних мовах, таких, як наша. Ми розрізняємо складні і складені слова. Складне слово має в своїй структурі лише один корінь (К) чи одну основу — К+Д або П+К+Д, а складене слово декілька коренів або основ. У нашій мові досить багато як складних, так і складених слів. *Розуміння*, *міркування*, *перетворення* — це в нас складні слова, а *світогляд*, *словотвір*, *мовознавство* — складені слова (композиції). Основоскладання, або композиція, поряд із афіксним словотворенням в індоєвропейських мовах є досить поширеним засобом збагачення лексики. Крім префіксів і суфіксів, в індоєвропейських мовах є ще прослідки так званих інфіксів, тобто афіксів, які вставляються в корені та основи. Так, наприклад, у давньогрецькій мові в дієслові [*labano*] — "беру" (але [*elabon*] — "узяв") у корені [*lab-*] у теперішньому часі інфіксом є [*-m-*], а в латинському дієслові *guro* — "ламаю" поряд із *guri* — "ламав" також у корені спостерігається цей інфікс [*-m-*]. Сучасні мовознавці звернули також увагу на голосний, зумовлений певними фонетичними змінами, що належать до історії мови. Він з'являється в нашій мові в родовому відмінку множини в основах деяких слів, його назвали "інтерфіксом". Так, наприклад, *відро*, але (р. мн.) *відер*, *вікно* — (р. мн.) *вікон*, *скло* (із *сткло*) — (р. мн.) *стекол*, *лазня* — (р. мн.) *лазень*, *крапка* — (р. мн.) *крапок* тощо.

У наших складених словах початковий складник (компонент) найчастіше має форму, відмінну від тієї, яку має окреме слово, з яким воно співвідноситься. Так, наприклад, у слові "мовознавство" початковий складник "мово-" є основою слова "мова", яка вживається як складник складеного слова — "мовознавство". Отже, в складених словах-композиціях основи слів, які є частинами (компонентами) композитів часто мають спеціальну "композиційну" форму (тобто форму, що виступає в композиції — основоскладанні). Прикладами можуть бути композити нашої мови на зразок: *листопад*, *хлібороб*, *гrecької*, *пароплав*, *хмарочос* тощо.

При вивченні лексики якоїсь мови може скластися уявлення про те, що в ній нема ніякого ладу, що це просто набір слів без будь-якої системи. Слід сказати, що це неправильне уявлення. Деривативні (словотвірні) зв'язки слів та їхні семантичні (сміслові) зв'язки організовують лексику кожної людської мови так, що вона стає відкритою лексичною системою. Ми кажемо "відкритою", щоб підкреслити, що вона постійно зазнає змін, звичайно, коли йдеться про живу мову. З неї постійно випадають застарілі слова (архаїзми) і вона поповнюється новими словами (неологізмами) та запозиченими з інших мов словами (краще сказати — ксенізмами — чужими словами, ніж як це було прийнято — варваризмами).

Коли ми маємо справу з якоюсь чужою мовою, то ми природно хочемо бачити в ній усе те, до чого ми звикли в нашій мові.

Ми вже звертали вашу увагу на те, наскільки несхожі з нашою мовою так звані полісинтетичні мови (див. розд. IX). Може навіть виникнути сумнів у тому, чи існують у них слова такі, як у нашій мові. Можна було б сказати, що в них існують не слова, а семантичні елементи, або сегменти тексту. Крім того, треба визнати, що навіть у нових європейських мовах аналітичної будови їхні "лексичні одиниці" часто мають вигляд, несхожий на звичні для нас слова. Отже, як вважати, наприклад, в англійській мові: *get up!* — "уставай!" *get in!* — "заходь! Що це? Словосполучення чи окремі слова англійської мови, якщо зважати на звучання, а не на традиційний напис? Ми не можемо безапеляційно відповісти на це запитання, але вам має бути ясно, що в мовах аналітичної будови лексичні елементи мають інші форми, ніж слова мов синтетичної будови.

Грецьке слово [*lexis*] за змістом приблизно відповідає нашому "слово". Воно дало привід для створення похідних від нього: *лексика* — словниковий склад мови, *лексикологія* — наука про словниковий склад мови, *лексикографія* — укладання словників, а також наука про це.

Лексикологія протиставляється граматиці (як науці про морфологію і синтаксис у нашому розумінні їх). Лексикологію, як і граматику, залежно від кінцевої мети дослідження мовного матеріалу можна поділити на описову (дескриптивну або синхронічну) та історичну (діахронічну). Коли вивчається лексика, увага дослідників зосереджується не стільки на формі слів, скільки на їхніх значеннях, на їхньому змісті, на семантиці. З історичною лексикологією безпосередньо пов'язані етимологічні дослідження. Як ви вже знаєте (див. розд. VII), в античній філології етимологією називалося встановлення первісних значень слів, яке вважалося істинним, правдивим, правильним, справжнім. Проте, в античних філологів та філософів через відсутність історичної перспективи, без знання історії мов, не могло бути в їхніх міркуваннях власне наукових наслідків. Справді наукові етимологічні

дослідження стали можливими лише на основі порівняльно-історичного мовознавства (див. розд. VIII).

Лексика кожної мови, яка складалася в процесі історичного розвитку, є багатозаровою. В ній співіснують, як уже згадувалося, архаїзми, неологізми, ксенізми.

Архаїзми здебільшого не вживаються в побутовій мові, але ще можуть існувати в літературі. Для російської мови, на відміну від української, були характерні такі архаїзми, як: *десница* (права рука), *лоно* (груди), *перст* (палець), *стеся* (дорога), *стогна* (вулиця), *терние* (колюча рослина), *чадо* (дитина), *чрево* (череве), *юдоль* (долина).

Часто нові слова (неологізми) незабаром уже не сприймаються як нові і стають звичними. До лексичних неологізмів належать як слова, побудовані на основі слів цієї мови, так і запозичень з інших мов. До перших належать такі, як наші: *літак* (аероплан), *вертоліт* (гелікоптер), *всюдихід* (автомобіль амфібія), *воротар* (голкіпер), *водій* (шофер), *напарник* (партнер), *правопис* (орфографія), *оздоровлення* (курорт) тощо. Серед слів іномовного походження лексикологи розрізняють власне іноземні слова, наприклад, *ательє*, *бюро*, *досьє*, *кафе*, *фойє* тощо. Ці слова не настільки засвоєні, щоб ми могли їх відмінювати і утворювати від них похідні слова (деривати). Крім того, виділяються запозичені слова, що засвоєні певною мовою і відмінюються за правилами її словозміни та дієвідміни (коли йдеться про флективну мову), наприклад, *акорд*, *диригент*, *гармонія*, *квартет*, *музика*, *консерваторія*, *концерт*, *оркестр*, *рояль*, *фортепіано*, *опера*, *фонтан* тощо.

Своєрідними запозиченнями є так звані кальки. Слово калька в нас — із французької мови, в якій французьке слово *calque* походить від італійського *calco* (відбиток, штамп, естамп). Дієслово *calcare* (як у латинській, так і в італійській мовах) дослівно означає "топтати, тиснути", а в ужитку художників та археологів одержало значення "робити відбиток, відтиск".

Отже, лексична калька в даній мові є запозиченням з іншої мови за собою вираження певного поняття, яке в цій іншій мові виражається шляхом словотворення. Так, наприклад, наше слово "держава" є калькою грецького слова [kratos], у якому основа дієслова [krato] — "держу", наше слово "батьківщина", як і російське "отчизна", створено за зразком грецького [patris] і латинського patria від основи гр. [pater], латин. pater "батько"; наше слово "дух" має своїм зразком грецьке [pneuma], в якому основа дієслова [pneo] — "дихаю".

У сучасній російській мові є дуже багато калькованих слів грецького походження, зокрема серед композитів — складених слів: *благонный* [= духмяний], *благодарный* [= вдячний], *благодарю* [= дякую], *благородный* [у нас шляхетний — польського походження], *великодушный* [у нас запози-

чене], *великолепный* [= пишний, розкішний], *летопись* [= літопис], *многократный* [= багаторазовий], *новорожденный* [= новонароджений], *родословие* [= родовід, генеалогія] тощо.

Серед калькованих слів не всі є однаково "правомірними". Трапляються неточні щодо передачі значення кальки, як, наприклад, у нас "православний": правильніше було б — "правовірний", у грецькій мові [orthodoxos]. У цьому композиті є основа грецького [doxo], що в даному разі означає не "слава", а "віра", точніше, правильне мислення. Крім наведених вище синтетичних, тобто виражених одним словом, бувають ще аналітичні кальки, тобто такі, що виражені сполученнями слів, як у нас відповідно до німецького Kindergarten — "дитячий садок".

Крім лексичних кальок можна згадати ще про фразеологічні кальки, тобто про калькування фразеологічних сполучень — фразеологізмів, наприклад, у нас із французької мови — "мати місце" — avoir lieu. Іноді таке калькування буває з хибним розумінням складників, як, наприклад, французьке — il n'est pas dans son assiette було кальковано як "він не в своїй тарілці", а справді це означає — "він не на своєму місці" (слово assiette може означати і "тарілка", і "місце").

Наше слово "зłodий" із значенням російського "вор" (крадій) є калькою грецького [kakourgos], але з первісним значенням, як у російській мові "лиходій".

Калькування, як і безпосереднє запозичення, є наслідком мовних контактів, характерних для стосунків суспільств сучасного світу.

Слід ще зазначити, що в розвитку деяких мов, у тому числі й нашої мови, спостерігається тенденція уникати вживання чужих, тобто запозичених слів. Одним із проявів цієї тенденції була заміна латинських назв місяців року народними українськими — січень, лютий, березень тощо, замість январь, февраль, март тощо. Це вже справа минулого, але чи варто тепер замінювати вживану в нас медичну термінологію греко-латинського походження якоюсь новою нібито "народною" термінологією? Навряд чи це може сприяти в нас прогресові медицини!

Ксенофобія, тобто боязнь всього чужого, зокрема в лексиці, часто закінчувалася даремними спробами створити недовговічні слова, подібні до "мокроступів" замість загальновживаних калос.

Серед запозичених слів виділяють так звані лексичні інтернаціоналізми, тобто слова спільного походження, які зустрічаються в кількох мовах. Можна твердити, що в українській мові більшість лексичних інтернаціоналізмів, як і в інших європейських мовах, походить з грецької та латинської мов, натомість вони не становлять безпосередніх запозичень з цих давніх мов. У більшості випадків ці інтернаціоналізми прийшли до нас з нових західноєвро-

пейських мов і не внаслідок безпосереднього спілкування з мовцями, а з книжок, тобто внаслідок знайомства з науковою літературою. Через це треба розрізняти первинне джерело походження якогось слова і можливі вторинні джерела його походження в даній мові. Так, приміром, первинним джерелом українського слова *машина* є давньогрецьке [mekhane], а вторинним — французьке *machine* або німецьке *Maschine*. Напевне, ви здогадуєтеся, що з грецького [mekhane] були утворені слова *механік*, *механіка*, *механізм*. З грецького [organon] були утворені *організм*, проте *організація* вже не з грецької, а з західноєвропейських мов (фр. *organisation*), в яких воно утворене на грецькій основі. Слово *organon* спершу мало значення "інструмент", і тому "музичний інструмент" назвали *органом*. Слово *оркестр* походить від грецького *orkhestra* — "місце в давньогрецькому театрі, де знаходився хор" (теж грецьке слово). Буквально воно означало "місце для танців", але в нашу мову це слово прийшло із західноєвропейських мов і його значення не таке, яке було в давньогрецькій. У кінці цього розділу ви знайдете короткі списки лексичних інтернаціоналізмів грецького та латинського походження. Ці списки повинні показати вам, як важко було б нам обійтися без інтернаціоналізмів (власне — міжмовних слів).

Слід ще зазначити, що поруч зі словами, які існували в мовах (назвімо їх мовами-першоджерелами), в складі лексичних інтернаціоналізмів є багато таких слів, яких у нас не було. Вони створені вже в наш час з використанням слів з мов-першоджерел. Ось хоча б кілька прикладів таких новотворів. За зразком грецького слова [orthographia] "орфографія", тобто правопис, було створено нове слово — *орфоелія*, тобто правильна вимова, правильне мовлення (від гр. [epos]), за зразком грецького [oikonomia] "економія", тобто "домоведення" (порівняймо у старій російській мові — *домострой*) було створено нове — *екологія*, тобто наука про наше довкілля, так би мовити, про дім, у якому ми живемо. За зразком слова *географія* ("опис землі") було створено *геологія* (наука про землю), а згодом — *космографія* і *космологія*. Назва продуктивних магазинів — *гастроном*, звичайно, теж грецького походження — [gaster] "живіт", але в давній Греції не було таких магазинів і це слово мало приблизно таке ж значення, як наше *ненажера* або, якщо сказати делікатніше, *гурман*. У старій російській мові воно було "скальковане" у формі *брюхопась*. Ці приклади показують вам, як мови пов'язані одна з одною і як давні мови продовжують жити в нових мовах. Вони можуть показати вам також, як корисно бути знайомим з давніми мовами, що є нині словесними скарбниціями. Чи доводилося вам хоча б заради цікавості перегортати товсті словники? Це може стати дуже захоплюючим і корисним заняттям. Адже щоразу ви при цьому знаходите щось нове і збагачуєте ваше мовлення, поглиблюєте знання мов.

Наука, яка вивчає лексичний склад мов, — лексикологія — охоплює такі дисципліни, як: 1) семасіологія — наука про значення слів, її іноді називають також семантикою (грецьке дієслово [semainein] означає "давати знак, давати сигнал, сигналізувати"; 2) словотворення, або деривація; 3) етимологія (у значенні "етимологічні дослідження") — це, власне кажучи, історична лексикологія; 4) фразеологія, тобто наука про так звані фразеологізми — сполучення слів, що мають як пряме, так і переносне значення, а також про стійкі словосполуки, властиві даній мові; 5) лексикографія — наука про типи словників та принципи їх укладання.

Поговоримо про ці дисципліни ґрунтовніше.

Семасіологія

Ця галузь лексикології пов'язана з вивченням значення слів. Їхнє значення, як і значення будь-яких знаків (див. розд. XXIV) встановлюється за відношенням даного слова до інших слів лексичного складу мови та відношенням даного слова до того, що воно позначає в дійсності. Дозволимо собі конкретизувати сказане найпростішим прикладом. Якщо ви почувете: "У саду жовтіють кульбаби" — перед вами, без сумніву, виникне картина весняної природи. У ній якийсь сад, у ньому плодів дерева з набубнявленими бруньками, а може, на їхніх гілках і перші ніжно-зелені листочки. На землі вздовж паркану у віничках зелених зазублених листків піднімаються стеблинки і на них такі жовті променисті квіточки. Тут ці кульбаби визначаються за своєю жовтизною і за тим, що ростуть у саду. Назва "кульбаби" пов'язується з іншими назвами квіткових рослин. Кульбаби цвітуть і в садах, і на вулицях, і на узбіччях доріг, у полях, пробивають у своєму зростанні навіть асфальтові тротуари. Насправді ця назва вказує на один певний вид трав'янистих рослин — *Taraxacum officinale*, як кажуть ботаніки. Якщо мова йде про можливі значення слів, то слід розрізняти лексичні значення — ними цікавляться семасіологи — і граматичні значення. Ось які, наприклад, граматичні значення є у назви *кульбаби*: це іменник жіночого роду, у множині, в називному відмінку, який має повний набір відмінків в однині і множині. Лексичні значення цієї назви не вимагають від мовців додаткових пояснень. Можна сказати тільки, що це не лише побутове слово, але також науковий (ботанічний) термін, що це загальне слово, а не власне ім'я; до цього можна ще додати, що це назва виду (видова назва), а не роду (родова), якою у цьому випадку буде *складноцвіті рослини*.

Загальне спрямування (загальну тенденцію) розвитку словесних значень, тобто лексичної семантики, можна собі уявити як поступові переходи від невизначеності семантики до багатозначності слів — полісемії. Це явище можна порівняти з переходом від невизначеності початкового дитячого мовлення (див. розд. XIV) до мови дорослих. На якомусь щаблі

розвитку словесних значень від загальних слів відокремилися власні імена людей (індивідуальні) і назви природних і створених людьми об'єктів.

Може видатися дивним, що більшість імен сучасних українців не пов'язані зі звичайними словами української мови, але це стає зрозумілим, коли врахувати, що ці імена поширилися після прийняття християнства східними слов'янами. Ось, приміром, *Олександр* — ім'я грецького походження, а *Яків* — єврейського, *Сергій* — римського, але прийшло теж з Візантії. Зрозуміло, що ім'я *Лев* дійсно пов'язане з "царем звірів", а багато інших імен західноєвропейських народів виявляють зв'язок з ведмедями або вовками, наприклад, *Артур* — Великий Ведмідь, *Рудольф* — Славний Вовк. Звичайне в нас ім'я *Михайло* в єврейській мові має значення "Той, хто є як Бог".

Більшість загальних слів будь-якої мови багатозначні, тобто мають кілька значень, часто далеких одне від одного. Досить згадати такі слова, як *місяць* — "небесне світило" і *місяць* — "відрізок часу", *коса* — "заплетене волосся у дівчини", *коса* — "сільськогосподарський інструмент" і *коса* — "відрізок землі, що вклинюється в море". Як ви гадаєте, слово *дерево* має в нашій мові одне чи два значення? Адже це слово вживається як на позначення рослини, виду рослинності, так і як назва матеріалу, деревини. Для тих, хто розмовляє західноєвропейськими мовами, це цілком зрозуміло: перше дерево — це по-німецьки *der Baum*, а друге *das Holz*, по-англійськи *the tree* і *the wood*.

Нам, однак, здається дивним, що в англійців те саме слово — *wood* — позначає і деревину, і ліс, тобто "простір, зарослий деревами". Так само і у французів: *l'arbre* і *le bois*. Французам, німцям та англійцям може водночас видаватися дивним те, що по-українському слово *рука* позначає як кисть руки, так і всю руку до плеча: у них це різні слова. Висновок з усього цього такий: ті, що говорять різними мовами, по-різному позначають видимі об'єкти дійсності. Для тих, хто говорить по-українськи, у згаданих вище значеннях слово *рука* не є багатозначним. Однак, як засвідчує вираз "у нього в цій установі є своя рука", це слово має й переносне значення.

Присутність у природних мовах великої кількості омонімів, тобто слів, різних за значенням, проте однакових за формою, а також синонімів, тобто слів, однакових або близьких одне до одного за значенням, але різних за формою, не можна вважати хворобою мов. Це, звичайно, наслідок історичного розвитку мов. Переважно наявність у мові синонімів і омонімів не ускладнює спілкування людей.

Хоча слова *рот* і *вуста* логічно є синонімами, проте ми безумовно відчуваємо їхню належність до різних стилів нашої мови. Серед омонімів (омофонів, тобто слів, що однаково звучать) слід розрізняти послідовні (парагматичні) й одиничні. Так, приміром, слова *лама* "південноамери-

канська парнокопитна тварина" і *лама* "буддійський чернець" — це послідовні омофони й омографи (пишуться однаково). Натомість *пила* "інструмент" і *пила* — минулий час дієслова пити в 3-й особі однини в жіночому роді — це одиничні омофони й омографи, тобто збіг форм спостерігається лише в одному випадку.

У зв'язку з успіхами в розвитку наук і техніки в словниковому складі мов зростає кількість однозначних слів — термінів. Серед них особливо багато лексичних інтернаціоналізмів в усіх галузях культури. Терміни проникають у побутове мовлення людей, відображаючи загальне спрямування розвитку лексики від багатозначності (полісемії) до однозначності (моносемії). Особливо популярними нині є спорт, медицина і техніка з їхніми спеціальними термінами, як-от: *старт*, *фініш*, *матч*, *спринтер*, *тайм* і т.ін.; *амбулаторія*, *епідемія*, *інсульт*, *інфаркт*, *профілакторій*, *реанімація* тощо; *бульдозер*, *генератор*, *екскаватор*, *комп'ютер*, *релетранзистор*, *турбіна* та ін. Ці терміни ви, звичайно, можете доповнити багатьма іншими.

Досліджуючи зміни значень слів (лексичну семантику), можна виділити такі процеси, як: 1) перенесення слів з однієї галузі до іншої, наприклад, *корінь* (дерева) > *корінь* (слова або зуба); 2) перехід від предметного (конкретного) до переносного (абстрактного) значення, наприклад, *основа* (в ткацтві) й *основа* (підгрунтя, головна частина чогось); 3) назва частини замість цілого явища, наприклад: *голова* (людини) й *голова* (товариства); 4) назва одного явища за його подібністю до іншого, порівняйте: *лист* (дерева) і екзаменаційний *лист*; 5) назва одного явища за близькістю його до іншого, наприклад: *груша* (плід дерева) і *груша* (плодове дерево); 6) внаслідок заміни якогось слова через небажаність його вживання в мові змінюється значення того слова, яке його замінює, приміром, замість *смерть* кажуть *кончина* (це називається забороною — табу або евфемізмом — "благомовою"); 7) зміни значення слів відбуваються у зв'язку зі змінами в суспільному устрої, наприклад, за часів рабства слово *робота* означало становище раба, а вже потім стало синонімом слів *праця*, *труд*, а це останнє спершу означало "страждання, мука"; 8) внаслідок скорочення сполуки з двох слів (означення й означуваного) слово, яке означає, набуває значення цілої словосполуки, наприклад, *хворий чоловік* > *хворий* (при цьому прикметник став іменником); 9) як особливий випадок переходу від конкретного значення до більш абстрактного, можна навести такий приклад: *місяць* "небесне світило" і *місяць* "дванадцята частина року" або *фут* по-англійському "ступня" (*foot*) і "міра довжини (30,5 см)"; 10) власне ім'я замість загального, порівняйте *силует* від імені французького чиновника (E. de Silhouette) середини XIX століття, швидко звільненого з посади (1759 р.), або *рентген* (Roentgen) —

просвічування х-променями і т.ін., *ампер* — одиниця виміру сили електричного струму, *вольт* — одиниця виміру напруги електричного струму (власне ім'я Волта), *кюрі* — одиниця виміру активності радіоактивного джерела (П.Кюрі — французький фізик — 1859-1906) тощо.

Зрозуміло, що цей огляд не охоплює всіх проблем сучасної семасіології, яка безпосередньо пов'язана з історичною лексикологією, тобто з етимологічними дослідженнями та деякою мірою зі словотворенням (деривацією).

Якщо розрізняти зовнішнє, тобто формальне, або морфологічне словотворення, і внутрішнє, тобто семантичне словотворення, інакше кажучи — зміну значення слів, то внутрішнє словотворення слід віднести до семасіології. Отже, тут мова піде про зовнішнє словотворення.

В індоєвропейських мовах воно здійснюється за допомогою: 1) афіксації (префіксації та суфіксації) та 2) осново- і словоскладання (лексичної композиції). Кількість словотворчих афіксів, звичайно, обмежена. Префіксів, як правило, менше, ніж словотворчих суфіксів, за якими йдуть суфікси словозміни.

Явним порушенням встановленої нами формули П+К+Д+Ф є частки *-ся*, *-сь*, які утворилися зі зворотного займенника *себе* для всіх осіб і чисел: *граються*, *граєшся*, *грається* тощо. Проте, ця особливість орфографії не становить порушення формули словотворення.

У словотворенні української та споріднених з нею мов можна спостерігати такі особливості: 1) лінійне нанизування суфіксів (лінійна деривація, якот: *учити* > *учитель* > *учителька*, *учительський*, *учительська* (приміщення)); 2) промениста схема словотворення, в якій від центрального слова відходять в різні сторони похідні слова (деривати), як, наприклад:

Тут, звичайно, є деяка умовність. Річ у тім, що ми не маємо цілковитої певності в тому, що дієслово *міряти* утворено від іменника *міра*, а не навпаки. Можуть бути приклади, в яких ми не сумніваємося, що від чого утворено. Є певність у тому, що іменник *сад* утворений від основ дієслів *садити*, *посадити*, але у випадку відношення *міра* і *міряти* повної певності немає. Можна твердити також, що іменник *кіл* утворено від дієслова *колоти*, але у більшості випадків визначення відношень основ іменників та дієслів здійснюється з великими труднощами, якщо немає хронологічних даних про ці відношення.

У словотворенні за допомогою афіксів можна відзначити префіксацію, як, наприклад, *мова* та її похідні: *вимова*, *розмова*, *змова*, *умова*, *промова* тощо. Крім того, суфіксацію, як, наприклад, *двірник*, *мученик*, *м'ясник*, *садівник*. Такі словотворчі суфікси, як цей *-ник* називаються продуктивними. Від слів чоловічого роду з цим суфіксом утворюються слова жіночого роду з суфіксом *-ниця*: *мучениця*, *учениця*, *садівниця* тощо. Часто префіксація поєднується із суфіксацією, як, наприклад, у похідних від слова *гадати*: *вгадка*, *загадка*, *пригадування*, *згадування* та ін. Вище вже йшлося про складені слова (композиції) на відміну від складних слів, тобто тих, що утворені за допомогою префіксації та суфіксації. Формулу складених слів можна представити так: КД+КД, тобто сполучення основ. За зразком складених слів з двох основ створювалися порівняно рідко й складені слова з трьох основ, наприклад: *біографія* > *автобіографія*, *психологія* > *зоопсихологія*, *водолікарня* > *електроводолікарня*. Багато двохосновних композитів серед прикметників: *двоголосий*, *двозубий*, *двократний*, *двоєдушний*, *двозначний* тощо. У цих прикладах, як ви помітили, навряд чи можна пояснити, чому *двократний*, але *двоєдушний*, або в інших прикладах, чому *триразовий*, але *трьохмільйонний*.

Як початкова основа складених слів використовуються також скорочені слова (так звані аббревіатури, від латинського *brevis* "короткий"): *мототранспорт*, *фотомонтаж* та ін. Оригінальним новотвором, що став лексичним інтернаціоналізмом, є слово *мотель* з *мото+отель*, тобто *отель* (укр. *готель*) для автомобілістів.

Тут слід згадати ще про один різновид, дуже поширений останнім часом, а саме про аббревіацію, тобто скорочення словосполук, внаслідок якого з'являються добре знайомі нам скорочення з окремих початкових складів або тільки з окремих букв. Іноді при скороченні словосполук їхнє кінцеве слово вимовляється повністю, а початкове скорочується, наприклад, *спецодяг*, *будматеріали*, *фізкультура*, *профогляд*. У іншому типі аббревіатур скорочуються всі складники, наприклад, *завгосп*, *прораб*, *інтерпол* (інтернаціональна поліція), *універмаг* (універсальний магазин), *універсам* (універсальний магазин самообслуговування) і т.ін.

Дуже поширені в нашій мові буквені скорочення, наприклад *НЗ* (непорушний запас), *ЦУМ* (центральний універсальний магазин), *АСУ* (автоматизована система управління) тощо.

Буквені скорочення використовуються для називання держав: *США* (Сполучені Штати Америки), *КНР* (Китайська Народна Республіка) та ін. Нині ці скорочення сприймаються як самостійні слова.

Етимологія, або історична лексикологія

Давньогрецька назва *etymologia*, про яку ми вже говорили (див. розд. VII), тепер виявилася двозначною, тому що вона позначає як галузь лексикології, так і результат етимологічного дослідження: встановлення походження даного слова та його зв'язку з іншими словами цієї мови та інших мов. Це одне значення цього слова тепер у нас вже вийшло з ужитку: "розділ шкільної граматики", до якого ввели фонетику та морфологію.

Ви повинні вже розуміти, що етимологічні дослідження лексики — це порівняльно-історичні дослідження, тобто вони вимагають знання історії даної мови та її зв'язків з іншими мовами.

Хронологічна глибина цих досліджень і, так би мовити, їхній розмах, або їхня просторова широта, можуть бути досить різними. Можна почати з певного моменту в історії певної мови і поступово спускатися в минулі віки її існування і одночасно виходити за її межі, з'ясовуючи зв'язки її слів зі словами споріднених або неспоріднених з нею мов. Ось найпростіший випадок: встановлення словотвірних зв'язків певного слова. Це, як виявляється, перший крок на шляху етимологічного дослідження. Хай це будуть вже згадані нами *кульбаби*. Російським відповідником цього слова є слово *одувачики*. Цілком зрозуміло, що ця назва своєю основою пов'язана з дієсловами *дуть*, *сдувать*, і до основи цього слова додано словотвірний суфікс *-чик*, як в іншому російському слові *колокольчики*. Можна, звичайно, обмежитися цим аналізом, але природно поцікавитися: а з чим пов'язана основа дієслів *дуть*, *сдувать*.

Це буде вже другий крок на шляху етимологічних досліджень.

Звернувшись до етимологічного словника, ми знайдемо відомості, що дієслово *дуть* пов'язане з дієсловами *дышать*, *дохнуть*, *вдохнуть* і з іменниками *вдох*, *воздух*, *дух*, *душа*, у спільній основі яких спостерігається чергування голосних: *о — у — ы*. Порівняймо його з чергуванням голосних в основах інших російських слів: *сухой*, *сушить*, *сохнутъ*, *засохнутъ*, *зов*, *звать*, *призывать*, *призыв*, *студеный*, *студень*, *стынутъ* из *стыд+нутъ*, *стыд*, *стыдитъ* та ін. Вийшовши за межі російської та інших слов'янських мов, ми знайдемо цю основу в інших індоєвропейських мовах. У давньоруській мові сучасному *дую* відповідала *дѣму*, яка

збереглася в українській та білоруській мовах: *дму*. Це наводить на думку про зв'язок основи дієслова *дуть* з іменником *дым*.

Тут для любителів винаходити "саморобні" етимології слід зробити істотне застереження. Незважаючи на позірне розмаїття звуків у мовах світу (точніше сказати — фонем, тобто звукових типів людського мовлення), їхні кількість та якість все ж обмежені і в різних мовах часто повторюються однакові сполучення (приблизно!) тих самих звуків. Ось хоча б один загальновідомий приклад: російське слово *брак* (у значенні шлюб, одруження, подружнє життя) і однакове за формою німецького походження слово — *брак* у значенні вада, гандж, недолік, у початковому значенні — лом, розлом, розлам.

Для мовознавців має значення не стільки те, які форми слів і які їхні значення існують у мові або в мовах на даний момент, скільки те, як вони такими стали. Однакові або близькі одне до одного за змістом слова спільного походження можуть мати абсолютно різні форми і різні значення в споріднених мовах. Наскільки, приміром, не схожі одне на одне українське *дуб* і німецьке *Zimmer* — "кімната", а походження їхнє, судячи з усього, спільне і зрештою обидва цих слова ведуть свій початок від основи грецького (також і інших індоєвропейських мов) дієслова *demein* "будувати", і від цієї ж основи утворено іменник *дом* — укр. *дім*.

Навіть не підготовлений до порівняльно-історичної науки читач не буде сумніватися в тому, що займенники: *ти*, російське *ты*, болгарське *та*, сербське *ти*, латинське та литовське *tu*, німецьке *du* спільного походження і мають те саме значення. Важче буде йому довести, що російське та українське *я* і латинське *ego* (від нього в нас слово *егоїзм*) є не лише займенниками зі спільним значенням, але й мають спільне походження. Однак у цьому немає жодного сумніву: сучасне *я* (з *язь*, *азь*) за змістом і походженням те ж саме, що і латинське *ego*, давньогрецьке [ego], санскритське *aham*, готське *ik*, німецьке *ich*, англійське *I*, литовське *aš*, латинське *es*, вірменське *jes*. Для пояснення зміни в цих формах звукових типів треба бути знайомим з порівняльно-історичною фонетикою індоєвропейських мов. Якщо врахувати історію звукових змін у мові, то можна зрозуміти особливості її сучасного стану і відновити те, що на перший погляд залишається незрозумілим. Ось вам одне фонетичне явище, врахування якого дозволяє відновити первісні зв'язки слів. У російській мові в багатьох випадках після словотворчого префікса *об-* в основах слів зникало їхнє початкове *в*. Тепер це явище, яке пояснюється повним уподібненням (асиміляцією) шумного губного щільного приголосного *в* губному змичному *б*, яке передуює йому, вже не спостерігається, і така асиміляція не відбувається. Нині префікс *об-* чітко відокремлюється від початкового *в* основ: *обвал*, *обвести*, *об-*

винить, обв'язать тощо. Цей зниклий в дозволяє встановити етимології багатьох наших слів. Ми кажемо *обвернуть, обворачивать*, але при цьому в російській мові є *обертка (з об+вертка), оборот, оборачивать (з об+ворот та об+ворачивать)*. Ми кажемо *обет, обещають, обещание*, а це також пов'язане зі зникненням в після *об-*. Порівняємо ці російські слова з іншими з такою ж основою: *завет, завецание, ответ, привет*. Було колись навіть слово *вѣтъ* — "порада, угода". Слова *обидеть* і *обида* щодо їхнього походження стають зрозумілими, якщо відновити їхні первісні форми *об+видеть, об+вида*, тобто не бачити когось, зневажати. Це стосується і слів *обитать, обитель, обитатель, обитаемый*, якщо відновити їхню форму *об+витать*, тобто перебувати десь, знаходитися, жити. Враховуючи таку фонетичну особливість, ви легко здогадаєтеся, що російське *область* з *об+власть, обладать* з *об+владать (=владеть)*, *обоз* з *об+воз, облако* з *об+влако* (порівняйте *обволакивать, волок, волочить, влачить*) та *обычай* з *об+вычай* за наявності двох слів *привычка та привыкать*, а також *обычный* з *об+вычный* й *обыкновенный* з *об+выкновенный*. У всіх цих випадках навіть поверхові знання з історичної фонетики слов'янських мов дозволяють встановити те, що ми назвали першими кроками на шляху етимологічних досліджень.

Дозволимо собі ще один етимологічний екскурс, який повинен показати, що не слід робити необачні висновки на підставі зовнішньої схожості слів (точніше сказати, їхніх основ). Основи таких слів, як рос. *тропинка, троп, тропики* щодо форми однакові, але їхні значення, звичайно, різні. *Тропинка* — це дериват слова *тропа* (тепер у російській мові книжного, а не просторічного). У слов'янських мовах його основа міститься в дієслові *тропать* — "тупати ногами", в українській мові *тропити* — "утоптувати, протоптувати, прокладати дорогу". Споріднене слову *тропа* знаходимо в давньогрецькому [atrapós] з таким самим значенням, як і наше слово. Це вже другий крок на етимологічному шляху. *Тропом* називається "слово чи зворот мови в переносному, алегоричному смислі". Це термін стилістики — науки про мовленнєві стилі. Він грецького походження і своєю основою пов'язаний з дієсловом *trepein* — "повертати, перевертати, перетворювати". У сучасній стилістиці зберігаються грецькі назви тропів: *метафора, метонімія, алегорія, синекдоха, катахреза* та інші. Тут не будемо пояснювати їхніх значень.

Тропіками називаються уявні кола, паралельні екватору та віддалені від нього на 23,3° північної та південної довготи, а також увесь простір між ними — екваторіальний пояс планети Земля. У грецькій мові слова [hoi tropikoi kukloi], з літніми та зимовими сонцестояннями [hai tropaitou heliou]. Без подальших роз'яснень, напевне, ви вже зрозуміли, що *тропи* й *тропіки* мають

спільну основу і що вона крім форми не має нічого спільного з російськими словами *тропа, тропка, тропинка*. Назва нижнього шару земної атмосфери *тропосфера* є новоствореним терміном з основ грецьких слів [trópos] — "поворот, оборот" та [sphaíra] — "куля, сфера". До речі, це останнє є також у слові атмосфера (грецьке [atmós] означає "пара"). Якщо ви раніше не цікавилися етимологічними дослідженнями, то для вас виявиться несподіванкою твердження про те, що слова *спати* і *сон* спільного походження, що в них видозмінено ту саму основу. Вона відновлюється у формі *swar-: у санскриті svarpa "сон", у грецькій hýrpos, у латинській somnus з тим же значенням, що і в слові сон. У дуже далеких одна від одної мовах навіть не дуже рідко трапляються слова не тільки схожі за формою, але й за значенням. Ось, приміром, у турецькій мові слово *tepe* означає "пагорб" і в мові науатль у Мексиці слово *tepe(tl)* означає "гора". Вулкан *Porokatepetl* дослівно "Гора, що димить". Не так схожі одне на одне грецьке слово [theós] та ацтекське *teo(tl)*, проте обидва вони означають "бог", і є побожовання, що ця схожість може запаморочити голову любителю встановлювати етимології без урахування порівняльно-історичного мовознавства. На перший погляд дуже схожі одне на одне мальгаське *вогпа* "птаха" та українське *ворона*, проте схожість порушується тим, що мальгаське слово треба читати [vuguna], й воно споріднене з малайським. Якщо говорити про птахів, то грецьке [aetos] означає "орел", самоанське *aeto* означає приблизно те саме. Серед дитячого лопотіння є такі слова, як *тата* і *мама*, їх можна знайти в різних мовах, ані історично, ані географічно не пов'язаних між собою.

Отже, для встановлення етимологій треба мати солідний запас знань і краще не поспішати.

Фразеологія

Назва цієї галузі лексикології так само, як і слово *фраза* — грецького походження, [phrasis] означає "вираз, виклад", звідси наше слово *фраза*, яке за значенням часто дорівнює слову *речення*. Фразеологія — це галузь лексикології, в якій вивчаються не окремі слова, а сталі сполуки слів, часто вживані в мовленні. За змістом вони можуть відповідати окремим словам, наприклад, *займатися господарством* — *господарювати, робити натяки* — *натякати, відчувати ненависть* — *ненавидіти, почувати цікавість* — *цікавитися, вести розмову* — *розмовляти, виражати сумнів* — *сумніватися, дати відповідь* — *відповісти тощо*.

Різні подібні сталі або постійні в даній мові сполучення слів називають досить громіздким терміном фразеологізми. Від звичайних фразеологізмів або словосполучень відрізняються словосполучення, які мають як пряме, так і переносне значення — алегоричні (або інакомовні) словосполучення. При бажанні ви знайдете безліч таких іносказань у своєму повсякденному

мовленні. Ось хоча б такі: *заварити кашу; заблукати межі хатою й коморою; у лісі бути, а дров не бачити; ліс рубають — тріски летять; мати зуб на когось; брати когось за горло; випити гірку до краю; виходити сухим із води; показати, де раки зимують; чекати, коли рак свисне; ловити рибку в каламутній воді та інші.*

Ще одним різновидом словосполучень, неповторних в інших мовах, таких, що не можна перекласти іншими мовами, є так звані ідіоми або ідіоматичні, характерні тільки для даної мови вирази (по-грецькому [idioma] означає "особливість"). Ми кажемо: *іде дощ, настав ранок, ходять чутки, розбити щент, розбити в пух і прах, збити з пантелику, байдики бити, ламати голову, споконвіку, ні світ ні зоря тощо.* Ви можете доповнити цей список.

Особливих пояснень вимагають фразеологізми, в яких згадуються історичні реалії, речі, явища, події, пов'язані з історією народу (див. розд. XII). Ось кажуть: *ни в грош не ставит*, а слід знати, що стара грошова одиниця (*гріш*, рос. *грощ*) — це півкопійки (*гріш* ще в росіян називався *денежкой*). Є прислів'я: "за морем телушка — полушка, да перевоз — алтын". Стара грошова одиниця — *алтын* — це три копійки. *Алтин* — це татарське слово й означало воно "золото" або "золота монета". Ось так знецінюються гроші! Вираз "міряти все на свій аршин" пояснюється старою системою мір, у якій були *вершки, сажени, версти*. Її замінила тепер метрична система. Старими мірами ваги можна пояснити фразеологізм "мал золотник, да дорог" (*золотник* — це 1/96 фунта). Із сумнозвісним татарським ігом (XIII-XV сторіччя) пов'язані вирази: "Мамаєво побоїще", "Тут Мамай воював" (Мамай — хан Золотої Орди). Деякі фразеологізми в нашій мові, як про це вже згадувалося вище, запозичені з літератури, наприклад "зелен виноград" (з байки), "авилонське стовпотворіння" (з Біблії), "сіль землі" (з Євангелія), "Ахіллесова п'ята" (з грецької міфології), "яблуко розбрату" (звідти ж), "Піррова перемога" (з давньої історії: Пірр — правитель Епіра, одержав у 279 р. до Н.Х. перемогу над римським військом на півдні Італії, але ця перемога дісталася йому з великими втратами). Зауважимо ще, що деякі не вживані тепер слова зберігаються ще в складі фразеологізмів, як, наприклад, уже згадані *байдики, пантелик* та інші. Є і такі фразеологізми, всі слова (або словоформи) яких складаються з лексичних архаїзмів, наприклад, *ничтоже сумняшеся, благорастворение воздухов*.

На закінчення слід сказати, що ця галузь лексикології ще потребує подальшої розробки.

Лексикографія

У наш час важко уявити собі освічену людину, яка б не користувалася різноманітними словниками та енциклопедіями. Синонімом слова *словник* у нас є слово *лексикон*, як ви, звичайно, розумієте, слово грецького походження, пов'язане з лексикою. *Енциклопедія* — слово такого ж походження — [enkyklopaideia] "словник, що містить відомості про всі галузі знання або про одну певну галузь знання". Грецьке слово [paideia] дуже багатозначне і в складі згаданого слова означає приблизно те саме, що наше слово "наука", [enkyklo] означає "в колі", тобто науки, розташовані за колами, за циклами.

Двомовні словники існували вже в сиву давнину. Так, під час розкопок на півдні Месопотамії, в межиріччі Тигру та Євфрату, було знайдено шумеро-аккадійські словники. Шумерська мова, яка перестала бути розмовною мовою приблизно на початку другого тисячоліття до Н.Х., стала священною мовою для асирійців та вавилонян і знання її було обов'язковим для жерців.

Словники укладалися в давній Греції і в давньому Римі. Словники застарілих, діалектних та іншомовних слів (так званих глос) становлять велику цінність для філологів. Важко навіть перелічити всі різновиди словників, які існують у наш час, однак спробуймо згадати найважливіші:

1) *тлумачні одномовні словники*, наприклад, 11-томний академічний словник української мови, 17-томний академічний словник російської мови (там є вказівка на першу появу слів у літературі);

2) *двомовні словники іншомовних слів*: прямі та зворотні, наприклад, англо-український та українсько-англійський, німецько-український та українсько-німецький;

3) *багатомовні словники* — назва говорить сама за себе, але в них не подається фразеологія;

4) *історичні словники*, наприклад "Матеріали для исторического словаря русского языка" І.І.Срезневського або "Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.ст.;"

5) *етимологічні словники*, наприклад, "Етимологічний словник української мови" за редакцією академіка О.С.Мельничука;

6) *діалектологічні словники*, словники діалектів та говорів, а також різних професійних жаргонів, арго, сленгів;

7) *термінологічні словники* якоїсь науки або галузі техніки, включаючи до них, звісно, й словники лінгвістичної термінології, які з огляду на швидкий розвиток сучасного мовознавства старіють невдовзі після своєї появи;

8) *тематичні словники*, де слова розташовані не за алфавітом, а за темами, тобто такими групами, у яких слова пов'язані одне з одним за своїм значенням, наприклад, сім'я, свійські тварини, сільське господарство, транспорт тощо;

9) *словники синонімів, омонімів, антонімів* (тобто протилежних за змістом слів);

10) *орфографічні словники або орфографічні довідники* без пояснень значень слів;

11) *зворотні словники*, в яких слова розташовуються не за їхніми початковими літерами, а за їхніми кінцевими літерами (вони ніби читаються справа наліво, наприклад: *молитва, бритва, жертва* тощо). Вони можуть служити також як словники рим для поетів;

12) *частотні словники*, в яких слова розташовані залежно від частоти їхнього використання в тексті;

13) *словники мови окремих авторів*, як, приміром, словник мови творів Т.Г.Шевченка;

14) *словники власних імен людей якогось народу* (іменники) та словники географічних назв якоїсь держави (словники топонімів);

15) вже згадані *енциклопедичні словники або енциклопедії*;

16) *словники іншомовних слів* у словниковому складі якоїсь мови;

17) *фразеологічні словники та словники прислів'їв, приказок, цитат*, які часто трапляються в текстах.

Праця укладачів словників дуже трудомістка і вимагає від лексикографів великих знань мов та вмілого володіння лексичним матеріалом. Недарма існує такий вислів: "Подвиг лексикографа йде слідом за подвигами Геракла" (Lexicographi post Herculis labor). Як би ми з вами жили без словників? Віддамо належне їх укладачам! Ви повинні знати такі імена, як В.І.Даль, Б.Д.Грінченко, Є.Желєхівський, С.І.Ожегов.

Подивіться тепер на списки лексичних інтернаціоналізмів грецького та латинського походження (див. списки 1 та 2). Ці списки, як вам повинно бути зрозумілим, далеко не вичерпують загальної кількості таких слів, які існують в нашій мові на сьогодні, не кажучи вже про безліч спеціальних термінів у всіх галузях знань. Наплив таких слів в нашу лексику не припиняється, і немає потреби докладати зусилля до того, щоб замінити ці слова словами питомої слов'янської чи української лексики, створювати нові терміни замість звичних старих термінів. Уважно роздивіться ці списки, спробуйте: 1) знайти хоча б приблизні синоніми (лексичні еквіваленти) цих слів у нашій мові, наприклад, такі: *алфавіт* — *абетка, азбука, асистент* — *помічник, індустрія* — *промисловість, реформа* — *перетворення, юриспруденція* — *правознавство*; 2) потім визначте, які з цих слів неможливо замінити словами українського походження; 3) і, нарешті, порівняйте наші форми цих слів з відповідними формами відомих вам західноєвропейських мов, як-от: *аналогія* — англ. *analogy*, франц. *analogie*, нім. *Analogie*.

Список 1. Лексичні інтернаціоналізми — грецизми

А: автомат, агроном, академія, аксіома, акустика, амністія, аналіз, аналогія, анархія, анатомія, анекдот, антипатія, антологія, апогей, апофеоз, аристократія, архаїзм, археологія, аскет, атлет, атмосфера, атом, афазія, афоризм.

Б: базис, бактерія, бальзам, бібліотека, біографія.

Г: гармонія, гегемонія, генеалогія, географія, гігант, гігієна, гімн, гімназія, гіпербола, гіпноз, графіка.

Д: дактиль, декада, демон, динаміка, диплом, диск, дифтонг, діаграма, діалект, діалог, діаметр, догма, доза, дракон, драма.

Е: екологія, економія, електрон, еліпс, емблема, енергія, естетика, етика, етимологія, етнографія, етнос.

З: зефір, зодіак, зона, зоологія.

І: ідея, ідол, ієрархія, ієрогліф, ікона, історія.

К: каліграфія, камін, канон, карта, каталог, катастрофа, катет, клініка, комедія, комета, космос, кратер, криза, кристал, критика.

Л: лабіринт, лампада, лексика, лепта, ліра, лірика, логіка, люстра.

М: магія, магніт, манія, мелодія, метал, метаморфоза, метафора, метеорит, метод, метр, метрополія, міміка, містика, міф, міфологія, монархія, монополія, музей, музика.

Н: неоліт, неологізм, німфа, ностальгія.

О: олімпіада, оптика, орган, організм, орфографія.

П: панацея, паніка, панорама, парабола, парадигма, парадокс, паразит, паралель, парафраза, патологія, патріот, пауза, пафос, педагог, периферія, період, піраміда, пірат, плутократія, полеміка, поліглот, полігон, політика, поезія, поет, практика, проблема, прогноз, пролог, психіка, психологія.

Р: ритм, риторика, ромб.

С: сарказм, саркофаг, сатир, симбіоз, символ, симетрія, симпатія, симптом, симфонія, синонім, синтаксис, синтез, система, скандал, спелеологія, стадія, стереотип, стихія, стратегія, строфа, сфера, сфінкс, схема, сцена.

Т: тавтологія, талант, театр, теза, телеграф, телескоп, телефон, тема, техніка, тип, типологія, тиран, том, тон, топонім, травма, трагедія, тритон, трон, троп, тропік.

У: уран, утопія.

Ф: фаза, фантазія, фармацевт, фенікс, феномен, фізика, фізіологія, філантроп, філологія, філософія, фосфор, фотографія, фраза, фразеологія.

Х: характер, химера, хлор, хор, хорда, хореографія, хрестоматія, хризантема.

Ц: центр, цикл, циклон, циклоп, циліндр.

Не випадково тут пропущено слова *Еллада, еллін, еллінізм*. Замість них у нас частіше зустрічаються слова латинського походження *Греція, грек*, а *грецизмами* називаються слова грецького походження.

Список 2. Лексичні інтернаціоналізми — латинізми

А: абсолют (-ний), абстракт (-ний), автор, агент, агресія, адвокат, акт, акуратний, акцент, ампула, античний, апарат, аргумент, арена, асистент, аспект, атрибут, аудиторія, афект.

В: вакуум, варіація, ветеран, вето, віза, вотум, вулкан.

Г: геній, гібрид, глобус, градус, грація, гуманний.

Д: декламація, декларація, декорація, декрет, делегат, депутат, дери-
вація, дефект, дивізія, диктатор, диктор, директор, дискусія, диспут, дис-
ципліна, доктор, доктрина, документ.

Е: еволюція, еквівалент, екземпляр, експансія, експедиція, експеримент, експерт, експозиція, експорт, екстракт, елемент, еміграція, емісія, ерудиція, ефект.

І: імперія, імпорт, інвалід, інверсія, індекс, інерція, інспектор, інстинкт, інструкція, інструмент, інтелект, інтервал, інтонація, інтуїція, інформація, інцидент.

К: казус, капітал, капсула, квадрат, квартал, кворум, клас, колонія, консул, контакт, контракт, копія, кореспонденція, корпус, корупція, культура, курс.

Л: лабораторія, лекція, ліміт, лінгвістика, література.

М: магістр, максимум, манускрипт, матерія, медик, медицина, мінімум, місія, модель, модус, монета, монумент, мотор.

Н: натура, нація, новатор, нота, нумерація.

О: об'єкт, обсерваторія, оказія, окупація, опозиція, опус, оригінал, орнамент, офіційний.

П: пенсія, петиція, пігмент, пленум, плюс, позиція, порція, преса, проба, продукт, пропорція, професор, процес, публіка.

Р: радіус, раритет, раціон, реальний, революція, редактор, редакція, резолюція, репетиція, республіка, реферат, рефлекс, реформа, рецензія, ре-
цепт, рудимент.

С: сатира, секрет, секта, сектор, секунда, секція, семінар, серія, скульптура, спектр, спекуляція, статуя, стиль, стимул, стипендія, студент, сума.

Т: такт, текст, темп, традиція, транспорт.

У: унікум.

Ф: факт, фігура, фікція, флексія, фонтан, форма, фрагмент, фундамент.

Ц: цезура, цирк, циркуль.

Ю: юриспруденція.

Усі ці слова грецького та латинського походження здебільшого прийшли до нас не прямо з грецької та латинської мов, але обхідним шляхом із західноєвропейських мов. Нині вони збагатили нашу лексику та стали нашими словами незалежно від їхнього походження. Як і питомі слова, запозичені беруть участь у процесах словотворення.

В індоєвропейських мовах словотворення відбувається через афіксацію, тобто додавання афіксів, як префіксів, так і суфіксів, наприклад, у нашій мові: *міра* — *намір*, *мірка*, *примірник*. Дуже поширене в давніх мовах (зокрема в санскриті та старогрецькій) основокладання (композиція) в нашій мові (на відміну від сучасної німецької) мови не дуже поширене, зате всякі скорочення слів (абревіатури) і цілих словосполучень набули в нас широкого розмаху. Звичайно, щороку поширюються запозичення слів, зокрема в сферах наукової і технічної термінології.

Отже, наша мова належить до мов із дуже розвиненим формальним словотворенням і має великі можливості дальшого збагачення свого словникового складу.

СЕМІОТИКА – НАУКА ПРО ЗНАКИ

Наука про знаки та системи знаків називається семіотикою або ще семіологією. В основі цих слів лежить грецьке слово [semeion], яке означає "знак". Ви, напевне, здогадуєтеся, що слово *знак* утворене від основи дієслова *знати*, так само, як російське слово *брак* утворено від основи дієслова *брати*. У назвах *семіотика* та *семіологія* така ж основа, як в слові *семасіологія*. Ця основа міститься в грецькому дієслові [semainein], яке відповідає нашим словам *позначати*, *давати знак*, *давати сигнал*, *сигналізувати*, а слово *сигнал* утворено від латинського signum "знак".

Те, що слова людської мови становлять для людей знаки, які позначають факти та явища об'єктивної дійсності, розуміли вже давні греки та римляни. Римлянин Аврелій Августин (354-430 після Н.Х.), який навернувся до християнства й був визнаний святим, автор численних творів, виразив цю думку дуже просто: "Слово – це знак" (verbum est signum). Знак має дві сторони: означальну (res signans) та означувану (res signata). Цю думку, напевне, незалежно від Августина й через 20 століть після нього виразив уже відомий вам Ф. де Соссюр (див. розд. VIII). У своїх лекціях він назвав семіологію "наукою, яка вивчає життя знаків у житті суспільства", а лінгвістику (мовознавство) визначав як "частину цієї загальної науки". Для нього семіологія уявлялася як наука майбутнього, яка в його час ще не склалася. Для нього було зрозумілим, що спілкування людей (комунікація) здійснюється завдяки мовним знакам і ці знаки мають дві сторони, як це вже визначив Августин.

Шлях до створення науки про знаки поклав ще свого часу Лейбніц (згаданий уже в розд. IX) своїм "універсальним численням", яке стало згодом основою математичної логіки. Фундатором семіотики як науки про знаки взагалі і про знакові системи вважається з усіма підставами американський філософ та математик Чарльз Сандерс Пірс (1839-1914), сучасник Ф. де Соссюра. Пірс поділив усі знаки, які використовуються в людському суспільстві, на три класи:

- 1) образні знаки (icons);
- 2) вказівні знаки або знаки-прикмети (indice);
- 3) умовні знаки – знаки-символи (symbols).

Ви перебуваєте в Києві коло пам'ятника Т.Г.Шевченку. Ця статуя – образний знак, зображення поета. Ви блукаєте в лісі і хочете вийти з нього. Нарешті ви чуєте гавкання собаки й спів півня. Це прикмети людського життя, вказівні знаки. Ви в мовній формі обмінюєтеся думками з тими,

хто вас слухає. Ваші слова – це умовні знаки для фактів та явищ дійсності. Пірс назвав ці знаки символами, хоча взагалі прийнято розрізнявати власне умовні знаки, що не мають нічого спільного з тим, що вони позначають, та символи (грецьке [symbolon] "зіставлене"), які мають децю спільне з тим, що вони "символізують", наприклад, статуя богині Феміди, символ правосуддя, або вівіска над входом до магазину, де продаються окуляри, що зображує ці самі окуляри. Слідом за Пірсом засади загальної семіотики розробили Чарльз Морріс, Р.Карнап, А.Тарський та ін.

Як правило, загальна семіотика поділяється на три частини:

- 1) синтактика – наука про сполучення знаків;
- 2) семантика – наука про значення знаків;
- 3) прагматика – наука про ставлення до знаків тих, хто їх використовує.

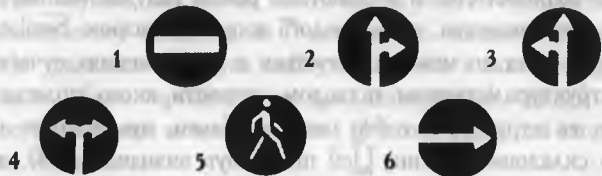
Разом із загальною семіотикою виникли науки про знаки та знакові системи в усіх галузях знання та людської діяльності і передусім в галузі людської мови. Це так звана *лінгвосеміотика*, про неї тут і йтиметься. Ясно, що дослідження мови як знакової або семіотичної винятково складної системи пов'язане з дослідженням літературних творів. Таким дослідженням займалися представники російської "формальної школи" (Ю.М.Тинянов, В.Б.Шкловський, Б.М.Ейхенбаум, В.Я.Пропп). В університеті міста Тарту в Естонії з ініціативи професора Ю.М.Лотмана і за його активною участю видавалися збірники статей з семіотики різних галузей знання – літературознавства, мовознавства, культурології тощо під назвою *Semiotike*.

Семіотичний підхід до мови поєднується в дослідженнях сучасних мовознавців із структуралістичним підходом, сутність якого полягає в дослідженні мови як структури, тобто певного цілого, зумовленого взаємозв'язками його складових частин. Цей підхід був визначений Ф. де Соссюром у його лекціях і потім застосований мовознавцями-структуралістами в різних країнах (Празька, Копенгагенська, Американська школи структуралізму). Тепер можна говорити й про вітчизняну школу структуралізму та лінгвосеміотики.

Тут, звичайно, немає потреби зупинятися на всіх напрямках сучасних семіотик, проте скажемо про використання засад загальної семіотики в мовознавстві.

Класифікацію знаків, накреслену Пірсом, доповнив та уточнив польський мовознавець професор Тадеуш Мілевський (1906-1966). Згідно з Мілевським, усі знаки можна поділити на такі класи: 1) знаки без визначеної адреси, тобто такі, які є знаками чогось тільки для їх одержувача, а не для відправника. Це приміром, плач немовляти, який є сигналом про допомогу для його батьків або вихователів. Протилежні їм це: 2) адресовані знаки (сигнали), свідомо спрямовані відправником до одержувача. Це, наприклад, той ви-

падок, коли дитина уже почала розуміти, що її поклик (у звуковій формі) знайде відгук у її батьків або вихователів. Мовне спілкування людей складається, зрозуміло, з адресованих знаків та їхніх сполучень; 3) знаки з певним значенням, які потребують для одержувача уточнення теми або інших додаткових засобів. Ось, наприклад, якийсь оклик, вигук, заклик до встановлення спілкування відправника з одержувачем; 4) знаки з певним значенням, як слова й словосполуки якоїсь людської мови; 5) мотивовані знаки, тобто такі чи інакше безпосередньо пов'язані з тим, що вони позначають. Це, наприклад, так звані звуконаслідувальні та образні слова, які повинні були переважати в мовах на перших щаблях їхнього розвитку. До них належать членоподібні наслідування голосів тварин (наприклад, *ку-ку*, від якого цей птах в російській мові одержав назву *кукушка*) та вигуки на зразок: *трахтарарах, бултых, тук-тук*; 6) немотивовані знаки, тобто чисто умовні, які переважають у мовах нині, більшість слів сучасних мов (за термінологією Пірса — знаки-символи). За влучним висловом Арістотеля "слово собака не кусається"; 7) знаки однокласних систем, тобто без можливості сполучення між собою для утворення складних знаків, тобто знаків іншого класу. Прикладом таких знаків може служити світлова сигналізація, прийнята у нас на дорогах: зелене світло — можна йти або їхати, жовте світло — перемикання та червоне світло — не можна ані йти, ані їхати. Такими ж однокласними є, звичайно, відомі нам дорожні знаки:

1. Заборонений в'їзд для всіх видів транспорту.
2. Проїзд тільки прямо або направо.
3. Проїзд тільки прямо або наліво.
4. Проїзд тільки направо або наліво.
5. Доріжка для пішоходів.
6. Проїзд направо.

Ці та інші подібні до них знаки між собою не сполучаються; 8) знаки двох або кількох класів, як, наприклад, у будь-якій природній мові з окремих звуків утворюються склади, зі складів — слова, зі слів — словосполучення, із словосполучень — висловлювання, з висловлювань — речення. Тому ми кажемо, що мова — це багатокласна система знаків; 9) знаки нефонемні, тобто такі, що не звучать, не складаються з фонем, або звукових типів. Такими знаками є, наприклад, так звані "танці бджіл", відкриті швейцарським природознавцем Карлом Фрішем. Завдяки сполученню окремих рухів у польоті

бджоли можуть вказати напрямом, у якому слід летіти для збирання квіткового соку, й приблизну відстань від вулика до місця збирання; 10) власне фонемні знаки, тобто знаки усіх малих систем великої системи знаків, природної людської мови. Про особливості мовних знаків на відміну від знаків інших систем йтиметься далі (див. розд. XXII, XXIII, XXIV).

Характеризуючи мову на основі класифікації знаків Т. Мілевського, можна сказати, що людська мова — це дуже складна система знаків переважно: 1) адресованих, 2) з певними значеннями, 3) знаків немотивованих, 4) багатокласних, 5) фонемних. Слід, однак, пам'ятати, що мова як знакова (семіотична) система істотно відрізняється від усіх інших звукових систем у людському суспільстві своєю гнучкістю, поєднанням у собі відносно замкнених систем (фонетика, афіксальне словотворення) та відносно відкритих систем (словосполучення, набір або інвентар лексичних елементів), здатністю змінюватися у часі та просторі, будучи одночасно й тим, що В. Гумбольдт називав грецькими словами "ергон" (продукт — наслідок процесу) та "енергія" (процес, тобто самоорганізація та самовдосконалення).

МОВА — ДЗЕРКАЛО КУЛЬТУРИ

Якщо вас утомили загальна та мовна семіотика, кажучи про мову, подивімося на неї ще й з іншого боку.

Ви, напевне, читали роман "Дочка Монтесуми" Райдера Хаггарда. Якщо не читали, прочитайте. Він деякою мірою історичний. Які картини виникають у вашій уяві при назві цієї заокеанської країни — Мексики? Країна квітучої агави, яка цвіте раз на сто років (тому вона ще називається столітником) і, віддвітаючи, помирає, Мексика — країна між двох океанів, на перехіді, який з'єднує Північну Америку з Південною Америкою. Країна стародавніх самобутніх культур, від яких залишилися тільки кам'яні руїни міст, палаців, храмів. Важко в історії людства знайти більш різкий контраст культур, ніж ацтекська культура та іспанська культура початку XVI століття. У 1519 році іспанський авантюрист Ернан Кортес (1485-1547) з армією з 508 озброєних вогнепальною зброєю солдатів, з 109 моряків та кількох сановників і священників висадився на мексиканському березі та наказав спалити кораблі, щоб ніхто з його банди не думав про відступ. Попереду були незвідані землі, невідомі племена з їхніми містами, незвична для іспанців природа.

Уже 8 листопада 1519 року Кортес зі своїми головорізами вступив до столиці ацтекської держави Теночтитлану, розташованої на островах на солоному озері Текоко. Іспанців вразила пишнота будівель, палаців, храмів. Такого вони не бачили в себе на батьківщині. Можливо, в той час Теночтитлан був найбільшим містом не тільки Нового, але й Старого Світу. Навряд чи іспанські конкістадори (завойовники) мали таке почуття, яке дозволило б їм належно оцінити досягнення матеріальної культури ацтеків. Вони з жадібністю дивились на золото — єдиний метал, який вміли обробляти тодішні мешканці Мексики.

Можете уявити собі, що при величезній різниці культур іспанська мова й мова ацтеків та сусідніх з ними племен — науатль — тривалий час вже після падіння Теночтитлану виключали можливість взаєморозуміння. Багатотисячна армія (40 тис. індіанців!) в бавовняних панцирях, озброєна списами з наконечниками з вулканічного скла (обсидіана) та луками, зазнала поразки від малочисельної банди конкістадорів з їхніми тубільними союзниками — все це через іспанську вогнепальну зброю, мушкети та гармати. У 1521 році Теночтитлан та держава воєвничих ацтеків перестали існувати, а з ними загинула і їхня своєрідна культура. Якщо прийнято ка-

зати, що мова є дзеркалом культури народу, то це стосується, звичайно, не будови мови, а лексики. Можете уявити собі, що для особливостей культури ацтеків у іспанських завойовників не було слів так само, як у мешків (ацтеків) не було слів для іспанських гармат та мушкетів, ані для їхніх залізних шоломів та панцирів, ані для їхніх чобіт та іншої амуніції.

Старе прислів'я "все куплю, сказало золото, все візьму, сказав булат" мало прямий стосунок до завоювання іспанцями Мексики. Важко засобами іспанської мови, тобто використовуючи іспанську лексику XVI століття, дати правильне уявлення про ацтекську культуру й, напевне, неможливо засобами ацтекської лексики того часу передати особливості іспанської (і відповідно — західноєвропейської культури).

У техніці ацтекська культура була незрівнянно примітивнішою від європейської культури XVI століття. Ацтеки крім золота не знали інших матеріалів. Їхня зброя та знаряддя були ще на рівні кам'яного віку. У цій галузі вони використовували вулканічне скло. Вони не знали ні сохи, ні плуга, а землю обробляли палками на зразок мотик. У них не було жодних транспортних засобів, жодних возів на колесах і як транспорт використовувалися свійські тварини, та й взагалі зі свійських тварин у них були лише собаки та індички з індичками.

Дивно, як за такого рівня техніки ацтеки могли досягти таких успіхів у архітектурі, побудувавши у своєму місті кам'яні палаци та храми. Успіхи їхніх майстрів ювелірної справи без сумніву перевищили досягнення сучасних їм європейських ювелірів. Коли знаменитий німецький художник Альбрехт Дюрер побачив надіслані в подарунок іспанському королю Карлу V золоті вироби ацтекських умільців, він написав: "Ніколи в житті я не бачив нічого, що могло б потішити моє серце більше, ніж ці речі".

Відповідно до кастового устрою ацтекського суспільства у ацтеків було два типи навчальних закладів з обов'язковим навчанням у них для юнацтва (а обов'язкового навчання не було тоді в країнах Європи). Діти знатних батьків навчалися у школах під назвою *кальмекак*. У програмі цих шкіл були такі предмети, як-от: релігія, історія країни та устрій держави, письмо (у ацтеків було малюнкове або образне письмо), читання текстів, арифметика, астрономія та астрологія, віршування та ораторське мистецтво (красномовство або риторика). Випускники шкіл ставали жерцями та державними діячами.

Діти простолюду навчалися в школах під назвою *тельпучкаллі*. Там у програмі були: історія країни, сільське господарство (агрономія), ремесла та військова справа. Випускники цих шкіл передусім поповнювали лави армії.

Значного розвитку досягла в ацтеків художня література й особливо поезія, а в ній перше місце посідали релігійні гімни. Відомо, наприклад, що

правитель міста Тескоко-Несауль-койотль (XV ст.), сам будучи поетом, всіляко опікувався поетами. Характерне те, що в ацтеків одним словом — *куїкани* — називалися співець і поет. Великою пошаною в ацтекському суспільстві користувалися філософи — *тламатіні* ("мудреці"). Мексиканський учений Мігель Леон Портилья написав книгу "Філософія науатль". Значних успіхів досягли ацтеки в медицині, можливо, навіть більших, ніж сучасні їм європейські лікарі.

Ацтекський сонячний календар мав 365 днів на рік, проте рік поділявся на 18 місяців по 20 днів, а в кінці року додавалося ще 5 "нещасливих днів".

Огідною, на наш погляд, була ацтекська релігія з її великою кількістю богів і обов'язковими людськими жертвоприношеннями. Ацтеки вірували в те, що їжею їхніх богів була людська кров і у своїх храмах (*теокалі*) вбивали багато людей, розсікаючи їхні тіла обсидіановими мечами і вириваючи з них серця. Головний бог їхнього народу — Уїпілопочті — був також богом війни. Війна для ацтеків була священодійством, служінням богам і головною метою було не вбивство ворогів, а захоплення полонених, яких потім переважно приносили в жертву богам. Слово війна, по-ацтекському *йаойотль* — в їхньому образному письмі передавалося сполученням зображень води та вогню. Земля в ацтекському суспільстві була колективною власністю і вищі верстви суспільства користувалися нею, але вона належала не їм, а державі. Позабавлені земельних ділянок називалися "руки, в яких немає землі". Особливу касту становили купці (*почтека*), які водночас, мандруючи в чужих землях, були розвідниками.

Зовсім безправними були раби (*тлатлакотин*), яких жорстоко експлуатували. Кастовий устрій суспільства відбився і в релігійних уявленнях: душі знатних людей вирушали в *тлалокан*, а душі простолюдинів — у *міктлан*.

Такою в загальних рисах була культура ацтеків, відбита в їхній мові *науатль*. Іспанські завойовники, опинившись в новому для них природному оточенні, поспішили скористатися з "дарів" Нового Світу й привезли їх до Європи разом з їхніми тубільними назвами. Перші назви їстівних рослин вони запозичили ще з тубільних мов островів "Західної Індії", а згодом уже з мови науатль. Ви знаєте, що нашої назві кукурудза в західноєвропейських мовах відповідає *маїс*. Його до Європи разом з "королевою всіх злаків" привезли іспанці. Кукурудза була головною сільськогосподарською культурою народів Середньої Америки. Серед безлічі ацтекських богів в ацтекському пантеоні була богиня кукурудзи Синтеотль.

У Новому Світі іспанці познайомилися з дивовижним деревом, плоди якого ростуть не на гілках, а прямо на стовбурі. Це шоколадне дерево, як його назвав Карл Лінней, "їжа богів — какао" (*Theobroma cacao*). Мовою науатль воно називалося *sacauatl*, а напій, виготовлений з його плодів — *сочолатлі* і звідси наш *шоколад*.

З Америки до Європи іспанці привезли бульби тієї рослини, без якої не можуть обійтися наші сучасники. Конкістадори засвоїли її назву у формі *batata* або *patata* — і це наша популярна картопля. З Америки походить і її родич, але своїми плодами несхожий на неї *tomatl*, томат або помідор. Від індіанців іспанці засвоїли і погану звичку палити тютюн. Словом *tabaco* у Новому Світі називалося пристосування для тютюнового диму на зразок курильної люльки.

Звичайно, після завоювання Америки європейцями стали відомими такі тубільні назви диких звірів: *ягуар*, *пума*, *койот* та інші. На Антильських островах була засвоєна також назва найменшої з усіх маленьких пташок — *колібри*. Ви, звичайно, знаєте, яке значення для індіанців у їхній культурі мали пера птахів.

Отже, мова, будучи універсальним засобом передавання інформації про природу та про всі сторони життя людини й людського суспільства, а також про себе саму, у своєму словниковому складі є відображенням культури суспільства людей, які нею розмовляють, як виразник культури вона стає предметом тієї науки, котру тепер прийнято називати культурологією, — науки про людську культуру в найширшому розумінні цього слова. Латинське слово *cultura* уже для самих римлян було багатозначним. Воно позначало: 1) обробку, догляд за чим-небудь; 2) землеробство; 3) освіту; 4) виховання; 5) вшанування (культ).

Людська діяльність та її наслідки протиставлялися первісній природі — натурі. Зрозуміло, і ми так сприймаємо: культура, як матеріальна, так і інтелектуальна (духовна), є витвором людського суспільства та окремих творчих особистостей. Вона виникає на певному щаблі розвитку людства, починаючи від першого виготовлення знарядь виробництва, захисту та нападу (мисливство та війна, боротьба за існування).

Культура так само, як і мова, є знаковою (семіотичною) системою. За визначенням Ю.Лотмана та Б.Успенського, культура — це "складна семіотична система, функцією якої є пам'ять, а основною рисою — накопичення". Іншими словами — у культурі не тільки зберігаються наслідки людської діяльності, але ця діяльність не припиняється. Слід визнати, що культура людського суспільства — багатобічне явище, в якому слід розрізняти такі сторони: 1) логічну — накопичення знань, науки; 2) ідеологічну — релігія та філософія; 3) політичну — організація суспільства, державний устрій, міжнародні відносини, союзи, договори, угоди; 4) етичну — побут і звичаї; 5) економічну — промисловість, виробництво продуктів та засобів існування людей, обмін та торгівля; 6) технічну — створення засобів виробництва, знарядь праці, інструментів та механізмів, генераторів енергій; 7) артистичну — мистецтво, словесність, художня літе-

ратура, поезія, музика, театр, живопис, скульптура, архітектура. Всі ці сторони культури, хоча так чи інакше пов'язані одна з одною, але розвиваються нерівномірно, не однаковою мірою і за своїми законами. Оскільки мова у своїй лексиці відбиває культуру суспільства, мовознавство можна розглядати як частину загальної культурології.

Досліджуючи лексику в історичній перспективі її розвитку і в даному її стані, можна зробити висновки про ставлення даного суспільства до інших суспільств, враховуючи іншомовні слова в словниковому складі мови.

МОВОЗНАВСТВО СЕРЕД ІНШИХ НАУК

З попередніх розділів вам стало зрозумілим, що мовознавство — наука про мову та мови — має багатоманітні зв'язки, без перебільшення можна сказати, з усіма науками, які існують на сьогодні в людському суспільстві. Однак міцніше за все воно пов'язане з науками, що належать до словесного вираження розумової діяльності людей. Тут маємо на увазі філологію та літературознавство, а потім уже й інші науки, пов'язані з вивченням людської мови. Можна було б говорити навіть про зв'язок мовознавства, хоча й не дуже міцний, з такою наукою, як математика. Є тепер така галузь знання, як математична лінгвістика, але це заведе нас дуже далеко від власне мовознавства.

Не знаємо, було таке чи тільки могло бути. Професор увійшов до просторі аудиторії, де на стіні за кафедрою висіла чорна дошка. Зробимо застереження: це, звичайно, була не дошка в побутовому значенні цього слова, але це була велика дерев'яна рама, на якій був закріплений великий аркуш (а як інакше можна сказати) лінолеуму. Це дивне слово, в якому обидві складові частини латинського походження — *linum* "льон" та *oleum* "олія" (довідка з тлумачного словника: "Лінолеум — цупка товста тканина, просякнута сумішшю особливого цементу з олією"). Немає певності в тому, що чорна дошка в аудиторії була дійсно чорною, скоріше за все вона була світло-коричнева. В усякому разі на ній не було нічого написано і коло неї, як належить, було покладено ганчірку та шматок крейди.

На перше запитання професора, поставлене присутнім, ніхто не зміг відповісти: "Про що говорить вам ця дошка?" Після короткої паузи професор сам відповів на це, як всім здалося, дивне запитання: "Я чорна дошка, на якій можна креслити крейдою, а потім накреслене зітерти ганчіркою". Ось і все, що може повідомити чиста академічна дошка (знаєте вислів: *tabula rasa* — "дошка, на якій ще нічого не написано"). Це все інформація чорної дошки. Інформація (*informatio*) знову ж таки латинське багатозначне слово: 1) роз'яснення, виклад, тлумачення; 2) уявлення, поняття. Воно утворене від основи дієслова *informare* зі значеннями: 1) надавати форму, формувати; 2) навчати, виховувати; 3) складати, будувати; 4) уявляти, мислити. Професор продовжив своє роз'яснення. Він узяв крейду і накреслив на дошці: $x=0$.

— Що це таке? Це — інформація!

Звичайно, ніхто з присутніх не зрозумів справжнього значення цієї формули.

— Це неважливо, — сказав професор. — Значення цієї інформації таке, що в даному випадку ікс дорівнює нулю.

Поняття, яке виражається словом *інформація*, є одним з найважливіших понять у таких галузях знання, як сучасні теорія інформації, теорія комунікації (тобто передавання інформації в тій чи іншій формі) та кібернетика, про яку скажемо тут кілька слів.

Ця назва грецького походження [kybemetike] — дослівно "вміння керувати кораблем". Таку назву дав новій науці американський математик Норберт Вінер (1894-1964). У 1948 році він видав книгу "Кібернетика або контроль і комунікація в живих організмах та машинах". У цій книзі йдеться про керування механізмами (машинами), організмами та діяльністю людей. Кібернетику можна ще визначити як науку про закони перетворення інформації в складних керованих системах. Вона пов'язана з математичною логікою, з математичною статистикою та теорією ймовірності.

Теорія інформації — це наука про закони і засоби вимірювання та збереження інформації.

МОВА, ДІАЛЕКТ, ГОВІРКА

33
x
y
6.60

Коли росіяни розмовляють між собою, один з них може сказати: мы *у*аварим (тут *у* означає дзвінкий щілинний задньоязиковий), а інший скаже — мы *г*оворим (тут *г* означає дзвінкий змичний задньоязиковий приголосний). Це явище неважко зрозуміти, коли знати, що в межах поширення російської мови існують різні діалекти ("наріччя") та говірки, які є предметом вивчення мовознавців — діалектологів. Наука, що вивчає діалекти, називається діалектологією. Грецьке слово [dialektos] означає "розмова". Діалекти та говірки російської мови, так само як і української, відрізняються одне від одного переважно своїми фонетичними особливостями та в меншій мірі своїм словниковим складом, який на відміну від лексики загальнонародної літературної мови називається діалектизмами.

Якщо провести уявну пряму лінію від Санкт-Петербурга до Астрахані, то на північному сході від цієї лінії розташовані говірки російської мови, в яких зберігається ненаголошений голосний [o] з дзвінким змичним [g], а на південному заході від неї — говірки з голосним [a] замість [o] в ненаголошених складах.

Північно-східні говірки називають "окаючими", а південно-західні — "акаючими". Тепер унаслідок багатьох пересувань населення, зокрема в містах, особливості окремих говірок не такі помітні, як колись. У межах сучасної України поряд із загальнонародною державною та літературною мовою існують місцеві говірки, як, наприклад, говірки Підкарпаття і східної (лівобережної, слобожанської) України, говірки Львівщини та Полтавщини тощо, але літературна мова об'єднує всіх освічених українців і має значний вплив на всі місцеві говірки, що є пережитками минулого нашої країни.

Можна сказати, що в діалектології нема чітко визначеної різниці між діалектами і говіркою. Якщо йтиметься про їхню різницю, то вона визначається кількістю мовців і розміром поширення. Діалект може складатися з кількох говірок. Якщо подивитися в "Толковый словарь живого великорусского языка" В.Даля (1801-1872), то там поряд із діалектизмами можна знайти чимало українських слів.

Ось, наприклад, у Львові ви можете почути замість звичайних у літературній мові — "пробачте, вибачте" — "перепрошую" (за зразком польського *przepraszam*), а на Закарпатті ви можете почути назву "боркут" у розумінні "мінеральна вода" (це з угорської мови) і навіть дієслово "боркутувати" — "пити мінеральну воду". В мові західноукраїнської інтелігенції багато запози-

чених слів (наприклад, *евентуально* — "можливо", *предилекція* — "перевага", з *анімозі* — "розсердившись" тощо). Поставтеся уважно до всяких можливих діалектизмів: занотуйте їх, цим ви допоможете діалектологам.

Давньогрецькі філологи називали діалектами близькоспоріднені мови, що складають грецьку групу індоєвропейської родини мов. Усі ці діалекти були видозмінами ще дописемної спільної грецької мови, або прамови. Давньогрецькі філологи виділили серед давніх діалектів ті, що мали свої письмові форми: іонійський, аттичний, еолійський, дорійський. Решта діалектів відома сучасним діалектологам на основі написів, що збереглися до наших днів на мармурі та інших твердих матеріалах. Давньогрецькі написи — епіграфічні пам'ятки є предметом дослідження тієї галузі філології, яка називається епіграфікою. Грецьке [epigraphie] означає напис.

В елліністичну епоху (III-I ст. до Н.Х.) до названих діалектів додається ще "спільний діалект", так званий койне (κοινή διαλεκτος). Це була розмовна, а згодом і письмова грецька мова, що поширилась у всіх країнах Європи, Азії та Африки, які завоював Олександр Македонський (час його правління — 336-323 до Н.Х.). Із грецького койне сформувалася розмовна мова візантійської епохи (V-XV ст.), а згодом новогрецька мова з усіма її територіальними діалектами та її літературними формами.

Внаслідок певних політичних та економічних причин діалекти якоїсь мови можуть стати новими мовами. З погляду мовознавців між мовою та діалектом нема істотної різниці. Різниця між ними визначається їхнім політичним та культурним значенням у світі.

Діалектологи розрізняють: 1) територіальні; 2) регіональні (латинське regio — "край, область"); 3) локальні (латинське locus — "місце") діалекти; 4) професійні говірки (особливості мови представників різних професій); 5) так звані жаргони, арго, сленги — свого роду таємні мови вузьких суспільних груп. Ці різновиди якоїсь мови відрізняються від загальнонародної мови лише своїм словниковим складом, на відміну від територіальних діалектів, що можуть відрізнятися від загальнонародної мови своєю фонетикою і якоюсь мірою своєю граматиною.

Іноді буває так, що діти через бажання зробити свою мову незрозумілою додають до окремих слів якісь склади. Вже згаданий нами російський сходознавець Є.Д.Поліванов пояснив існування в російській мові поряд із звичайним словом "ворот" (комір) ще такого, як "шиворот", що походить з "таємної" мови російських гімназистів.

Із територіальних діалектів латинської мови, що поширилась в межах Римської імперії та існувала в країнах Західної Європи і після падіння цієї імперії (476 р. від Н.Х.), утворилися в середні віки романські мови, більшість яких стали державними мовами: іспанська, португальська, каталонська, провансальська, французька, так звана ретороманська група мов

у Швейцарії, італійська, румунська. У цих мовах з бігом часу виникали також місцеві відміни — нові територіальні діалекти та говірки.

У зв'язку з великим поширенням у сучасному світі англійської мови в її літературній формі вона, звичайно, має тепер у різних країнах — в Америці, в Південній Африці, в Австралії, в Новій Зеландії — деякі свої особливості. Англійські мовознавці розрізняють британську та американську англійську мову. Їхня відмінність виявляється у фонетиці і частково в лексиці.

З доісторичної, тобто давньої дописемної спільнослов'янської мови впродовж століть від Н.Х. спочатку утворилися спільні південнослов'янські, західнослов'янські та східнослов'янські мови. З їхніх діалектів утворилися сучасні слов'янські мови: південні — болгарська, так звана славомакедонська (бугарська), сербська, хорватська, словенська; західні — польська, кашубська та полабська (їх вважають діалектами польської мови), верхньо- та нижньолужицькі мови (на території Німеччини), чеська, словацька; східні — російська, українська, білоруська мови. Українська та білоруська лише недавно стали державними мовами, а в царській Росії їх вважали діалектами великоруської мови.

Серед пересічних обивателів нерідко виявляється зневажливе ставлення до діалектів: "Хіба це мова, це якийсь діалект". Це, звичайно, наслідок необізнаності в галузі мовознавства: один із мовних передсудів.

Тепер різні місцеві особливості загальнонародних мов дедалі більше стираються, згладжуються під впливом літературних мов. Цьому сприяють засоби масової інформації, навчальні заклади, періодична преса, художня література, кіно, телебачення, театр, а також поширення міського способу життя.

Поширення мов із великою кількістю тих, що ними розмовляють, таких мов, які стають або вже стали міжнародними (англійська в світовому масштабі, російська на території СНД, іспанська в країнах Середньої та Південної Америки), все більше обмежує використання мов нечисленних народностей, навіть в умовах повного рівноправ'я мов у межах великих держав. Ті, які розмовляють "малими мовами", природно виявляються двомовними, тим більше, що ареали (території) їхнього розповсюдження бувають "острівними" або, як кажуть російською мовою, — "чересполосними". Треба ще сказати, що діалекти і говірки подають цінний матеріал діалектологам та історикам мови, оскільки частіше зберігають те, що вже не існує в літературних мовах. Діалектологія пов'язана з тими галузями мовознавства, які називаються лінгвогеографією та ареальною лінгвістикою. Діалектологічні дослідження завершуються складанням діалектологічних карт і атласів. На діалектологічних картах позначається кожна особливість територіальних діалектів та її поширення на території даної країни. Окреслена в просторі особливість називається ізоглосною, грецьке [ison] — "рівне" та [glossa] — "мова" (мовна особливість).

(мисліть собі і про інші) мовні відмінності (діалекти) у різних країнах.

СИСТЕМА ЗНАКІВ У МОВІ

Тут ми повернемося до залишеної нами осторонь на деякий час семіотики (див. розд. XVIII, а також XXIV, XXV, XXVI). З самого початку свого існування люди оточили себе всілякими знаками і досі живуть у світі знаків посеред навколишньої природи.

Передусім треба розрізняти всілякі знаки та власне мовні знаки.

Від слова "знак" було утворено слово "ознака". Нагадаймо, що, згідно з класифікацією Пірса, ознаки — це показники (indices), а знаки — це умовні знаки (symbols). Ознаки можна ще назвати прикметами. Зрозуміло, що слова людської мови — це знаки понять — від найконкретніших до найабстрактніших. Конкретні поняття мають багато прикмет (ознак), абстрактні — мало прикмет, чи навіть якусь одну.

Словами ми означаємо як класи явищ (наприклад, колір) так і види явищ (наприклад, червоне, жовте, зелене тощо), означаємо також і співвідносні (корелятивні) поняття (наприклад, світло — темрява, день — ніч, добро — зло тощо). Усі поняття, що виражаються, тобто позначаються, нашими словами, в той чи інший спосіб пов'язані між собою через наявність розрізняваних нами ознак.

Отже, ми живемо в світі ознак, що дають нам можливість орієнтуватися. Ознака, чи прикмета, — це якась частина певного факту (або явища) дійсності — того, що нас оточує і що є в нас самих. Так, наприклад, ви розумієте, що раптова блідість обличчя якоїсь людини є ознакою (симптомом) її поганого стану. Коли ви бачите, як вітер на небі жене темну хмару зі спалахами блискавок, вона для вас є ознакою дощу, що має бути незабаром. Хіба варто доводити, що нема диму без вогню: дим є ознакою вогню.

Більшість знаків мають кілька ознак, але можуть бути і такі знаки, що мають лише одну ознаку, одну прикмету. Ось, наприклад, крапка наприкінці речення або абзацу. Крапка є одним із розділових знаків, що становлять певну систему знаків пунктуації (латинське *punctum* — "точка, крапка").

Однак є чимало умовних знаків, що не належать до якоїсь знакової системи. Це одинокі або безсистемні знаки. Так, наприклад, вузлики на хустці для пам'яті — індивідуальний знак. Золота каблучка на пальці вашої знайомої означає, що вона одружена, але це знак, зрозумілий для всіх у даному суспільстві, хоч він не належить до певної системи знаків так само, як і офіцерські погони на плечах вашого друга, хоч зірочки, що на них, становлять певну знакову систему. З погляду теорії систем (а тепер є і така наука)

індивідуальні знаки можна розглядати як належні до найпростішої знакової системи, що складається з двох елементів: наявність (+) і відсутність (—). У нашій мові до такої системи можна віднести частки *так* і *ні*. У сучасних мовах є знаки, що їх можна назвати звуковими сигналами (слова усної мови) і зоровими сигналами (слова у написаних або надрукованих текстах).

Тепер ми звертаємо увагу на власне мовні знаки, що належать до знакових систем людської мови. Насамперед вони поділяються на два класи: розрізнявальні, або діакритичні знаки (грецьке дієслово [diakrinein] означає "розрізнявати"), і змістові (значеннєві, смислові), або семантичні знаки (від грецького [sēmainein] — "означати", [sēmantikos] — "змістовий"). Для прикладу візьмемо наше слово "сон". Воно складається з трьох розрізнявальних знаків: с-о-н, а само по собі є змістовий знак. У цьому слові розрізнявальні знаки виступають як знаки змістового знаку, тут доводиться зробити одне застереження. Слово "сон" — це називний (також і знахідний) відмінок чоловічого роду в однині, але всі ці граматичні категорії в цьому випадку виражаються в цій словоформі відсутністю формальних показників (тобто якихось афіксів). Мовознавці називають таке явище "нульовими морфемами", або нульовими формантами. Якщо ми візьмемо множину цього слова — "сни", то аналізуючи його, ми скажемо: в цьому слові два змістові знаки: один лексичний (сн-), а другий граматичний (-и).

Розрізнявальні, або діакритичні знаки, складають діакритичну систему мови. До неї належать: 1) членоподільні звуки мови, це її фонетика; 2) їхні сполуки, що утворюють склади, тобто членування мовного потоку, зумовлене особливим видом дихання мовляч, коли вони розмовляють (так зване фонаційне дихання); 3) тонічні або інтонаційні характеристики складів, слів та речень: гучність або сила звуків, тривалість звуків і зміна висоти звуків, тобто всі види наголосів.

Усі інші мовні знаки утворюють граматичну систему та словниковий склад мови, його лексику та фразеологію (див. розд. XVIII). Так само, як мова відрізняється від усіх інших знакових систем, і мовні знаки відрізняються від знаків усіх інших систем.

Тут треба перелічити особливості мовних знаків.

1. Вони "діалогічні", оскільки використовуються для спілкування відправників та одержувачів (у комунікативній ситуації) і мають у собі можливу реакцію одержувачів на отриману ними інформацію.
2. Вони переважно умовні, не образні й не вказівні, хоч серед них є і такі знаки.
3. Вони є складниками — елементами мовних систем, а не окремими ізольованими знаками.
4. Вони є спеціальними, тобто власне мовними, а також соціальними,

тобто використовуваними в даному суспільстві, але вони не універсальні, як наші цифри, та не індивідуальні, тобто такі, що їх використовують лише окремі особи.

5. В усному спілкуванні людей вони виступають як звукові (акустичні) сигнали у внутрішніх чи малих системах великої системи, тобто людської мови, в яких вони мають своє призначення, свою функцію.

6. Утворюючи різні сполучення, вони можуть передавати повну інформацію, тобто незалежну від контексту і комунікативної ситуації.

7. Будучи знаками багатокласної (ієрархічної) системи, вони відносяться один до одного як складові частини нижчого і вищого класів: прості знаки формують складні знаки (розрізнявальні знаки утворюють змістові знаки), слова складають словосполучення, а вони — висловлювання та речення.

8. Вони здебільшого є багатоприкетними, тобто складаються з кількох ознак — як відокремлюваних, так і невідокремлюваних, наприклад, характеристика окремих членоподільних звуків.

9. Вони репродуктивні, тобто легко відтворюються, можуть, не змінюючи своєї форми, повторюватися багато разів.

10. Вони можуть заступатися знаками інших систем, тобто так званих вторинних знакових систем, або антисистем — графічної, кінетичної, перкусійної ("мова барабанів"), сибіляційної ("мова свисту").

11. Будучи словами, вони взаємовизначають і уточнюють свої значення, тобто конотують одне одного.

12. Вони зазнають змін щодо форми і щодо значення, існуючи в часі та просторі і навіть у поодинокому мовному акті в процесі спілкування людей.

13. Багато мовних знаків має не одне, а кілька значень: вони полісемічні. Крім того, однакові за формою знаки мають різні значення (вони можуть бути омофонами і омографами).

14. Теоретично мовні знаки є постійними величинами (константами або інваріантами), але практично, в процесі мовного спілкування, комунікації, вони виступають як варіанти постійних величин, але це не заважає взаєморозумінню тих, що розмовляють тією ж мовою.

Якщо взяти окремо всі ці перелічені особливості мовних знаків, то вони можуть існувати і в інших знакових системах, але всі разом ці особливості характеризують саме мовні знаки. Треба також зазначити, що той самий знак може бути знаком різних систем. Так, наприклад, О — в нашому письмі (в нашій графічній системі) може бути і буквою О, і цифрою 0 (нулем) у нашій системі цифр; знак З може бути і буквою З, і цифрою 3 (три). Бувають випадки, коли той самий одноприкетний знак виявляється й розрізнявальним, і змістовим. Так, наприклад, у латинській мові [i] — один із голосних і в той же час [i!] — наказовий спосіб дієслова *ire-ītu* > *іди!*

Ми вже порівнювали мову з організмом, бо її система, змінюючись у часі й просторі, при цьому залишається сама собою, тобто даною мовою. Порівняння мови з механізмом обмежується тим, що мова і машина визначаються як такі взаємодією їхніх складових частин (компонентів).

Особлива складність мови як знакової системи в тому, що вона має в собі кілька відносно закритих знакових систем, а також відносно відкритий набір лексичних знаків — слів і словосполучень, що систематизуються граматичною системою мови.

МОВА — ОСОБЛИВА ЗНАКОВА СИСТЕМА

У попередніх розділах уже було сказано, що людська мова є системою особливого роду і найскладнішою серед усіх відомих нам знакових систем. Знакова природа мови дозволяє людині творити мовні знаки, шифрувати або кодувати з їхньою допомогою інформацію різного роду, зберігати зашифроване в своїй пам'яті, відтворювати знаки, передавати та сприймати їх і дешифрувати одержану в знаковій формі інформацію.

Дивне явище природи — людська пам'ять. Дуже правильно давні греки називали матір'ю всіх муз Мнемосину — втілену пам'ять. Людям, як і тваринам, властиві різні види пам'яті. Найважливіше для людини — це пам'ять про мовні знаки, чи точніше сказати, про їхні системи систем.

Мозок людини, обидві його півкулі, як кажуть кібернетики, — це універсальний перетворювач інформації і досить досконала обчислювальна машина. Мозок є системою, що сама себе регулює. Коли розв'язується якесь завдання, відбувається самоорганізація мозку. Про це вже йшлося вище. Одну половину мозку люди одержали від тварин (права половина), а друга (ліва) утворилася внаслідок еволюції людського роду. Без мови люди мало чим відрізнялися від інших вищих тварин, від людиноподібних мавп. Ми не могли б збагнути жодну з наших наук без знання мови. Мова дає можливість одержувати знання про все на світі і про саму мову.

Є таке латинське слово — функція (functio). Його широко використовують тепер у різних науках і в технології. У математиці так називають залежність змін якоїсь величини від змін іншої величини. В інших науках це слово може означати цілеспрямовану дію чогось на щось. Це слово використовується як спеціальний термін і в мовознавстві.

Ми кажемо про функції мови в її цілокупності та про функції (можна сказати також — призначення) її складових частин. Якщо йдеться про мовні знаки, то вже було сказано, що вони мають призначення (відповідно — функції) або розрізнявати і розмежовувати знаки вищого класу — змістові знаки, або через них виражати ті чи інші значення. Функції розрізняювальних знаків називають дистинктивними та делімітативними на відміну від основної функції змістових знаків — виражати зміст, власне кажучи — значення. Ця функція, як уже зазначалося, називається семантичною. Можна без сумніву твердити, що основними функціями мовної системи є функція повідомлення в процесі мовного спілкування людей, тобто інформативна або комунікативна функція, а також пізнавальна (когнітивна) функція, що уможливорює пізнання світу за допомогою знакової системи — людської мови.

Ці основні функції мови іноді, поєднуючи їх, називають символічною функцією. В процесі мовного спілкування ці функції ускладнюються ще двома побічними функціями: експресивною, або симптоматичною, та імпресивною, або сигнальною.

Щоб зрозуміти, що це означає, знову уявімо собі обставини мовного спілкування людей (комунікативну ситуацію). Передаючи одержувачеві повідомлення в мовній формі, відправник всупереч своїй волі повідомляє щось і про себе самого. Навіть коли "каналом" його спілкування з одержувачем є телефон, одержувач звертає увагу на ці побічні повідомлення: він довідується про те, хто з ним розмовляє — дитина чи доросла людина, молода чи стара людина, чоловік чи жінка, добре вихована, культурна, інтелігентна людина чи, навпаки, невихована, некультурна, неінтелігентна людина, тутешня чи іноземець, знайома чи незнайома людина тощо. Така є експресивна функція.

Відомий російсько-американський мовознавець Р.О.Якобсон пропонував розрізнявати шість функцій мови: 1) щойно згадану експресивну; 2) реферативну, тобто встановлення зв'язку умовних знаків (слів і словосполучень) із тим, що вони означають у дійсності; 3) поетичну, тобто те, в якій словесній формі передається повідомлення; 4) фатичну, тобто встановлення словесного зв'язку (контакту) між відправником та одержувачем; 5) металінгвістичну ("позамовну"), тобто кодування і декодування (шифрування і дешифрування) інформації; 6) імпресивну, тобто бажання відправника (інформатора) викликати певну реакцію одержувача на передане йому повідомлення. Цього можна досягти через використання виразних засобів лексики та фразеології даної мови в сполученні з відповідними модуляціями інтонації (підвищення голосу, паузи, іронія, недомовленість тощо).

Однак, треба зауважити, що не всі названі функції мови належать до неї як до цілої системи, котра містить у собі кілька внутрішніх систем. Так, наприклад, "поетична" функція стосується використання словникового складу мови, а не її граматичної будови. Можна сказати, що ця функція через мовну стилістику пов'язує науку про мову з естетикою. Грецьке слово [aisthesis] означає "почуття". Цю науку визначають як науку про почуттєве пізнання світу, або як науку про суть і функцію естетичної свідомості взагалі і зокрема про мистецтво як про її найвищу форму. Звичайно, почуттєве пізнання світу не може не бути суб'єктивним. З суб'єктивним сприйняттям пов'язана оцінка того, що є гарним чи негарним у мові, а також оцінка тієї чи іншої мови як гарної або негарної.

Здебільшого люди не замислюються, гарна своя мова чи негарна, багата чи бідна, легка чи важка для засвоєння. Такі питання виникають, коли свою мову порівнюють з якоюсь чужою. Дорослі люди не зважають на те, наскільки дітям було легко чи важко засвоїти їхню мову. Дитині бай-

дуже, яку мову дорослих вона має засвоїти: українську чи китайську, якщо вона засвоює її в своєму оточенні.

Зрозуміло, що опанувати таку складну знакову систему, якою є природна мова з усіма її непослідовностями (винятками з правил), які склалися в процесі історичного розвитку, наприклад, відомих нам європейських мов, однаково важко і для малих дітей, і для іноземців. Діти починають засвоювати систему рідної мови приблизно з дворічного віку (здається, дівчатка раніше, а хлопчики трохи пізніше). Часто буває так, що дорослі люди вільно читають книги кількома іноземними мовами, але не можуть вільно розмовляти жодною з них. Навпаки діти навіть у ранньому віці вміють досить вільно розмовляти кількома мовами.

Маловірогідним здаються нам розповіді про те, нібито виховані тваринами в лісі діти без усяких перешкод повертаються з тваринного світу в людське товариство і починають не лише розуміти людську мову, але й розмовляти нею.

Ви, напевне, пригадуєте оповідання Радьярда Кіплінга (1865-1936) у його "Книзі джунглів" про хлопчика Мауглі, вихованого у вовчій зграї: він знав не лише мову вовків, але розумів і "мову джунглів". Це, звичайно, вигадка, але такі випадки, коли людські діти якимось вижили серед диких звірів у лісах, траплялись десь в Африці або в Індії. Наскільки ми знаємо, з поверненням таких дітей до людського способу життя було негаразд. Всі ви, напевне, бачили багатосерійні фільми про Тарзана, створені за романами англійського письменника Берроуза (Berroughs). Якщо вам було цікаво подивитися ці фільми, то навряд чи ви могли повірити, що таке могло бути в дійсності. Звукова мова людей не дає можливості порозумітися з тваринами. Про мову жестів (кінетичну антисистему) ще буде далі. Ще недавно існувала теорія про те, що в людському суспільстві мова жестів передувала виникненню звукової мови. Справді, жестикуляція і тепер має значення в спілкуванні людей, але вона переважно супроводжує звукову мову. Ми не кажемо тут про мову глухонімих. Зрозуміло, що згадана тут теорія не могла бути підтвердженою жодними фактами, тим більше, що в ній йшлося про початок існування людства. Цю теорію спростовує і той факт, що звукова сигналізація дуже поширена в світі тварин і було б дуже дивним, коли б її не існувало в первісних людей. Сучасні іхтіологи (грецьке [ikhthys] означає "риба") кажуть, що навіть риби мають звукову сигналізацію, але вона недоступна безпосередньо нашому слухові, бо складається з ультразвуків. Отже, вираз "мовчить, як риба" виник ще тоді, коли про ультразвуки нічого не було відомо.

Найпевніше, на світанку історії людства звукова сигналізація (звукова мова) сполучалася з жестикуляцією, але жести самі по собі не могли

складати таку "систему систем", як людська звукова мова. Поступово потреба в жесті, що супроводжував звуковий сигнал, відпала, і звук сам по собі став виразом думки.

Існують два види спілкування людей з допомогою рухів тіла — жестів і виразів обличчя (міміки). Один вид, можна сказати, стихійний, не пов'язаний із якоюсь звуковою мовою і в якійсь мірі загальнолюдський, він не передбачає знання мов. Другий вид є вторинним щодо людської мови, як, наприклад, мова глухонімих, що має і вказівні знаки — жести і абетку, яка уточнює їхнє застосування. За допомогою кінетичної (жестикуляційної) абетки можна передавати не лише загальні (апелятивні) слова, але й власні імена та назви.

Стихійний вид кінетичного спілкування не є оснований на задалегідь опрацьованій системі сигналів на відміну від другого виду кінетичного спілкування людей.

Якщо ви на якійсь відстані спостерігаєте людей, котрі розмовляють, ви бачите, не розуміючи їхнього мовлення, як вони жестикулюють.

Є такий анекдот, який належить до того часу, коли тільки почали використовувати телефони. Одна людина каже іншій: "Як, ти не вмієш розмовляти по телефону? Адже це так просто: однією рукою ти береш слухавку, а другою розмовляєш!"

Важко собі уявити промовця, що виступає перед аудиторією і при цьому на використовує можливостей жестикуляції.

Структуру мовної системи можна уявити собі у вигляді трьох концентричних кіл:

У середині цих кіл — коло, що означає граматику, яка організовує лексичний матеріал — це наступне коло. Зовнішнє коло символізує систему розрізняювальних знаків. Зрозуміло, що в мовному спілкуванні людей ці кола не відокремлюються одне від одного. На закінчення можна запитати: чи існують мови, що в них не було б водночас усіх цих трьох кіл? Відповідь має бути негативною. Якщо, наприклад, у китайській мові нема морфології в нашому розумінні сенсу цього слова, бо в ній нема афіксів словозміни та словотворення, то, байдуже. Її організаційним центром є граматику, наявна як строгі синтаксичні правила. Нічого схожого на вільний порядок слів флективних мов архаїчного типу в китайській мові не може бути. Ми можемо сказати: 1) я вас дуже шаную, або 2) я дуже шаную вас, або 3) вас я дуже шаную.

Це характерне саме для нашої мови з її розвинутою морфологією.

Синтаксис кожної мови складається з трьох частин: 1) висловлювань, які

не дають повної інформації, тобто інформації, незалежної від контексту і комунікативної ситуації, наприклад, *великий будинок*; 2) речень, які дають повну інформацію, що не залежить від контексту і комунікативної ситуації, наприклад, *тут ми бачимо великий будинок*; 3) синтаксичних періодів, що складаються зі сполучень висловлювань із реченнями, наприклад, *за поворотом шляху можна було побачити дерева в саду та великий старий будинок під чорним дахом, мабуть, давно не ремонтований*.

Наша шкільна граматики дає нам можливості зорієнтуватися в такому періоді, назвати всі його частини відповідними термінами.

Американський мовознавець і видатний знавець тубільних індіанських мов Америки Едуарт Сепір (див. розд. IX) у своїй книзі "Мова: Вступ до вивчення мовлення" (1921) виклав опрацьовану ним типологічну класифікацію мов світу. Він розділив поняття, що виражаються в мовах, на кореневі, тобто такі, які позначаються коренями та основами слів, і афіксальні, тобто ті, що позначаються афіксами словозміни і словотворення. Цілом зрозуміло, що на світі не може бути мов без кореневих понять, але існує чимало мов без формально позначуваних афіксальних понять. Кореневі поняття можна ще назвати власне лексичними, а афіксальні — граматичними. До цього треба додати, що граматики без афіксів може обмежуватися синтаксичними правилами. Цілом зрозуміло, що не буває мов без фонетики та лексики.

ЗНАКИ ТА ЇХНІ ЗНАЧЕННЯ

Тут ітиметься лише про змістові знаки, а серед них тільки про слова і їхні словникові форми, тобто такі, які фіксуються в словниках.

Уявіть собі, наскільки б збільшився об'єм тлумачного словника української мови, коли б у ньому позначалися всі форми відмінюваних слів. Навіть такий іменник, як "стіл", було б там подано у всіх його десяти формах, не враховуючи як окремі форми знахідного відмінку однини та множини. Коли взяти ще до уваги дієслова, то голова запаморочиться від величезної кількості їхніх форм. Тут буде йтися про стосунки зовнішніх форм слів і значень, що виражаються цими формами. Для тих, хто розмовляє даною мовою, зовнішня форма (вона може бути не лише звуковою, але й письмовою) в кожний момент використання слова в мовленні перебуває начебто у рівновазі: певна зовнішня форма пов'язується з певним значенням, із певним змістом. Якщо сказано: "Йди!" — це означає, що треба йти, а в комунікативній ситуації мусить бути зрозумілим, звідки і куди треба йти. Словом "папір" ми позначаємо той матеріал, на якому ми пишемо, але це слово може позначати також "документ". Слово "ручка" так само має в нас різні значення (маленька рука, інструмент для писання, ручка дверей тощо). Більшість побутових слів, не термінів, — багатозначні або стають багатозначними у спілкуванні людей.

Часто нас дивує невідповідність етимологічно цілом "прозорої" назви факту об'єктивної дійсності його суті, що безпосередньо спостерігається. Цю первісну назву з прозорою етимологією український мовознавець О.О.Потебня (1835-1891) називав внутрішньою формою слова. Так, наприклад, у нас: *стілець* від *стіл*, *сторінка* від *сторона*, *печінка* від *пекти*, *худоба* від *худий*, *сірка* від *сірий*, *стеля* від *стелити*, *край* від *краяти* тощо. Розмовляючи, ми тепер не звертаємо увагу на внутрішню форму цих слів.

Сказаному про відносну рівновагу форми і змісту слова не суперечить те, що ця рівновага часто порушується не лише в кожній комунікативній ситуації, але, звичайно, в часі і в просторі. В процесі історичного розвитку мови можуть змінюватися зовнішні форми слів, але, незважаючи на це, можуть зберігатися їхні змістові значення. Так, наприклад, незважаючи на всі звукові (фонетичні) зміни давньої індоєвропейської основи, значення таких слів збереглося незмінним: старосл. СЛЪНЬЦЕ, рос. *солнце*, укр. *сонце*, болг. *слънце*, серб. *сунце*, чеське *slunce*, польське *słońce*, гот. *sunþō*, нім. *Sonne*, англ. *sun*, литов. *saule*, латин. *sol*, гр. [*helios*], санскр. [*surya-*].

Латинське слово *aqua* — "вода" змінилося у французькій мові до

невпізнання — еаи (читається О як закритий голосний), але навіть у такій формі воно зберігає своє значення.

Значення слів часто змінюється ще в більшій мірі, ніж їхня форма. Так, наприклад, наше слово — "село" спочатку мало значення — "поле", слово "виноград" спершу означало "виноградник", тобто "винний сад", а вже згодом придбало сучасне значення, слово "коло" означало "колесо", а вже згодом стало більш абстрактним (порівняйте рос. "круг").

Прикладом того, як змінюються в словах і форма, і значення, може бути латинське слово focus — "вогнище", тобто місце, де розпалюють у хаті вогонь. У романських мовах з нього виникли слова: італ. fuoco, іспан. fuego, фр. feu із значенням "вогонь". Із таким значенням у латинській мові було слово ignis (споріднене з нашим "вогонь", рос. "огонь"). У даному разі зміну значення латинського focus не важко зрозуміти: це зближення назв фактів об'єктивної дійсності за їхньою суміжністю (так звана метонімія).

Важко без усяких застережень відповісти на запитання, чи є значення знаку, а відповідно і значення слова, неподільною величиною, чи його можна поділити на складові частини.

Тепер для вивчення значення слів застосовується так званий компонентний аналіз, опрацьований німецьким мовознавцем Манфредом Бірвішем, а також іншими семасіологами (гр. [semasia] означає "значення", звідси — семасіологія — "наука про значення"). Компонентним цей аналіз називається тому, що в значенні слова виділяються окремі його складові частини — його змістові компоненти-ознаки, з яких складається це значення. М. Бірвіш так визначає значення слова як мовного знаку: "В термінах компонентного аналізу значення слова — це сукупність семантичних компонентів (рис або ознак), пов'язаних між собою логічними константами". Інакше кажучи, значення слова — це сукупність змістових ознак, що складають його і між якими існує змістовий зв'язок.

Два слова — слово № 1 і слово № 2 є синонімами, якщо їхні значення складаються з однакових компонентів, які пов'язані між собою однаковими постійними змістовими величинами ("логічними константами"). Наприклад, слова "бик" і "бугай", значення яких складається з компонентів: великий рогатий жуйний парнокопитний ссавець. Слово №1 є "гіпонімом", тобто частковим синонімом, слова № 2, якщо значення слова № 1 має всі компоненти слова № 2, але не навпаки, наприклад, слово "кухоль" можна вважати гіпонімом слова "чашка" — посудини для пиття, бо "кухоль" відрізняється від чашки лише своєю формою.

Низка слів, значення яких має кілька спільних компонентів, утворює "семантичне поле" (інакше — "семантичну тему"), що реєструється в тематичних словниках (див. розд. XVIII). Так, наприклад, начиння: чашки, кухлі, склянки, миски, каструлі, тарілки, тарелі тощо.

Згідно з компонентним аналізом, наприклад, значення слова "будинок" складається з таких семантичних компонентів: фундамент, стеля, дах, вікна, двері, стіни, підлога тощо. Проте, цей перелік по суті не визначає компонентів — змістових частин нашого слова "будинок", але пов'язує це слово на підставі суміжності поняття, яке воно виражає, з поняттями, що їх виражають інші слова. Очевидно, не в поділ значень слів на компоненти, а у визначенні їхніх змістових зв'язків є сенс компонентного аналізу.

Щоб уникнути можливого непорозуміння, пов'язаного з зовнішньою схожістю латинського слова focus із нашим словом "фокус", наводимо етимологічну довідку. Хоча в етимологічному словнику російської мови Макса Фасмера (перекладеному з німецької мови і відредагованому акад. О.М. Трубачевим) слово "фокус" виводиться безпосередньо з латинського focus, треба сказати, що тут є непорозуміння. Справді, слово "фокус" за часів Петра I було запозичене з німецької мови, але там воно існувало у формі Fokusprokus і було створено ще в XVI столітті як магічна формула або закляття мандрівними студентами (вагантами). Спочатку воно означало "чаклунство", але згодом придбало значення "шахрайство, обман, обдурювання". Цілком вірогідно, що ці ваганти, вимовляючи перед неосвіченою публікою свої псевдолатинські заклинання, водночас показували їй різні "фокуси" з метою заробити собі на хліб (див.: Ключе-Гетце. Етимологічний словник німецької мови). Така історія нашого слова "фокус".

МОВА І ДІЙСНІСТЬ

Хоча в попередніх розділах (див. розд. XVIII, XIX, XXIII, XXIV, XXV) вже йшлося про знаки взагалі та зокрема про мовні знаки, тут доведеться зробити деякі уточнення в межах лінгвістичної семіотики. При цьому попереджаємо, що буде використано певні фахові терміни, звичайно, з необхідними поясненнями.

Отже, значення мовного знаку визначається трьома його стосунками:

1) стосунком даного знаку до інших знаків у знаковому тексті (байдуже чи такому, що звучить, чи лише написаному або надрукованому). Ось, наприклад, із контексту ми розуміємо різницю значень слова "місяць": "Повний місяць освітлював мовчазну долину" і "Минув уже цілий місяць від нашого побачення". Так само із словом "південь": "Був уже південь, коли він нарешті прокинувся" і "Він вирушив у подорож на південь". Це уточнення значення слів у тексті називається конотацією, або співзначенням;

2) стосунком даного знаку до інших знаків його знакової системи, так, наприклад, у наведених вище прикладах слова "місяць" і "південь" належать до загальних, або апелятивних іменників чоловічого роду, і в парадигмі (мікросистемі) словозміни іменників маємо відповідно називні відмінки однини і знахідний ("на південь"); цей стосунок називається консигнацією, або "співзначенням", тобто належністю до певної знакової системи;

3) стосунком даного знаку до факту (до предмета, до явища) об'єктивної дійсності; так, коли ми кажемо "квітка", то співвідносимо це слово з певним видом відомої нам рослинності; це контермінація знаку, або його співвизначення, або ще інакше — його референція (співвідношення).

Стосунки мовного знаку до факту або фактів об'єктивної дійсності визначаються природою цього факту чи цих фактів. Залежно від природи фактів або явищ дійсності мовні знаки можуть означати:

1) окремий (індивідуальний) конкретний факт (або факти) об'єктивної дійсності, все одно, чи присутній, чи відсутній у даній комунікативній ситуації, наприклад, барвінок — квітка, належна до певного виду нашої флори; таке означення називається денотацією (тобто позначенням), а позначений факт дійсності називається денотатом;

2) семантичний клас конкретних фактів дійсності; в наведеному вище прикладі — барвінок входить до родини барвінкових, до якої належать також інші рослини; в даному разі барвінок — це не окрема квітка, а представник певного класу рослин; таке означення класу об'єктів дійсності називається де-

сигнацією — назвою класів об'єктів дійсності, а названі об'єкти — це десигнати, вони визначаються внаслідок узагальнення фактів (чи об'єктів) дійсності на підставі встановлення їхніх спільних найважливіших ознак;

3) класи вищого порядку, ніж порядок десигнатів, більш абстрактні класи, як, наприклад, клас трав'янистих рослин, що містить у собі підклас (субклас) барвінкових та інші підкласи, є надкласом (суперкласом) об'єктів дійсності, які детермінуються внаслідок детермінації, тобто виділення найважливіших ознак, що складають ці надкласи; так для рослин і тварин можна встановити надклас — жива природа; елементи надкласів можна назвати детермінатами.

Якщо десигнати — це назви класів об'єктів, що їх ми можемо сприймати нашими почуттями, то детермінати — це наші поняття про факти об'єктивної дійсності, результат узагальнень, результат пізнання дійсності; детермінати, за визначенням римського права, — це "безтілесні речі", до яких не можна доторкнутися.

Існує ще один вид означень, який польський мовознавець Тадеуш Котарбінський запропонував назвати деномінацією ("найменуванням"). Деномінація — це означення фікцій (вигадок) і класів фікцій людського уявлення. Це назва образів давніх міфологій і релігій, як, наприклад, давньогрецькі та римські боги, німфи, кентаври, сирени, горгони, сатири тощо. Такі фантастичні образи були і в міфології давніх слов'ян: Перун, Стрибог, Дажьбог, лісовик, домовик, русалки. Зрозуміло, що деномінати в дійсності не мають денотатів.

Денотати мають максимальний зміст, тобто кількість розрізнявальних ознак фактів, що вони їх означають, і мінімальний можливий об'єм, тобто кількість означуваних фактів дійсності. Порівняйте, наприклад, кількість ознак уже згаданого барвінка і кількість ознак абстрактного класу рослин.

Можна сказати, що лише різноманітні мовні знаки уможливають нам орієнтацію в дійсності, що нас оточує. Без наявності цих знаків ми не мали б наших знань.

Мав рацію давньоіндійський поет Бхартрхарі (час його життя нам не відомий): "Той, хто позбавлений знання — все одно, що тварина". Тварини, звичайно, мають умовні рефлекси і природжені інстинкти, але їх не можна ототожнити зі знаннями людей, набутими на основі людської мови.

ЧИ РОЗМОВЛЯЮТЬ ТВАРИНИ?

Як це було чудово в старовинних казках, у яких люди розмовляли з тваринами і навіть із рослинами, а тварини розмовляли між собою!

Були колись часи, коли люди відчували себе однією із частин природи, не протиставляли себе природі, що їх оточувала, коли вони були свідомі своєї спорідненості з тваринами, з рослинами, з усіма явищами природи, вважали тварин і рослини своїми предками, так званими тотемами родів і племен.

Це слово "тотем" стало терміном в етнології — науці про розвиток людських суспільств (гр. [ethnos] означає "народ"). Воно запозичене з мови північноамериканських індіанців оджібве, у них воно означає дослівно "його рід" — ототеман. Етнологи називають тотемізмом системи міфологічних, релігійних і суспільних понять, що існували на найдавніших ступенях розвитку первісних суспільств.

Тотемами — здебільшого тварини та рослини — були як в окремих людей, так і в окремих родів та племен. Ставилися до них по-різному. В деяких випадках на них накладалася заборона ("табу"), їх заборонялося поїдати, а в інших випадках — навпаки — їх рекомендувалося їсти, щоб придбати їхню життєву силу, їхню енергію, яка в полінезійців називається **мана**, в північноамериканських індіанців — **ваконда** або **окенда**, а в тубільців Австралії — **арунгквільта**. Ці уявлення первісних людей, що збереглися в тубільців Америки та Океанії, ретельно вивчив англійський етнолог і антрополог Джеймс Джордж Фрейзер (1854-1941) і виклав у своїх книгах під назвою "Золота галузка" (13 томів!) і "Тотемізм і екзогамія" (4 томи). Екзогамія (гр. [gamos] "шлюб", [exo] — "за межею") — звичай первісних племен обирати собі жінок не з свого, а з чужого племені.

Чи не було прослідком тотемізму те, що емблемою олімпійських змагань у Москві у 1980 році стало ведмежа. Ведмідь був тотемом різних племен північно-східної Азії. Вони вважали його за свого предка і якщо вбивали його, то потім просили пробачення в його туші. Є дві протилежні думки. Згідно з першою, мовою можна назвати лише звукову мову людей, з другою — мовою можна назвати кожен систему сигналізації як у світі людей, так і в світі тварин. Якщо прийняти цю другу думку, то можна говорити про мову тварин, в якій використовуються і звукові сигнали. Навряд чи можна погодитися з твердженням Фрідріха Енгельса (в "Діалектиці природи") про те, що: "Нам із тваринами властиві всі види мислення за винятком діалектичного (мислення)". Це, звичайно, непорозуміння.

З двох основних видів мислення — образного і мовного (словесного) — тваринам (власне ссавцям і птахам і, мабуть, ще іншим вищим хребетним тваринам) властиве саме образне мислення, не пов'язане з словесним мисленням, таким, як у людей. Образи створюються всіма органами чуття (усіма "аналізаторами") як у людей, так і в тварин.

У зв'язку з образним мисленням у тварин існують різні види сигналізації, серед них і дуже поширена у тваринному світі звукова сигналізація, тобто передача повідомлень (інформації) за допомогою певного набору акустичних сигналів. Навіть у тих випадках, коли тварини передають досить значну кількість таких сигналів, її не можна порівняти з незмірно більшою кількістю сигналів людської мови.

До цього часу залишається таємницею, в якій мірі звукову сигналізацію дельфінів можна зіставляти з людською мовою. Напевне, в найближчому майбутньому можна буде чекати на якісь уточнення щодо цього. Дельфінологи постійно провадять експерименти.

Здатність папуг та деяких інших птахів досить точно наслідувати людське мовлення зовсім не означає, що вони можуть свідомо володіти людською мовою. Окремі випадки влучних мовних реакцій папуг не є доказом такої можливості. Сигнали тварин, наскільки ми можемо судити про них, є однокласна звукова система, у якій неможливе сполучення окремих простих сигналів, що передають більш-менш складні повідомлення. Отже, набір звукових сигналів у тварин лише зі значними застереженнями можна назвати мовою тварин.

Американський зоолог Фарлі Маует у своїй книзі "Не кричи — вовки!" розповідає про одного ескімоса, який нібито добре розумів "мову вовків". Якщо можна вірити всім розповідям цього автора, то вовк своїм скигненням повідомив вовчиці, що він швидко не повернеться, бо в тому місці, де він перебуває, вже нема дичини і йому доведеться піти далі.

Спроби навчання мавп мови жестів, на думку спостерігачів та експериментаторів, виявилися дуже вдалим, і мавпи навчилися не лише передавати окремі сигнали, але й комбінувати їх для передачі складнішої інформації.

Якби у тварин крім образного мислення було щось схоже на словесне мислення, тоді вони були б уже не тваринами, а людиноподібними істотами... Однак, найрозумніша доросла мавпа (шимпанзе) за своїм розумовим розвитком може досягти лише такого рівня цього розвитку, який властивий дво-, а найбільше — трирічній дитині.

Якщо не можна казати про активне володіння людським мовленням таких найдавніших друзів людини, як собаки, то можна вважати, що в них при добрих стосунках з їхніми господарями спостерігається свого роду пасивне володіння людським мовленням, тобто розуміння його. Собаки доб-

МОВА ЖЕСТІВ, БАРАБАНІВ, СВИСТУ

ре розуміють словесні команди своїх господарів, сприймаючи не їх фонетичну будову, не членоподібні звуки, а інтонацію. Вони відчують настрій своїх господарів і відповідно реагують на нього. Можна ще зазначити, що саме свійські собаки вміють гавкати, а їхні дикі родичі цього не вміють. Тепер існує такий фах — кінологія. Цю назву утворено від грецького слова [κυῶν], що означає "собака". Як ви знаєте, з усіх свійських тварин саме собаки добре піддаються дресируванню. Проте, далеко ще не все вивчено щодо поведінки не лише диких, але й свійських тварин. Не можна погодитися з означенням тварин як "молодших братів": адже багато тварин існувало на нашій планеті ще задовго до появи на ній людей. Останнє слово про "мови" тварин повинні сказати етологи або зоопсихологи (грецьке [ethos] — "вдача").

Слово "жест" запозичено з французької мови, як на це вказує його зовнішня форма, але у французькій мові це слово успадковано з латинської мови: gestus означає "постава, поза, рух тіла". Від цього слова утворено слово "жестикуляція" (латинське gesticulatio — усвідомлені, осмислені або змістові жести). Вивчаючи зображення людських фігур на античних вазах (чорнофігурних та червонофігурних), археологи звернули увагу на рухи тіл цих фігур. Вони порівнювали ці зображення з тим, що відомо з літературних джерел про існування в давній Греції так званої хірономії, тобто "мови рук" (грецьке [kheir] означає "рука". Звідси і назви хірургія і хіромантия — гадання про долю людини по лініях на її долоні).

Ми не знаємо, чи були в давній хірономії лише вказівні та образні знаки, а крім них якісь умовні жести (відповідні до абетки глухонімих). Можна припустити, що хірономія не лише супроводжувала мовне спілкування, але в деяких випадках і заступала його.

Мова жестів (кінетична антисистема) була дуже поширена в первісних людей усіх частин світу. Вона мала одну перевагу порівняно зі звуковою мовою, зокрема в тих країнах, де було багато різних племен і кожне плем'я розмовляло своєю мовою. Ця кінетична мова могла бути спільною для племен, що розмовляли різними мовами.

У книзі німецького етнолога й антрополога Лео Фробеніуса (1873-1938) "Дитинство людства" показані шість рухів тіла, значення яких вождь племені гідаца з'ясував американському дослідникові, доктору Гофманну. Ці послідовні рухи могли мати зміст: "Чотири роки тому білі люди склали з нами союз, але вони збрехали. Ось і все!"

Жестами американські індіанці могли переказувати повідомлення на досить значні відстані в межах видимості, але за межами чутності. В їхній кінетичній мові образних та вказівних знаків були також умовні знаки, з допомогою яких можна було передавати власні імена та назви. Про вторинні кінетичні мови, що не супроводжують, а заступають звукове спілкування — людську мову — вже було сказано.

Оскільки в цих мовах використовуються алфавітні знаки, то вони мають бути різними для різних мов. Умовні кінетичні знаки можна порівняти з китайськими ієрогліфами, які можуть бути спільними для кількох різних мов, бо вони є знаками не слів даної мови, але понять, знаками ідей — ідеограмами.

Задовго до винаходу телефону та телеграфу вже існували засоби передачі повідомлень на далекі відстані.

Барабанні мови (барабанний телеграф, телеграф буша) до порівняно недавнього часу (про наш час ми не маємо відомостей) існували в Екваторіальній Африці, в Індонезії, на островах Океанії, в Південній Америці (в долині ріки Амазонки), в Мексиці, в північно-західних краях Північної Америки.

Форми сигнальних барабанів дуже різноманітні. Є дуже великі, з довбаних стовбурів дерев, і зовсім малі, переносні.

Етнографи подають докладні описи різних форм сигнальних барабанів, але при цьому залишаються незрозумілими стосунки барабанних мов і тих природних мов, що передаються за допомогою барабанного бою. Незважаючи на великий інтерес мовознавців до цього виду передачі інформації, тут ще залишається чимало неясного.

У сучасній телеграфній абетці комбінації коротких і довгих сигналів (відповідно — ризок і крапок на паперовій стрічці) передають букви певного алфавіту. На відміну від неї в барабанній сигналізації передаються не букви якоїсь абетки, а цілі слова, причому не лише загальні, але навіть (це напевне не в усіх мовах) власні імена й назви. Є відомості про те, що в Африці новонародженим дітям давали два ймення: одне, як у мові цього племені, а друге — для передачі барабанним телеграфом.

У книзі Джеральда Даррела "Хорти Бафуто" розповідається про те, як з допомогою барабанного телеграфу треба було передати повідомлення про прибуття англійської королеви. Це повідомлення в барабанній мові мало приблизно таку форму: "З далекої заморської країни на величезному човні прибуває дуже важлива особа".

У барабанних мовах, які, наскільки ми можемо судити, можуть бути також міжплеменними мовами, тобто зрозумілими для людей, що розмовляють різними мовами, очевидно, має значення не лише чергування коротких і довгих звукових сигналів, але й відносна висота тонів цих сигналів, що дозволяє розглядати сигнальні барабани як свого роду музичні інструменти.

Ми не маємо точних відомостей про те, на які відстані можуть передаватися барабанні повідомлення, але відомо, що те саме повідомлення передається від одного барабанного телеграфу до іншого і в такий спосіб переходить на великі відстані в межах різних країн Африки.

В Атлантичному океані порівняно недалеко від північно-західного узбережжя Африки розташований архіпелаг Канарських островів. Ці острови тепер належать Іспанії. До завоювання їх європейцями на них мешкали вродливі стрункі люди зі світлою шкірою, не схожі на мешканців сусідньої Африки. Їх називали гуанчами (Guanches). Після завоювання і колонізації ост-

ровів іспанцями від гуанчів залишилися лише спогади. Однією з особливостей їхньої культури була винайдена мова свисту (сільбо). З допомогою цієї мови вони могли передавати повідомлення на дуже великі відстані. Зв'язок цієї вторинної сигнальної системи зі звуковою словесною мовою гуанчів тепер залишається не з'ясованим. На острові Гомера ця мова свисту існує ще й тепер в іспанського населення. З його допомогою можна передавати не лише повідомлення з загальних слів, але й власні імена. Для того, щоб з'ясувати, як саме повідомлення іспанською мовою можливо передати на далеку відстань мовою свисту, потрібне спеціальне дослідження, і ми не знаємо, чи воно було здійснено. Є повідомлення про те, що мова свисту існує не лише на Канарських островах, але ще десь, наприклад, у сучасній Туреччині.

У сучасному світі з розвитком усяких технічних засобів передачі інформації в умовній формі на будь-які відстані ці вторинні сигнальні системи — мова барабанів і сільбо стали вже не ефективними і можуть бути зовсім забутими. Треба сподіватися, що ще не пізно зайнятися вивченням їх і цим збагатити нашу науку про знакові системи.

ПРИКРАСИ МОВЛЕННЯ

У нашій мові є надзвичайні за своєю односкладовою короткістю і запитальною силою слова: що і як?

Все, що є в цьому короткому "що", може належати до науки про значення слів — семасіології і до науки про правильне мислення — до логіки. Все, що є в запитанні "як", може бути компетенцією стилістики, поезики і риторики. Далі про них буде у нас мова.

Почнімо зі стилістики. Вона одержала свою назву від латинського слова *stilus*. Так у римлян, які писали чорнові тексти на покритих шаром воску дерев'яних дощечках, називався інструмент для писання. Гострим кінцем писали, а тупим кінцем можна було виправляти текст, стираючи написане. З цією особливістю писання було пов'язане прислів'я: "Часто перевертай стиль!" (*saepe stilum verte!*), тобто старанно виправляй написане, намагайся якнайкраще виразити словами свою думку.

За середніх віків західноєвропейські філологи вирішили, що слово *stilus* зв'язане з грецьким словом [*stylos*] — "колона" і стали писати його як *style*.

Через це французи й англійці пишуть його з буквою [y], але німці пишуть все ж таки *Stil*. Нас це не обходить, і ми, незалежно від тих та інших, пишемо "стиль", а науку про стилі мови та мовлення називаємо стилістикою. Про людину, що вміє добре писати своєю мовою, кажуть: "Вона володіє літературним стилем, вона гарний стиліст".

Можна сказати, що стилістика — це наука в основі своїй лінгвістична, мовознавча. Її завдання — дослідження дії мовних знаків на почуття тих, що розмовляють даною мовою, і вивчення різних засобів словесного вираження думок. Можна сказати, що на відміну від логіки та семасіології завданням стилістики є вивчення експресивної та імпресивної функції мови (див. розд. XXIV). Нагадаймо, що імпресивна функція — це прагнення відправника своєю промовою викликати певну реакцію одержувача. Навпаки, експресивна функція — це ненавмисне повідомлення відправника одержувачеві про себе самого. В стилістиці визначаються стилі, тобто засоби вираження почуттів та переживань, що використовуються в людській мові, стилі авторів літературних творів, стилі літературних жанрів, тобто різних видів літературних творів, стилі різних епох в історії літератури, різні стилі загальнонародної мови.

До кінця XIX століття мовознавці, які вивчали стилі, займалися переважно встановленням основних понять стилістики і описували тропи і фігури, тобто звороти мовлення, що мали алегоричний чи інакомовний

зміст. На початку XX століття стилістику як окрему науку опрацював французький дослідник Шарль Баллі (1855-1947). Він визначив стилістику як вивчення вираження людських почуттів мовними засобами і впливу мовних засобів на людські почуття. Тепер стали розрізнявати лінгвістичну стилістику (лінгвостилістику), оскільки використання мовних засобів є наслідком свідомого вибору цих засобів авторами, і літературознавчу стилістику. Треба сказати, що це протиставлення двох стилістик має умовний характер: до галузі лінгвостилістики належить вивчення мови різних шарів суспільства, особливостей мовлення представників різних професій, а літературознавча стилістика скерована на вивчення стилів авторів художніх творів — прозаїків і поетів.

Різні стилі мовлення спостерігаються в усіх розвинених мовах світу, зокрема в усіх тих, що мають свою літературу, свою літературну традицію. Ту саму думку можна виразити в різних стилях, наприклад, "Сьогодні гарна погода" (нейтральна констатація), "Ну і чудова ж сьогодні погода!" (емоційна констатація), "Ох! Яка незрівнянно пречудесна сьогодні погода! (гіперболічна констатація). Візьмімо ще один приклад, що показує різні рівні ввічливості (того, хто розмовляє) з російської мови. 1. А-ну, давай мене! 2. Ну-ка, дай мене! 3. Пожалуйста, дайте мене! 4. Хорошо было бы, если бы Вы дали мне. 5. Соболаволимте дать мене. 6. Не угодно ли Вам будет дать мене? 7. Прошу покорно: дайте мене! 8. Могу ли просить Вас дать мене? 9. Дайте мене, если на то будет Ваша милость. 10. Дайте мене, ибо всякое даяние благо.

За наявності лексичних архаїзмів (церковнослов'янїзмів) для російської мови характерне значне стилістичне розшарування, яке ще М.В.Ломоносов (1711-1765) позначив як "високий", "середній" і "низький" стилі. На відміну від російської мови в сучасній літературній українській мові лексичні архаїзми майже відсутні, але стилістичне розшарування виявляється в наявності синонімів і діалектизмів.

Можливість виразити ту саму думку різними засобами становить багатство мов. Для представників логіки воно є байдужим, а для мовознавців є предметом вивчення.

Встановлення особливостей всіх можливих стилістичних різновидів (варіантів) висловлювань через відмінності граматичної будови мов є нездійсненним завданням.

Давньогрецькі філологи, а слідом за ними і римські, запропонували класифікацію стилістичних зворотів для своїх мов, а від них одержали в спадщину цю класифікацію середньовічні й нові європейські філологи. Тепер ми разом із вами розглянемо традиційну класифікацію стилістичних зворотів мовлення. Згідно з цією класифікацією звороти поділяються на: 1) фігури слів; 2) фігури розташування слів; 3) фігури думок.

ФІГУРИ СЛІВ

1. **Метафора** (дослівно — перенесення) — використання слів не в їхньому прямому, а в їхньому переносному значенні, наприклад, *потік мовлення, плоди просвіти, блискуча думка, промінь надії, кермо влади* тощо.

2. **Метонімія** (буквально — перенесення назви) — заміна одного слова іншим за суміжністю значень, тобто за суміжністю означуваних фактів, що відбуваються як зміна назви вмісту, вмістища назвою того, що міститься в ньому, назви чогось абстрактного — назвою чогось конкретного, або назви причини чогось замість його наслідку і, навпаки, назви прикмети, замість факту, прикметою якого вона є, наприклад: "они мешкають під одним дахом", тобто в тому самому будинку, "він випив склянку, а потім ще одну", "юності властива легкодумність", тобто вона властива молодим людям, "тріюмфує Рим", тобто радіють його мешканці, "вся аудиторія аплодувала лекторові", тобто аплодували всі присутні в аудиторії.

3. **Синекдоха** (буквально — з'єднання або сполучення) — назва частини замість назви цілого, частиною якого вона є, назва виду, замість роду, і навпаки, назва одиничного, замість множинного, і навпаки, назва матеріалу, замість назви того, що з нього зроблено, наприклад, "Усе батькове майно перейшло до рук сина", "Ноги моєї більше тут не буде", "Книга допомагає нам жити", "Вовка боятися, в ліс не ходити", "Фасад театру був прикрашений мармуром".

4. **Антономасія** (заміна одного імені іншим іменем), наприклад, "Римський оратор" замість М. Туллія Цицерона, "Кобзар" замість Т. Г. Шевченка, "Вічний революціонер" замість І. Я. Франка тощо.

5. **Катахреза** або **катахресис** (дослівно — зловживання) — різновид метафори, зважаючи на неможливість у певній мові інакше назвати якийсь предмет, наприклад, "ніс корабля", "крила вітряка", "ручка каструлі", "шийка посудини", "ніжка стола" тощо.

ФІГУРИ РОЗТАШУВАННЯ СЛІВ

1. **Інверсія**, тобто зміна звичайного порядку слів у реченні. Така зміна характерна для поетичної мови, наприклад, коли означення ставиться після означуваного: "життя скороминуще", "осінь золота", "доля гірка", "прапорці червоні", "нічка темна", "спогад прийнятний" тощо.

2. **Еліпе** (тобто пропуск) — унаслідок пропуску відбувається переміщення слів із однієї частини мови до іншої (це називається конверсією), наприклад, прикметники або дієприкметники стають іменниками. Так, у російській мові: *рабочий* (человек) — робітник, *служащий* (человек) — службовець, *управляющий* — керівник, *заведующий* — завідувач, *столовая* (комната) — їдальня, *передняя* (комната) — передпокій тощо.

Навіть латинський родовий відмінок множини відносного займенника — *quorum* (у нас *quorum*) став іменником: так називають число членів якихось зборів, достатнє для того, щоб збори вважалися правочинними; в латинській мові було *quorum adsunt*, тобто "з яких присутні".

3. **Плеоназм**, тобто зайва повнота висловлювання, наприклад: "я особисто, як на мене, я не хочу нав'язувати вам своєї думки", або "в глибині моря, на самому дні моря, панують темрява, морок, тиша, спокій, мовчання, безмовність".

4. **Силепс** — тобто узгодження (слів) за змістом, а не за граматичними формами, наприклад: "Більшість присутніх мають таку думку (замість — більшість має)", "Вікна було зачинено" (замість — були зачинені або зачиненими).

5. **Повторення**, наприклад: "Увесь час йдеться про нього, лише про нього і більше ні про кого", "Збори було закінчено, закінчено, але по суті нічого не вирішено".

6. **Хіазм**: оскільки цю фігуру названо за формою букви Х, вона складається з повторення тих самих слів у зворотному порядку в різних частинах речення, як, наприклад: "Треба пам'ятати, щоб не забути, і не забути, щоб пам'ятати", "Ми їмо, аби жити, а не живемо, аби їсти".

7. **Прикладка** — тобто таке розташування слів у реченні, в якому наступна частина уточнює або доповнює попередню частину, наприклад: "Не забувайте про ваше здоров'я, скарб вашого життя", "Треба дбати про збереження нашого природного довкілля, наш життєвий простір".

ФІГУРИ ДУМОК

1. **Гіпербола**, або **перебільшення**, як і інші фігури думок, не змінює ні змісту, ні їхніх сполучень. Вона лише робить повідомлення виразнішим, наприклад: "Перед нашими очима без краю і без кінця простяглася розорана рівнина", "Геродотів твір перевершує все, що було до нього в історичній і географічній літературі античної епохи".

2. **Літотес** (або **літот**) — буквально "спрошення", але вживається в розумінні "зменшення", як пряма протилежність гіперболи, наприклад: "Я знаю, що я нічого не знаю, сказав Сократ", "Скільки не читатимеш, все одно про правду не довідаєшся".

3. **Натяк** на якийсь відомий факт або подію, наприклад: "Вибирай! Не будь буридановим ослом". Цей осел нібито перебував на однаковій відстані від двох копиць сіна, але не міг вирішити, до якої з них йому податися, і здох від голоду (наскільки нам відомо, насправді у творах філософа Буридана такого прикладу не було); "Натовп кинувся за своїм ватажком, як Панургове стадо" (з роману Фр. Рабле, в якому йдеться про

овець, що кинулися в море слідом за своїм ватажком, якого скинув з корабля в море Панург.

4. Просопопея від грецьких слів [prosopon] — "обличчя" і [poiein] — "робити". Так називається стилістичний прийом, коли передається "пряма мова" персонажів, наприклад: "Сократ сказав: я дякую богам за те, що я народився людиною, а не твариною, за те, що я народився чоловіком, а не жінкою, і за те, що я народився еліном, а не варваром", або так: "Цезар (Г. Юлій Кесар) сказав: жереб кинуто, Рубікон перейдено" (річка Рубікон на півночі Італії була кордоном між римськими провінціями, де воєначальникам дозволялося перебувати з військом, та Італією, де це їм заборонялося. Цезар, перейшовши з військом через Рубікон, вирушив у похід на місто Рим, щоб захопити владу).

5. Антитеза, тобто протиставлення, дуже поширений прийом. Ось приклади з російської класичної поезії: "Они сошлись. Волна и камень. Стихи и проза, лед и пламень. Не столь различны меж собой" (О.Пушкін), "Прекрасна, как ангел небесный, Как демон коварна и зла" (М.Лермонтов).

6. Перифраза — заміна одного висловлювання іншим рівнозначним (ізомсемантичним) або заміна власного імені загальним (див. Метонимія), наприклад: "Ми читали" — "Ми займалися читанням", "Старі люди часто пригадують те, що було в їхньому дитинстві" — "Старі люди часто зберігають спогади про своє дитинство", "Автор "Енеїди" мав намір створити римський епос".

7. Порівняння — найпоширеніший прийом. Порівняння, звичайно, випереджається сполучниками — як, немов, наче, наприклад: "Як згря неситих вовків, яничари кинулися на своїх ворогів", "Немов вичавлений лимон, він почував себе після безсонної ночі", "Вона раділа, наче мала дитина".

8. Градація (від латинського слова gradus — "ступінь") — поступове збільшення чи зменшення якості та кількості, що їх виражають слова, наприклад: "Ранком ще було холодно, потім потеплішало, а після півдня стало зовсім тепло", "Зараз, цієї хвилини, цієї секунди, я біжу, лечу", "Скільки там цих ворогів: сто, тисяча, десять тисяч?"

9. Перелічення, наприклад: "Усі давні народи — і єгиптяни, і вавилоняни, і греки, і римляни — залишили нам багато зразків своїх досягнень у галузі культури". "Сонце, місяць, зорі, планети — це все небесні тіла, що їх досліджують астрономи".

10. Випередження або передбачення, визначення наперед, наприклад: "Ви, звичайно, скажете, що все це вже давно відоме", "Нема сумніву в тому, що він не погодиться".

11. Замовчування — наприклад: "Це було невимовне видовище, але що я скажу про це?", "Вони розлучилися, ну, і все тут!.."

12. Іронія (грецьке [eironeia] — удавання, прикидання, наприклад: у назві роману М.Ю.Лермонтова "Герой нашого часу" (тут "герой" в іронічному розумінні); "Мабуть, тобі більше подобається бути першою людиною на селі, ніж останньою в місті?"

13. Риторичне запитання — тобто запитання, що не потребує відповіді, наприклад: "Чи варто ще обговорювати цю справу?", "Хіба хтось може сумніватися тепер у тому, що Земля обертається навколо Сонця?"

Те, що становить галузь риторики та поезики, має лише посередній зв'язок із мовознавством і наближується до літературознавства, але ми все ж таки скажемо про них декілька слів (тут "декілька слів" — це типовий літотес).

ПОЕТИКА

Поетика — це грецьке слово: [poietike], тобто мистецтво поезії, з його основою пов'язані слова [poiesis] — художня творчість, [poietai] — творці, поети, [poietia] — поетичний твір.

Поезія, як правило, розвивається в словесній творчості, в словесності народів раніше від прози. Ми не кажемо тут — у літературі кожного народу, бо слово "література" передбачає існування письмової форми мови (латинське слово litterae — це букви, лист та наука).

Дописьмову форму словесної творчості прийнято називати словесністю, хоч інколи терміном "словесність" означають і літературу взагалі. Словесність як усна народна творчість може співіснувати з літературою як письмовою формою авторської творчості. Це можна сказати про українські думи і російські биліни. Ці твори склалися тоді, коли в східних слов'ян уже була письмова література.

Деякі літературознавці вважають, що такі великі епічні твори, як "Іліада" та "Одіссея" вже під час їхнього створення мусили мати письмову форму. Цьому уявленню суперечить те, що далеко більші за них індійські епічні твори "Махабхарату" та "Рамаюну" було записано вже після того, як їх було створено.

Зважаючи на час застосування в грецьких країнах алфавітного письма і початкову обмеженість його застосування (в перших століттях останнього тисячоліття до Н.Х.), можна мати певність, що письмова фіксація грецьких епічних творів датується не раніше від VI-V сторіч до Н.Х.

Словесність на початку свого розвитку була віршованою і мала зв'язки з первісними магією, міфологією та релігією.

Треба підкреслити, що віршовані твори давніх народів (наприклад, єгиптян, асиро-вавилонян, греків, римлян) відрізнялися від прозаїчних творів не римуванням рядків (віршів), як це характерно для сучасної європейської поезії, а особливою організацією поетичної мови. Принципами організації

поетичного тексту залежно від фонетичної структури мов могли бути певна кількість складів у поділлі на окремі рядки, чергування коротких і довгих складів, певні ритмічні схеми, повторення слів на початку рядків тощо. Найважливішим організаційним принципом, очевидно, був ритм.

Поетика як наука про поезію виникла й існувала вже в давній Греції та в Індії, де вона була детально розроблена, навіть ще до остаточної письмової фіксації поетичних творів. Тут не можна не згадати про давній зв'язок поезії з музикою і оркестикою, тобто танцями як ритмічними рухами тіла. З виникненням і поширенням письма цей зв'язок було розірвано.

У давній Греції було визначено основні види поезії: лірику — індивідуальну та хорову — і епос. Давньогрецькі професійні співці-аєди [aoidoi] оспівували подвиги героїв — родоначальників знатних родів, їхні пісні з'єднували в епічні поеми рапсоди [rhapsodoi] і декламували їх, акомпануючи собі на струнних інструментах (формінгах, гітарах, лірах).

Від давніх греків і римлян пізніші європейські поети успадкували такі поетичні форми, як оди, гімни, елегії, ідилії.

З давньогрецької поезії ми успадкували назви віршових розмірів, або метрів (гр. [metron] "міра"): ямб, хорей, дактиль, анапест, амфібрахій. У греків, в їхніх поетичних творах, вони визначалися чергуванням коротких і довгих складів, а в нас чергуванням ненаголошених і наголошених складів.

Цілковито оригінальним видом (або жанром) поезії була драма. Це грецьке слово буквально означає "дія". У цьому виді мистецтва сполучалися поезія (декламації акторів і співи хоревтів — учасників хору), музика (акомпанемент співів) і оркестика — (танці хоревтів, їхні пересування на майданчику театру, що називався оркестрою — місцем для танців). Принагідно зазначимо, що від грецьких слів із зміною їхніх значень походять наші — оркестр і хор (гр. [khoros] означало "танець" і "танок"). Грецьке [theatron] мало значення "місце для видовищ". Давньогрецькі театральні вистави були безпосередньо пов'язані з культом бога Діоніса і спочатку мали для греків релігійне значення.

Основними різновидами драматичного мистецтва (драматургії) були трагедія, комедія і так звана драма сатирів. Первісне значення слів "трагедія" і "комедія" було забуте вже в античну епоху, і ці слова тлумачили як "спів козлів" [tragos] — "козел") і співи святкової процесії в сільській місцевості ([kome] — "село").

Трагедія була твором на тему з грецької міфології. Єдиним винятком серед трагедій, що збереглися до нашого часу, є трагедія Есхіла "Перси" на тему з сучасних авторів подій — війни греків із персами. Комедія була твором, як ми сказали б, розважальним, у якому були відгуки на якісь сучасні авторам події. Драма сатирів, що виставлялася після трьох тра-

гедій, мала зв'язок із міфологією і називалася так, бо в ній хоревтами були актори, одягнені сатирами.

Найпопулярнішими авторами трагедій в Афінах V-IV століть були Есхіл, Софокл і Евріпід, а автором комедій — Аристофан, але ці відомості належать уже до історії літератури, а тут згадуються побіжно, бо це стосується поетики, а вона пов'язана з вивченням мови.

Тепер у нас слово "трагедія" означає щось сумне, якусь сумну подію, якесь нещастя, а слово "комедія", навпаки, означає щось веселе, щось смішне. У давній Греції першим автором трактату про поетику був філософ Арістотель. Він був також автором трактату про риторику, тобто про ораторське мистецтво.

РИТОРИКА

Слово риторика, або реторика, в нас також грецького походження. У греків ритор [rhetor] був і оратором, промовцем, і вчителем ораторського мистецтва — красномовства. В давній Греції і в давньому Римі це було дуже важливе мистецтво, як у галузях політики та дипломатії, так зокрема і в галузі судочинства. Мистецтво оратора полягало в тому, щоб правильно і красиво промовою впливати в бажаному для нього напрямі на слухачів, забезпечити їхнє схвалення. Отже, особливо важливим красномовство було на народних зборах і на судових процесах.

Імовірно, всі знають імена найвидатніших ораторів античного світу — грека Демостена (384-322 до Н.Х.) та римлянина Цицерона (106-43 до Н.Х.).

За часів афінського народовладдя (демократії) та римської республіки красномовство досягло свого найбільшого розквіту. Із затвердженням у Греції і в Римі єдиновладдя (монархії) культура усної мови втратила своє колишнє значення.

Вам має бути зрозумілим, що вплив ораторської мови на слухачів пов'язаний із імпресивною функцією, про яку вже йшлося (див. розд. XXIV).

Зрозуміло також, що оратор мусить вправно володіти всіма стилістичними прийомами, вміти не лише викласти суть справи, але й зацікавити слухачів. Оратор мусить побудувати свою промову згідно з певним планом. У ній мають бути: вступ, виклад основної теми, висновок. Можливі в промові також усякого роду відступи, але вони не повинні відволікати від основної теми.

Тепер мовознавці знову почали звертати увагу на культуру усної мови, і в навчальних закладах почали читати курси риторики. Яке значення ця культура має для державних діячів і взагалі для всіх освічених людей, напевно чи треба доводити. Як письмова, так і усна мова — дві сторони мови в сучасному суспільстві є предметом вивчення сучасного мовознавства.

ДЕКІЛЬКА ТЕРМІНІВ, ДОТИЧНИХ ДО ПОЕЗІЇ

Вірш (від латинського *versus*).

1. Рядок поетичного твору.

2. Поетичний твір у цілому.

Віршування (від слова *вірш*).

1. Складання віршів.

2. Правила складання віршів.

Розмір, або *метр* (від грецького [*metron*] — міра, розмір).

1. В античному віршуванні — схема чергування складів із короткими та довгими голосними.

2. В українському віршуванні — схема чергування ненаголошених та наголошених складів.

Стопа — найменша частина метричної схеми (це переклад грецького слова [*pus*] — "стопа ноги").

Строфа — (від грецького [*strophē*] — "поворот") — певна частина віршованого твору.

Ритм — (від грецького [*rhythmos*] — "течія") — (у віршах) фактичне здійснення метричної схеми або фактичний варіант цієї схеми (див. назви різних метричних стоп і схем).

Ямб — (від грецького [*iambos*]) — стопа, що складається в нашому віршуванні з двох складів: першого ненаголошеного і другого наголошеного — дуже поширена в нашій поезії метрична схема (чотиристопний ямб, п'ятистопний ямб).

Хорей (синонім — *трохей*) — (від грецьких *choreios*, *trocheios*) — стопа, що складається в нашому віршуванні з двох складів: першого наголошеного і другого ненаголошеного.

Найпоширеніша в нашій поезії метрична схема — чотиристопний хорей.

Дактиль — (від грецького [*daktylos*], буквально — "палець") — стопа, що складається з трьох складів: першого наголошеного і другого та третього ненаголошених. З шести дактилічних стоп (остання — неповна) складається метрична схема, що її називають гекзаметром (або гексаметром). Ця схема в нас найчастіше вживається у віршованих перекладах античних епічних творів.

Амфібрахій — (від грецького [*amphibrakhys*] — "з двома короткими складами обабіч одного довгого" — грецька назва тлумачить будову цієї стопи).

Цезура — (від латинського *caesura* — "розріз") — коротка пауза всередині вірша будь-якої метричної схеми.

Рима — (в нашій мові з західноєвропейських мов) — співзвучне закінчення кінцевих слів віршованих рядків.

Сонет — (у нашій мові з західноєвропейських мов) — поетична форма, що складається з чотирьох строф п'ятистопної ямбічної схеми з обов'язковою цезурою після другої стопи і з чергуванням у двох перших строфах, що складаються кожна з чотирьох рядків (віршів), двох рим, а в третій і в четвертій строфах, що складаються кожна з трьох рядків (віршів), ще з трьох інших рим.

Отже, метрична схема сонету така: перша і друга строфи —

— — — — / — — — — — — — —
— — — — / — — — — — — — —
— — — — / — — — — — — — —
— — — — / — — — — — — — —
— — — — / — — — — — — — —
— — — — / — — — — — — — —

Третя і четверта строфи —

— — — — / — — — — — — — —
— — — — / — — — — — — — —

Білий вірш — неримований вірш будь-якої метричної схеми.

Вільний вірш (франц. *vers libre*) — поетичний твір без додержання якоїсь класичної метричної схеми.

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

Для лінгвостилістичного аналізу візьмімо тут три зразки української поезії.

1. Українська народна пісня.

Взяв би я бандуру
Та й заграв, що знав.
Через ту бандуру
Бандуристом став.

А все через очі,
Коли б я їх мав,
За ті карі очі
Душу б я віддав.

Марусино, серце,
Пожалій мене,
Візьми моє серце,
Дай мені своє.

Тут ми маємо дуже примітивний зразок взагалі дуже багаті та іноді дуже складної народної поезії, в якій можна знайти як ліричний, так і епічний жар.

Метрична схема цієї пісні в основному зводиться до тристопного хорея (або трохея):

— — — — —
— — — — —
— — — — —
— — — — —

Але в останній строфі ця схема змінюється, що є характерним для народної усної поезії, де не йдеться про декламацію, а про спів:

— — — — —
— — — — —
— — — — —
— — — — —

У першому рядку тут ми маємо двостопний амфібрахій, так само і в третьому рядку. В першій і другій строфах наявні дуже примітивні дієслівні рими: знав, став, мав, віддав, що ж до третьої строфи, то там є "неповні" рими: мене — своє. У перших рядках замість рим повторення тих самих слів: бандуру — бандуру, очі — очі, серце — серце. За одним

винятком у цій пісні немає епітетів: "карі очі" в даному разі є постійним епітетом. Слова "очі, серце, душу" можна розглядати як давні поетичні метафори: очі — кохана дівчина (власне кажучи: синекдоха — частина замість цілого), серце — тобто кохання, душа — тобто життя.

У цій пісні нема діалектних особливостей. Прикметникову форму "Марусино" можна вважати паралельною до форми "Марусине".

2. Як зразок класичної і разом із тим модерністичної поезії тут можна розглянути сонет Лесі Українки (Лариси Косач, 1871-1913) із циклу віршів "Сім струн", вперше надрукований у збірці "На крилах пісень" (1890):

(ФА, Сонет)

Фантазіє! Ти — сило чарівна,
Що збудувала світ в порожньому просторі,
Вложила почуття в байдужий промінь зорі,
Що будиш мертвих з вічного їх сна.

Життя даєш холодній хвилі в морі!
Де ти, Фантазіє, там радощі й весна,
Тебе вітаючи, Фантазіє ясна,
Підводимо чоло, похилене в горі,

Фантазіє, богине легкокрила,
Ти світ золотистих мрій для нас відкрила
І землю з ним веселою з'єднала.

Ти світове з'єднала з таємним,
Якби тебе людська душа не знала,
Було б життя, як темна ніч, сумним.

У цьому творі поетеса має на увазі лише ту людську фантазію, що створила ідеальні образи добра, краси, людинолюбства, залишаючи осторонь фантазію, що створила потворні образи всякого зла, людиноненавистництва, пекельних мук, диявола, чортів тощо. Поетеса пов'язує своє розуміння фантазії з міфологією ("Що збудувала світ в порожньому просторі", тобто виникнення світу — космосу з первісного хаосу). Це виявляється і в зверненні до Фантазії (з великої літери) як до "легкокрилої богині". Тут Фантазія як муза мрій та поезії, ще одна богиня в античному пантеоні. Все це, звичайно, стосується ідейного змісту Лесино твору. Його форма — сонет, але не з його класичною будовою: дві строфи — кожна з чотирьох рядків: перший і четвертий із п'ятистопних ямбів, а другий і третій рядки з шестистопних ямбів, у них, за винятком кількох рядків, нема обов'язкової класичної цезури (короткої паузи) після двох перших стоп.

Можна з певністю сказати, що наприкінці XV століття вже існували окремі російська, українська та білоруська мови, хоч і не такі ще, як тепер. Літературна, або писемна, російська мова сформувалася раніше від літературної української та білоруської мов під значним впливом книжної церковнослов'янської мови. Українська та білоруська літературні мови в своєму складі характеризуються відсутністю наявних у російській мові елементів церковнослов'янської лексики, як прямих запозичень, так і побудованих за грецькими зразками слів (наприклад, *благоденствие, благополучие, благорасположение, благоустройство, благоухание* тощо).

Українська мова істотно відрізняється від російської насамперед своїм звуковим складом — своєю фонетикою. В українській мові нема послаблення (редукції) ненаголошених голосних, як це спостерігається в російській мові, нема оглушення дзвінких приголосних наприкінці закритих складів (порівняйте вимову українських *вид, склад, рід, сад* тощо зі спорідненими словами російської мови: *віт, лат, склат, рот, сат*). У російській мові серед приголосних відсутні так звані дзвінкі африкати: *дзвін, джбан, дзеркало, джерело*. Нема в ній серед приголосних глухої пом'якшеної (палаталізованої) африкати "ц" (наприклад, *криця, птиця, паляниця*). Дзвінкий задньоязиковий (або точніше — фарингальний) приголосний "г" (наприклад, *голос, голін, горб, горщик, глечик*) зустрічається лише в непрямих відмінках слова *бог* (*бога, богу, с богом*) і перед приголосними в словах — *когда, тогда, иногда, всегда*, коли їх вимовляють без огляду на правопис. Глуха африката "ч" в українській мові тверда (непалаталізована — *часто, чистий, чемний*), а в російській — пом'якшена (палаталізована). Є різниця у вимові голосних: українського "и" (*мир, мило, милий*) і російського "ы" (*сын, сыр, сытый*).

Найхарактернішим явищем української фонетики, яке відрізняє її від російської та білоруської мов, є перехід голосних "е" і "о" в закритих складах у голосний "і" (*він, двір, сіль, сім, сіл*, а також вимова в українській мові колишнього голосного "ѣ" ("ять") як "і" (*вѣра, вѣтръ, дѣло, хлѣбъ, хмѣль* — *віра, вітер, діло, хліб, хміль*). Не відбувається цей перехід у таких словах, як *день*, род. відм. *дня*, *сон*, род. відм. *сна*, тобто там, де в старій східнослов'янській мові були — *дѣнь* і *сѣнь*.

Нема в сучасній російській мові такого чергування приголосних, як в українській: *рука* — *в руці*, *нога* — *на нозі*, але в російській натомість — *в руке, на ноге*. Характерним для нашої мови є "двогубний" (білабіальний) "в", що може чергуватися з голосним "у": *в хаті, у хаті*. Він часто виступає на місці російського "л": *долгий* — *довгий*, *полный* — *повний*, *колпак* — *ковпак*, *знал* — *знав*, *читал* — *читав* тощо.

У морфології звертають на себе увагу такі явища, як закінчення да-

вального відмінка іменників чоловічого роду в однині: *другові, батькові, синові, вчителєві, ковалєві, учневі* тощо (порівняйте — *другу, отцу, сыну, учителю, приятелю*). Слід ще зазначити у відміні іменників наявність особливої кличної форми: *друже! добродію! сестро! дівчино! Надіє!*

У дієвідміні характерна для нашої мови наявність у майбутньому часі, крім синтетичних *читатиму, читатимеш*, ще й аналітичних форм: *буду читати, будеш читати*. Крім спільних слів для всіх східнослов'янських мов (звичайно, з фонетичними варіантами) в українській мові чимало таких, що відрізняють її від російської, наприклад, *будинок* — *дом, дах* — *крыша, підлога* — *пол, стеля* — *потолок, мур* — *стена, горище* — *чердак, маєток* — *имение, гай* — *роща, джерело* — *источник, млин* — (*водяная*) *мельница* тощо.

Звичайно, докладний перелік усіх явищ, якими українська мова відрізняється від російської, не є тут нашим завданням. Ми хотіли лише звернути увагу читачів на такі відміни української мови від російської, які достатні для того, щоб мовознавці (незалежно від культурологічних фактів, таких як літературна традиція) вважали нашу мову за одну з сучасних слов'янських мов, хоч і близько споріднену з російською та білоруською. Без сумніву, був час, коли майбутні російська, українська та білоруська мови були діалектами східнослов'янської мови, згодом ці діалекти стали окремими мовами¹. Кожна з них має призначення обслуговувати потреби трьох окремих слов'янських націй, що відрізняються одна від одної, крім своїх мов, також своїми культурними традиціями.

На сьогодні висловлено багато дискусійних тверджень щодо походження української мови, тенденцій розвитку української літературної мови. Вчені пропонують нові підходи до пояснення старослов'янської мови і розглядають останню як функціонально українську, хоч і відмінну від неї структурно мову². І це добре. Науково аргументовані дискусії ведуть до встановлення Істини.

Об'єктивно оглядаючи слов'янські мови, ми можемо констатувати, що сучасна українська мова відрізняється від російської більшою мірою, ніж словацька від чеської або хорватська від сербської. Той факт, що українці краще розуміють російську мову, ніж росіяни українську, пояснюється в історичній перспективі двомовністю українців у межах колишньої російської імперії і впливом російської як державної мови на українську. В межах незалежної української держави українська літературна мова має всі можливості для свого розвитку.

¹ Докладніше про це див. книгу: Півторак Григорій. Українці: Звідки ми і наша мова. — К., 1993.

² Русанівський В.М. Історія української літературної мови. — К., 1996.

ПІДСУМКИ

"Я намагаюся бути більш коротким, але стаю більш темним", — сказав римський поет Кв.Гораций Флакк. Справді, дуже важко говорити про неосяжне і так, щоб це було всім зрозуміле. Чудова властивість нашої мови — з її допомогою ми можемо розмовляти про все взагалі і про саму цю мову. Проте, якщо на хвилину замислитися, то стане зрозумілим, як дивовижно ми висловлюємося. Ось, наприклад, ми кажемо: тут мова іде про правду (тобто — йдеться про правду). Але хіба мова має ноги і вона може ходити? Чи не краще сказати так: тут ітиметься про правду. Знову, що означає — ітиметься? Хто це має йти? Що це таке оце закінчення — ся, яке є скороченою формою займенника "себе", але дієслово "йти" є неперехідним: хіба можна "йти себе"?

Так! Багато дивного у нашій мові, але коли ми розмовляємо, ми на це не зважаємо. А варто було б звертати на ці дива увагу! Той, хто бачить особливості своєї мови, починає розуміти незрозуміле для неспостережливих людей, байдужих до своєї мови. Спостережливій людині стають зрозумілими і особливості чужих мов. Їй буває легше засвоїти чужі мови, порівняти їх з рідною мовою, зробити цікаві висновки.

"Той, хто не знає іноземних мов, не знає і своєї власної мови", — сказав Йоганн Вольфганг Гете. Це перебільшення? Ні! Чиста правда! Як ми знаємо, існують папути, що нібито розмовляють різними мовами, але вони не замислюються над своїм мовленням, а несвідомо відтворюють те, що чувають. Той, хто звертає увагу на особливості своєї мови і чужих, — уже не просто знавець мов, а певною мірою мовознавець, або, як кажуть китайці, — "геній у бруньці". "Геній" — це, звичайно, перебільшення, краще скажемо — він учений.

Мабуть, не так уже багато людей, які б не запитували себе або інших людей: "Чому ми так кажемо?" Однак, не гадайте, що дуже уважним ученим усе є зрозумілим у досліджуваних ними мовах.

Ми кажемо: будь ласка! Це замість того, щоб сказати: будьте ласкаві! Виникає питання, чи це з прикметника "ласкавий" утворилося це "ласка", чи навпаки, з іменника "ласка" було створено прикметник "ласкавий"?

Росіяни кажуть — "пожалуйста"! Зрозуміло, що "пожалуй" — це наказовий спосіб дієслова "пожаловать", але звідки взялося *-ста*? Про це ми не знаходимо певної відповіді навіть у солідних етимологічних словниках російської мови. А скільки ще не дослідженого в лексиці української мови! Ми не знаємо, наприклад, звідки походить наш прикметник "гарний", хоч часто вживаємо його.

Кожна мова, що склалася історично (тобто природна, а не штучна мова), образно кажучи, має своє коріння глибоко під землею. Дослідник бажає "докопатися" до цих самих коренів. У цій справі йому допомагає обізнаність із порівняльно-історичним мовознавством (див. розд. VIII).

Якщо запитати у мовознавця (лексиколога — фахівця в галузі лексикології), звідки в нас слово "грамота", то він із цілковитою певністю відповідь: це слово прийшло до нас із Греції, коли було прийнято християнство, а разом із ним певні елементи середньовічної грецької культури. Наші предки пристосовували грецьку абетку до своєї слов'янської мови, додавши до неї деякі букви для передачі звуків, властивих їхній мові.

Тепер у нас створене від слова "грамота" слово "грамотність" означає вміння читати і писати, а, крім того, слово "грамота" означає офіційний документ. У греків [grammata] — це множина іменника [gramma] — "написане, письмо, буква" (в новогрецькій мові це — "лист"). Звідси і наше — "граматика" — грецьке [grammatike], тобто вміння читати і писати, шкільна наука.

До речі, і наше слово "школа", хоч і не безпосередньо походить від грецького [skhole], а в грецькій мові воно спочатку означало "час, вільний від інших щоденних справ, час, коли можна займатися науками", тобто "дозвілля".

Грецьке слово було запозичено римлянами як schola, а від латинського слова в європейських народів — німецьке Schule, англійське school, французьке école і наше — школа. Багато чим ми завдячуємо давнім грекам і римлянам! Навіть наше сучасне слово "культура" — це латинське cultura.

Вивчаючи мову, ми тим самим вивчаємо і культуру народу, що нею розмовляє. Без розуміння цього не сподівайтесь на те, що ви зможете правильно перекласти якийсь текст чужої мови на свою мову і навпаки.

Ось, наприклад, чому тепер наукові збори часто називають "симпозіум"? Щоб пояснити це, треба згадати про те, що в давній Греції слово [symposion] означало приблизно те саме, що наше слово "бенкет" і російське "пир" (від дієслова "пити"), але це ще не пояснення. Треба сказати про те, що давні греки, бенкетуючи, не тільки пили і їли, а також розмовляли на наукові теми, наприклад, так, як у діалозі Платона "Бенкет".

Мова сама в собі має свого роду енциклопедію знань (енциклопедія в нас є також грецьким словом: це дослівно — "коло знань").

Отже, будьмо уважними до нашої мови, звертаймо увагу як на свою мову, так і на мову інших людей, бо наші думки виражаються з допомогою нашої мови, її словами та словосполученнями.

Ще Аврелій Августин сказав те, що за наших часів повторили вчені: "Слово — це знак, що складається з означувача і означуваного". Ось чому наука про мову пов'язана з наукою про знаки і знакові системи — з семіотикою, а оскільки людська культура складається з низки знакових систем, то і мовознавство виявляється галуззю загальної науки про культуру — культурології.

Бажання, щоб усе це стало цілком зрозумілим допитливій молоді (а той, хто прагне знання, є завжди молодим), навело нас на думку запропонувати читачам цю книгу.

ПІСЛЯМОВА

А.О.Білецький — поліглот, учений, педагог

Роботу над цією книжкою Андрій Олександрович закінчив за кілька днів до смерті, що настала 10 квітня 1995 року. Працював він над нею все своє життя. Вона — наслідок його роздумів над природою мови, процесами мовного розвитку і шляхами пізнання мови. Доктор філології, професор Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка, А.О.Білецький глибоко вивчав історію становлення мовознавства як науки, джерела давніх і найновіших лінгвістичних відкриттів. Аналізуючи мовний матеріал, він сам робив визначні узагальнення, що збагачували філологічну науку, відкривали такі її обшири, які єднали філологію з історією, археологією, філософією, мистецтвом, культурологією.

Понад чотири десятиліття, починаючи з 1946 року, Андрій Олександрович викладав загальне мовознавство в університеті. Він, великий учений, просто і переконливо, на прикладах з багатьох мов, розкривав студентам такі глибини теоретичного осмислення мови, що звучали як постулати, були оформлені чітко, як математичні аксіоми й теореми. Професор хотів і вмів збудити допитливу думку. Він рясно засівав у студентській аудиторії зерна любові до таїни слова.

Учні Андрія Олександровича просили його написати свій підручник з загального мовознавства, навіть записали на касети курс його лекцій. Проте він відмовлявся. У відповідь ми не раз чули жарт: "Коли на певному етапі я оформлю свою теорію у вигляді підручника, наступні покоління студентів засвоюватимуть її як догму". Звичайно ж, Андрій Олександрович розумів важливість підручників у навчанні студентів. Розгадка відповіді в іншому. Професор належав до небагатьох мислителів, які до глибокої старості здатні докорінно переглядати свої концептуальні положення, висновки заради пошуку Істини, спроможні розуміти й приймати нові наукові теорії.

А.О.Білецький був неповторною, дуже талановитою, інтелігентною людиною. Він однаково уважно й доброзичливо слухав студента, науковця-початківця, солідного професора, зблизька і здалеку, з-за кордонів України, прибулих гостей. Усім їм було цікаво з ним, і всі, хто з ним спілкувався, помічали його надзвичайну ерудицію, енциклопедичність знань. Часто, не знайшовши відповіді на свої запитання в різномовних енциклопедіях світу, йому додому телефонували філологи, історики, археологи, професійні перекладачі, діячі мистецтва, журналісти і одержували необхідну інформацію. У нього була феноменальна пам'ять, ґрунтовні знання в різних галузях науки, мистецтва, літератури, тому професора називали живою енциклопедією.

Андрій Олександрович був великим працелюбом. Відпочивав він, змінюючи заняття, — після праці над науковою статтею переходив до перекладу художньої літератури, від нього — до малювання або писання спогадів, віршів, епіграм. Працелюбність А.О.Білецького викликає захоплення і подив

водночас. Після свого 75-річного ювілею в 1986 році він переклав "Історії" Геродота, з блискучими коментарями, що, за свідченнями академіка Я.Ісаєвича, змусили вчених по-новому подивитися на теорію походження слов'ян, написав книжки "Міфи давнього Сходу", "Топоніміка Криму", "Про мову і мовознавство", кілька десятків етимологічних статей, а також статті про цивілізацію та культуру, коріння нашої мови, походження мови і мовні зв'язки та ін. На робочому столі професора переклад Фукідіда українською мовою, над яким він працював до останніх своїх днів. Він був вірним багатом захопленням своєї молодості упродовж усього життя. Зростаючи творчо, він прагнув досягти вищих і вищих вершин майстерності. В хрестоматії античної літератури, укладеній його батьком, академіком О.І.Білецьким, у якій є переклади славетних М.Зерова, Г.Кочура, є уривки з творів Геродота, Гомера, Фукідіда та ін., перекладені Андрієм Олександровичем.

У перекладацькому доробку вченого твори Жюль Верна, Вальтера Скотта, Гомера, Езопа, Архілоха, Горація, Вергілія. У тонких папках, здебільшого в шкільних зошитах, — спогади Андрія Олександровича про родину, перебування в Коктебелі, змагання в молоді літа в будиночку М.Волошина серед визначних метрів поезії за звання автора найкращого експромту, каламбура, про перебування в грецьких селах під Маріуполем, у Греції, а ще — ліричні вірші, іронічні, іноді дуже в'дливі епіграми. Будемо сподіватися, що колись ця спадщина визнаного філолога теж побачить світ.

Життєпис А.О.Білецького, етапи його трудової діяльності можна окреслити кількома абзацами. Народився 12 серпня 1911 року в Харкові. Його батько Олександр Іванович, академік, видатний учений-літературознавець. Мати, Марія Ростиславівна — викладачка французької та німецької мов. 1933 року А.О.Білецький закінчив філологічний факультет Харківського педагогічного інституту професійної освіти. Працювати почав у студентські роки як бібліограф Інституту червоної професури і редактор видавництва дитячої літератури. З 1937 року Андрій Олександрович розпочинає свій шлях педагога в Харківському юридичному інституті. Там він завідує кафедрою іноземних мов і викладає латину. З того часу і до виходу на пенсію в 1983 році А.О.Білецький викладає у вищих навчальних закладах: під час війни в Томському державному університеті, з 1944 року — у Вищій дипломатичній школі Міністерства закордонних справ СРСР, з 1946 — у Київському університеті. Отже, Харків — Томськ — Москва — Київ. Бібліограф, редактор видавництва, викладач, у 32 роки — доцент, у 42 — професор.

З дитинства він мріяв стати астрономом. Його вабило небо, зірки, подорожі, мабуть, тому, що в душі він був романтиком. Пригадую 1958 рік, ми, студенти, поїхали разом з А.О.Білецьким та його дружиною Тетяною Миколаївною Чернишовою, прекрасним елліністом і педагогом, доцентом університету, записувати діалекти греків Приазов'я — румейв. Часто допізна ми засиджувалися в носіїв мови, бо хотіли записати якнайбільше казок, оповідей про румейські звичаї. Яюсь пізно ми поверталися до Сартанської школи, де в актовому залі отаборилася вся діалектологічна експедиція (її чоловіча частина

на сцені, жіноча — на підлозі в залі). Високо над нами зоряне небо. Андрій Олександрович почав показувати і називати нам зірки, захоплено розповідати про походження їхніх назв, близькість давніх людей до природи, до землі й неба, їхнє вміння розгледіти в сузір'ї семи зірок Віз, та ще й не один, а два — Великий та Малий. Він переказував міфи, а над нами слався Молочний шлях, наш Чумацький шлях.

А.О.Білецький любив давню історію, історію культури давніх народів. Він підготував дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук і збирався захищати її. Та під час війни втратив завершену роботу, що мала назву "Про причини занепаду Давнього царства в Єгипті". 1943 року він успішно захищає філологічну кандидатську дисертацію — "Іменне основокладання у грецькій мові". Його докторська дисертація, що захищена 1952 року, також мовознавча — "Принципи етимологічних досліджень (на матеріалі грецької мови)".

У дитинстві та в студентські роки А.О.Білецький здобув блискучу мовну й гуманітарну освіту. Він вивчив французьку, німецьку, латинську та давньогрецьку мови. З глибокою повагою Андрій Олександрович говорив про своїх учителів — академіків Л.А.Булаховського, Л.В.Щербу, професора М.М.Петерсона. Як науковець, філолог широкого діапазону він зріс під впливом свого батька і вчителя Олександра Івановича. Це він прищепив йому любов до наукового пошуку, до давніх мов і наполегливої самостійної творчої роботи.

Усе життя — до глибокої старості А.О.Білецький вивчав мови. Він був визнаним поліглотом, знав давні мертві й сучасні мови. Крім французької, німецької, англійської, іспанської, італійської, новогрецької, Андрій Олександрович добре знав східні мови — санскрит, арабську, фарсійську, турецьку, китайську, японську та ін. На запитання деяких журналістів про те, скільки мов він точно знає, сміючись відповідав: "Не рахував".

Так, біографію Андрія Олександровича можна описати кількома рядками, а ось його наукова діяльність настільки багатогранна, що потребує вивчення і детального опису. Коло його наукових інтересів надзвичайно широке, творчі здобутки охоплюють кілька галузей знань — філологію, епіграфіку, історію, археологію, палеографію. Та й у самій філології важко назвати ще іншого такого мовознавця, який би по праву — праву глибоких знань, визначних наукових звершень, найвищого професіоналізму — спрямовував діяльність кафедр класичної філології, загального мовознавства, романського мовознавства, які Андрій Олександрович очолював у Київському університеті упродовж багатьох років.

Перші друковані статті А.О.Білецького були присвячені літературознавчим проблемам — творчості Ф.Лопе де Вега Карпіо (журнал "Червоний шлях". — 1935. — № 5-6) та іспанській революційній літературі (Літературний журнал. — 1937. — № 7-8). У подальші роки літературознавство займає менше місця в його творчості порівняно з мовознавством. Андрій Олександрович цікавили майже всі галузі сучасної лінгвістики. Його праці висвітлюють фундаментальні проблеми класичної філології та неоеллінисти-

ки, порівняльно-історичного мовознавства та лінгвістичної семіотики, етимології, типології, лінгвістичної географії, всі розділи описової граматики (фонологію, морфологію, синтаксис), лексикологію та лексикографію, ономастику та топоніміку.

У багатьох працях А.О.Білецького з'ясовуються загальнотеоретичні проблеми мовознавства, зокрема такі фундаментальні питання, як знакова теорія мови, система і несистема в природній мові, структура мовної системи, зв'язки мовознавства з психологією, інформатикою та кібернетикою. Багато уваги він приділяв методології мовознавства, пропаганді порівняльно-історичного і нових методів вивчення мови. А.О.Білецький був визнаним теоретиком мови. Він підготував свою програму "Курсу загального мовознавства", коротко виклав його зміст. За ним вчилися багато поколінь студентів Київського національного університету, формувалися світоглядні основи його численних учнів — докторів і кандидатів наук. У сімдесяті роки А.О.Білецький підготував книжку "Елементи семіотичної лінгвістики", що, на жаль, так і не була надрукована. Однак, на щастя, багато положень цієї наукової дисципліни викладені в дев'яти його публікаціях в університетському щорічнику "Структурная и математическая лингвистика" (від 1974 до 1981 рр.). Розвиткові теоретичних питань етимології присвячена така відома монографія вченого, як "Принципы этимологических исследований" (К., 1950). У ній А.О.Білецький критично розглянув використовувані раніше критерії визначення етимології слів, запропонував нову методикку етимологічних досліджень, на основі блискучого аналізу з використанням прийомів порівняльно-історичного методу, даних грецької, інших давніх і сучасних мов, довів дієвість цієї методики. З того часу А.О.Білецький став одним із видатних етимологів, що багато писав про принципи етимологічних досліджень, етимологічну структуру слова, генез та етимологію.

Не обминув увагою дослідник питань мовних контактів, теорії загальної та історичної лексикології. В його доробку, починаючи з 1953 року, з'являються праці — про розвиток і збагачення словникового складу мови, запозичення, інтернаціоналізми. Він прагнув визначити зміст, завдання, основні терміни і методи лексикології, процеси лексичної контамінації, окреслити типові семантичні кореляції між лексичними одиницями системи мови. Підсумком лексикологічних пошуків стала монографія А.О.Білецького "Лексикология и теория языкознания (ономастика)". — К., 1972. А.О.Білецький багато міркував над особливостями власних імен, географічних назв, їхнім походженням, важливістю вивчення ономастики та топоніміки для розкриття контактів між народами. Уперше цих тем він торкається в 1952 році, коли в одній із статей узагальнює проблеми дослідження негрецьких власних імен грецьких епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я. 1962 року учений готує теоретичну статтю "Етимологічна структура основних географічних термінів" і водночас бере участь у розробленні проекту уніфікованої передачі на письмі східнослов'янських географічних назв. Він писав про походження назв Дніпро, Азовське море, Керч, Керченська протока, етніонімію (тобто назви етносів) берегів Евксинського Понту античної епохи,

слов'янську топонімію Греції. Звичайно ж, його, історика мови, елініста, приваблювали власні назви Криму як свідчення давніх зв'язків нашого народу з грецьким. Над останньою проблемою А.О.Білецький працював з 1961 року, від часу виходу в світ статті "Грецька топоніміка Криму". Згодом були опубліковані ще статті "Грецькі елементи в топонімії Криму" (1968), "Гідронімія Криму" (1971). Протягом останніх років життя вчений підготував книжку "Топоніміка Криму", в якій узагальнив наслідки своїх тривалих пошуків і наукових знахідок у цій галузі мовознавства. Він хотів, аби ця книжка була надрукована в Києві, проте не знайшлося коштів на видання. Тоді вчений перекладає її новогрецькою мовою. Незабаром її опублікують у видавництві Національного Афіньського університету.

А.О.Білецький плідно працював у галузі компаративістики. Він, високоавторитетний індоевропейст, обґрунтував своє бачення порівняльно-історичної граматики індоевропейських мов. Його знання історії розвитку мов були настільки далекосяжними, що вчений зробив вагомий внесок у відновлення найдавнішого стану іменних флексій індоевропейських мов, чітко окреслив основні лінії розвитку фонематичних систем цих мов упродовж багатьох сторіч і порушив проблему реконструкції доісторичних систем.

А.О.Білецький був визначним філологом-класиком. Цю грань свого таланту він реалізував у численних наукових розвідках, де вчений показав взаємостосунки іменних основ у складних словах давньогрецької мови, описав давньогрецьку лексикологію, довів необхідність узгодженого вивчення різних ступенів розвитку грецької мови. Загальне визнання здобутків ученого в галузі грецької та латинської словесності відображено в тому, що він був науковим редактором, автором передмов, післямов багатьох авторитетних видань цього циклу. Він однаково блискуче писав як про життя Юлія Цезаря, крилаті латинські вислови, так і про "Одіссею" та "Іліаду", байки Езопа, візантійський тваринний епос, міфи Давньої Греції. Професор настільки глибоко знав історію землі, званої Елладою, учасників Троянської війни, що оповідав про них просто і так виразно, що світ давніх еллінів ставав нам ближчим, і історичні зерна міфів чітко ясніли в обрядах "Одіссеї" та "Іліади". Його знання давньогрецької мови були енциклопедичними. Викладач Афіньського університету Вула Лампропулу, виступаючи в жовтні 1995 року на міжнародній конференції "Греція — Україна" з доповіддю про життєвий шлях та наукову діяльність професора А.О.Білецького, згадувала, що грецькі дослідники часто приїздили до Києва порадитися з професором, як правильно пояснити "темні" місця у текстах давньогрецьких істориків та філософів, і одержували переконливі, висококваліфіковані консультації.

Глибоке знання давньогрецької, латинської і багатьох інших мов, давньої та нової історії дали змогу А.О.Білецькому стати блискучим дешифрувальником старовинних грецьких і латинських написів. Упродовж майже 15 років А.О.Білецький вивчав, дешифрував і пояснював написи Ольвії. Починаючи з 1955 року, в різних журналах ("Археологія", "Вестник древней истории", "Советская археология"), збірниках "Надписи Ольвии", "Античная история и

культура Средиземноморья" — в Києві, Москві та Ленінграді — з'являються публікації вченого про них. Ці розвідки доповнює аналіз грецьких написів на мозаїках Софії Київської, опублікований в книжці: В.Н.Лазарев. Мозаики Софии Киевской. — М., 1961. Внесок А.О.Білецького у розвиток епіграфіки та палеографії вагомий і безперечний. Про це свідчать філологи, історики, археологи.

У центрі наукових інтересів професора А.О.Білецького все його життя перебувала еліністика. Він був одним з найавторитетніших фахівців як давньогрецької, так і новогрецької мови. А.О.Білецький — редактор першого в колишньому Радянському Союзі новогрецько-російського словника, укладеного А.А.Іоаннідіс (М., 1950). У цьому словнику вперше російською мовою надруковано його короткий нарис граматики новогрецької мови.

З 1958 року в Київському університеті за ініціативою А.О.Білецького було створено відділення новогрецької мови і літератури. Професор читав лекції з давньогрецької мови та історії Греції. Лекції з грецької літератури читала дружина Андрія Олександровича Тетяна Миколаївна Чернишова, прекрасна еліністка, що вела практичний курс новогрецької мови. З того часу і дотепер в університеті готують фахівців з грецької філології. Андрій Олександрович і Тетяна Миколаївна, прекрасні педагоги, дбали не лише про те, щоб студенти краще пізнали сучасну Грецію, її літературу, вивчили новогрецьку мову. Вони прагнули виховати студентів патріотами України. Пригадую, як ми, перші випускники відділення новогрецької філології університету, під керівництвом А.О.Білецького та Т.М.Чернишової готували підрядні переклади творів Т.Г.Шевченка. Це був 1961 — рік нашого великого Кобзаря, 150-річчя з дня народження якого за рішенням ЮНЕСКО відзначав світ. У Греції нічого не знали про поета. У грецьких енциклопедіях — жодного рядка про нього. І ось двоє учених беруться за організацію перекладів Т.Г.Шевченка. Вони знаходять прекрасну людину, письменницю Еллі Алексіу, що ладна допомогти нам у виданні "Кобзаря" новогрецькою мовою. Разом із студентами, не шкодуючи часу, Андрій Олександрович і Тетяна Миколаївна готують підрядники. Ці студії для нас були справжньою академією, ми сповна і зблизька відчували весь блиск, широту і глибину філологічної підготовки цих двох великих і скромних діячів освіти і культури України. 1964 року в Афінах видано "Кобзар" Шевченка. Серед перекладачів його творів видатний поет Греції Янніс Ріцос.

У Києві почали інтенсивно перекладати сучасну грецьку літературу колишні студенти А.О.Білецького та Т.М.Чернишової. Багато перекладів супроводжується вступними статтями вченого. Він познайомив українського читача з творчістю Нікоса Казандзакіса, Маноліса Триандафілідіса, Стратіса Мірвіліса, Янніса Ріцоса.

А.О.Білецький організував дослідження живих грецьких говірок на території України. Кілька років, починаючи з 1957, він їздив зі студентами у діалектологічні експедиції до Приазов'я і Криму. Згодом було надруковано ряд його праць про граматичні особливості румейської (кримсько-грецької) говірки в Україні, тюркізми в її лексичному складі, про проблеми мови і писемності греків в Україні, наслідки двомовності в говірках. Як віце-президент

Товариства "СРСР – Греція" А.О.Білецький підтримував прагнення греків Приазов'я вивчати грецьку мову в школах України. Зараз ці школи існують.

Учений багато писав для енциклопедій, що виходили в Києві, Москві, Афінах. Його статті про пам'ятки грецької культури в колишньому Радянському Союзі, вивчення новогрецької мови в дореволюційній Росії та СРСР, культурні зв'язки України з Грецією знаходимо в "Енциклопедії грецької культури" (Афіни, 1972). У "Великій Радянській енциклопедії" його перу належать статті про ономастику, ономотологію, власні імена, етимологію, в "Українській радянській енциклопедії" – про походження письма, грецьку мову, порівняльно-історичне мовознавство, мовознавство, філологію, в "Історії Київського університету" (К., 1954) – великий розділ про розвиток філологічних наук у цьому закладі.

Читаючи статті А.О.Білецького, ми розуміємо, що їх писала людина різносторонніх знань і великої ерудиції. Однак помічаємо й інше – людина ця пристрасна, не байдужа до долі свого народу, української мови і культури, питань моралі.

Багато, дуже багато для науки, культури, людей зробив А.О.Білецький. Недаремно його називають цілою філологічною епохою, вченим, що зберіг у наш такий трагічний час тоталітарних режимів спадковість гуманітарних традицій XIX і початку XX сторіч. У нього завжди було своє оригінальне бачення процесів розвитку суспільства, культури, мови. Праці А.О.Білецького друкувалися у філологічних, історичних, етнографічних, археологічних виданнях України, Росії, Вірменії, Греції, Болгарії, Німеччини і здобули високий науковий авторитет.

Професор А.О.Білецький виховав багато поколінь студентів. Серед його учнів відомі вчені, академіки, члени-кореспонденти Національної Академії наук України, професори, доктори і кандидати наук, що працюють в галузі загального, порівняльно-історичного та спеціального (українського, російського, слов'янського, романського та ін.) мовознавства, класичної філології, комп'ютерної лінгвістики; культурологи, перекладачі, письменники, археологи. Всіх їх зігривав високий розум ученого-гуманіста, людини багатогранної, широкого світогляду, величезної ерудиції і визначних здобутків у різних галузях знання. Таких надзвичайно обдарованих людей називають геніями. Він жив серед нас, він творив для нас і майбутніх поколінь.

Помер А.О.Білецький 10 квітня 1995 року, після напруженого дня роботи на статтею про зразки мовознавства та психології, на 84 році життя. Похований він на Байковому кладовищі поруч зі своїми батьками.

Сподіваюся, що ця книжка А.О.Білецького збудить розум читача, приведе нових дослідників до джерел давньої і вічно юної філології.

Ніна КЛИМЕНКО

	ПЕРЕДМОВА ДЛЯ ВСІХ МОЖЛИВИХ ЧИТАЧІВ	5
	ПЕРЕДМОВА ДЛЯ МОВОЗНАВЦІВ	8
РОЗДІЛ I.	МОВОЗНАВСТВО – НАУКА ПРО МОВИ	11
РОЗДІЛ II.	ФОНЕТИКА, ГРАМАТИКА, ЛЕКСИКА	19
РОЗДІЛ III.	ЛЮДИ ПОЧАЛИ ГОВОРИТИ	44
РОЗДІЛ IV.	ВИНАЙДЕННЯ ПИСЬМА	49
РОЗДІЛ V.	АЛЬФА, БЕТА, ГАММА – БУКВЕНЕ ПИСЬМО	55
РОЗДІЛ VI.	ВДАЛОСЯ ПРОЧИТАТИ НАЙДАВНІШІ ПИСЬМЕНА	60
РОЗДІЛ VII.	ПЕРШІ ПАРОСТКИ НАУКИ ПРО МОВУ	73
РОЗДІЛ VIII.	ВИНИКНЕННЯ МОВОЗНАВСТВА ЯК СПЕЦІАЛЬНОЇ НАУКИ. ІНДОЄВРОПЕЙСЬКЕ ПОРІВНЯЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО	80
РОЗДІЛ IX.	МОВ У СВІТІ ТАК БАГАТО!	103
РОЗДІЛ X.	МОВА, РАСА, НАРОД, КУЛЬТУРА	110
РОЗДІЛ XI.	ОДНА МОВА ДЛЯ ВСІХ ЛЮДЕЙ?	117
РОЗДІЛ XII.	ПЕРЕКЛАД – ВИСОКЕ МИСТЕЦТВО	120
РОЗДІЛ XIII.	ПЕРЕКЛАДАЄ МАШИНА	125
РОЗДІЛ XIV.	МОВОЗНАВСТВО І ПСИХОЛОГІЯ	128
РОЗДІЛ XV.	МОВА І МИСТЕЦТВО	131
РОЗДІЛ XVI.	МОВОЗНАВСТВО В ШКОЛІ	134
РОЗДІЛ XVII.	ФІЛОСОФИ РОЗМІРКОВУЮТЬ ПРО МОВУ	137
РОЗДІЛ XVIII.	СЛОВА – ЦЕ ЛЕКСИКА	140
РОЗДІЛ XIX.	СЕМІОТИКА – НАУКА ПРО ЗНАКИ	162
РОЗДІЛ XX.	МОВА – ДЗЕРКАЛО КУЛЬТУРИ	166
РОЗДІЛ XXI.	МОВОЗНАВСТВО СЕРЕД ІНШИХ НАУК	171
РОЗДІЛ XXII.	МОВА, ДІАЛЕКТ, ГОВІРКА	173
РОЗДІЛ XXIII.	СИСТЕМА ЗНАКІВ У МОВІ	176
РОЗДІЛ XXIV.	МОВА – ОСОБЛИВА ЗНАКОВА СИСТЕМА	180
РОЗДІЛ XXV.	ЗНАКИ ТА ЇХНІ ЗНАЧЕННЯ	185
РОЗДІЛ XXVI.	МОВА І ДІЙСНІСТЬ	188
РОЗДІЛ XXVII.	ЧИ РОЗМОВЛЯЮТЬ ТВАРИНИ?	190
РОЗДІЛ XXVIII.	МОВА ЖЕСТІВ, БАРАБАНІВ, СВИСТУ	193
РОЗДІЛ XXIX.	ПРИКРАСИ МОВЛЕННЯ	196
РОЗДІЛ XXX.	ЛІНГВОСТИЛІСТИКА	206
	ПІДСУМКИ	214
	ПІСЛЯМОВА	216

БІЛЕЦЬКИЙ Андрій Олександрович

ПРО МОВУ І МОВОЗНАВСТВО

*Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Редактор *Наталя Гриценко*
Художник обкладинки *Сергій Чуєв*
Макет і художнє оформлення *Юрія Назаренка*
Комп'ютерна верстка *Олени Плотник*
Комп'ютерне складання *Оксани Колосюк, Марини Єнакі*
Коректор *Володимир Гориславець*

Підписано до друку 16.09.96. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура академічна. Друк офсетний. Ум. друк арк. 14,0.

НБ ПНУС

605053

Видавництво "АртЕк".
252023, Київ-23, вул. Л.Первомайського, 9.
Тел. (044) 221-52-54, факс 221-57-44.